

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

3 • 2004

Tuberkulosen i norr
Alkohol och droger i urbana rum
Konstsamlade och konstsmak

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.mag. (disp.) Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk tidskrift för
Finland*

[www.pro.tsv.fi/
historisk-tidskrift](http://www.pro.tsv.fi/historisk-tidskrift)

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-5631492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi.

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
stefan.nygard@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Kontaktperson i Sverige:
Fil.dr Karin Sennefelt, Uppsala universitet
(karin.sennefelt@hist.uu.se)

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

En sjukdomsdrabbad familj i norr

Hur förebyggandet av tuberkulos påverkade allmogens levnadsvanor

MARIA LÄHTEENMÄKI

Lungsoten är framför allt en hemmens sjukdom – en sjukdom som kanske mer än någon annan bringar familjer lidande och elände, förstör deras lycka och ominätkör deras ekonomiska förutsättningar.¹

Tuberkulosen har kallats för en ”kultursjukdom”, en ”hemmens sjukdom” och en ”folksjukdom”, inte utan orsak. Benämningen ”kultursjukdom” härstammar från det faktum att tuberkulosen till en början drabbade städer och kusttrakter, d.v.s. tätt bebodda knutpunkter för handel och trafik.

Sjukdomen har vållat skräck i årtusenden och antas vara ett lika gammalt fenomen som människan själv. På 1800-talet var tuberkulosen den mest dödsbringande av alla farsoter i västerlandet, och ännu i början av 1900-talet hörde den till de mest förödande folksjukdomarna. Den mest utbredda formen av tuberkulos – som förorsakas av en bakterie som tål både kyla och hetta – var den så kallade lungtuberkulosen eller lungsoten.

Sjukdomen spred sig tidigt till hela den västliga världen. Att den var vida utbredd förstår man av att det i början av 1900-talet t.o.m. i det glest befolkade norra Finland systematiskt började delas ut affischer som varnade för den farliga sjukdomen: ”Alla till kamp mot lungsoten! Skydda barnen!”.

Under mellankrigstiden skärptes tonen ytterligare. I läkarböcker riktade till gemene man och i handböcker för unga mödrar förbjöds till exempel barn att tala med främlingar. Föräldrar skulle se till att barnen inte blev

¹ Betänkande av den kommitté som tillsatts för att vidareutveckla antituberkulosarbetet och för att förnya lagstiftningen gällande tuberkulos. Mon. 1947:16, 38. Riksdagsbiblioteket.

smekta eller kyssta: vem som helst kunde ju vara smittobärare. Man ansåg det också ytterst farligt att låta barn bo och vistas i närheten av lungsjuka: ”Om modern är lungsigtig, vore det säkrast att skilja mor och barn åt redan genast efter födseln.” En lungsjuk far uppmanades till försiktighet ”på alla vis”, så att barnen inte blev smittade. Syskon avråddes från att sova i samma bädd, bära varandras kläder och leka med samma leksaker. Barnsköterskor fick order om att sluta provsmaka barnens mat för att kontrollera dess temperatur, att inte putsa barnens mungipor med en näsduk fuktad med saliv och att låta bli att känna på nya tänder med fingrarna.²

Bland vanligt folk var lungsjukdomen liktydig med en dödsdom, och lungsanatorierna uppfattades som något av helvetets förgårdar. Ännu efter kriget, då det redan fanns tillgång till effektiv vård, kunde en insjuknad reagera på sin diagnos med resignerad bestörtning: ”Vad jag då kände, kan jag inte beskriva i ord. Det var som om man läst upp en dödsdom, vars verkställande jag tvingades invänta på sanatorium.”³ De folkupplysare som reste runt på landsbygden för att informera om tuberkulosens faror hade ingen lätt uppgift. De stötte också på direkt motstånd; de insjuknade undvek ibland medvetet tuberkuloskontrollerna av rädsla för att bli stämplade och förhöll sig avogt till de instruktioner som gavs.⁴

I början av 1900-talet ansågs tuberkulosen utgöra ett allvarligt problem i det finska samhället. Rentav så allvarligt att man var beredd att splittra familjer och isolera de insjuknade för att hindra sjukdomen från att spridas. År 1900 tillsatte man en statlig kommitté, som skulle organisera en kampanj för att bekämpa tuberkulosen. Då sjukdomen av myndigheterna uppfattades som ytterst farlig samtidigt som den skulle skötas mellan hemmets fyra väggar, kan man undra hur en smittad familj överhuvudtaget klarade sig i den värld av förbud och begränsningar som nu blev dess lott.

Smittosjukdomar har i allmänhet behandlats i egenskap av pandemier och medicinska problem. Man har forskat i deras utbredning, variationer och

² Bl.a. *Kotilieden lääkärikirja* (Porvoo 1938), s. 198–256; *Nuoren äidin kirja* (Porvoo 1932), s. 486–498; Niilo Pesonen, *Terveiden puolesta – sairautta vastaan. Terveiden- ja sairaanhoito Suomessa 1800- ja 1900-luvulla* (Porvoo 1980), s. 483.

³ Hägkomster av A. S., som på 1950-talet vistades på Muurola sanatorium. Parantolaperrinnekeruu 1970–71, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS). Med hänsyn till dataskyddet anges här endast initialerna för personer som deltagit i SKS insamling av sanatorieminnen.

⁴ ’Miten kansan keskuudessa suhtaudutaan keuhkotautiin ja sitä sairastaviin’, *Tuberkuloosilehti* 1932, s. 139–141.

skadeverkningar i olika världsdelar och under olika tidsperioder. I det följande vill jag studera tuberkulosen ur ett annat perspektiv, nämligen patientens och familjens.⁵ Hur var det att leva i en tuberkulotisk familj, i skuggan av en dödlig sjukdom? Vilka sociala följdverkningar hade de förebyggande åtgärderna på ett allmänt plan?

Tuberkulosen i norr

Tuberkulosen spred sig såväl i Europa som i hela världen från centrum till periferi. I Finland kan man följa med förekomsten av tuberkulos fr.o.m. 1700-talet, eftersom det år 1749 blev obligatoriskt att anteckna dödsorsak i kyrkböckerna. Prästerna använde olika benämningar för att beteckna det man antog var tuberkulos, t.ex. ”lungсот”, ”bröstsjuka”, ”tvinsot”, ”trånsjuka” eller ”blodstörtning”. Sjukdomens art antecknades sådan som den uppgavs av de anhöriga. Uppgifterna är därför inte särskilt tillförlitliga, men man får i alla fall en uppfattning om hur utbredd sjukdomen var.

I Finland spred sig tuberkulosen småningom norrut från landets södra del, där dödligheten nådde sin kulmen i sekelskiftet 1700–1800 och i början av 1800-talet. Vid seklets mitt steg tuberkulosmortaliteten kraftigt i Österbotten och östra Finland, och i slutet av 1800-talet var Uleåborgs län och södra delen av Lapplands län de svartaste områdena i statistiken över tuberkulosdödligheten i Finland. Den familj som i det följande behandlas bodde norr om polcirkeln i Sodankylä socken, som hörde till Lapplands nordligaste härad eller det så kallade historiska Lappland. Där förorsakade tuberkulosen en uppgång i dödsfallsstatistiken från och med början av 1900-talet, i en tid då antalet döda i tuberkulos redan börjat minska i det sydliga Finland.⁶

⁵ Bland den internationella forskning som behandlar tuberkulosen ur ett socialhistoriskt perspektiv, se René Dubos & Jean Dubos, *The White Plague: Tuberculosis, Man, and Society* (Boston 1952); nyupplaga 1987; Katherine Ott, *Fevered Lives: Tuberculosis in American culture since 1870* (Cambridge Mass. 1996); David S. Barnes, *The Making of a Social Disease: Tuberculosis in Nineteenth-Century France* (Berkeley 1995); Barbara Bates, *Bargaining for Life: A Social History of Tuberculosis, 1876–1938* (Philadelphia 1992); Linda Bryder, *Below the Magic Mountain: A Social History of Tuberculosis in Twentieth-Century Britain* (Oxford 1988).

⁶ Kommittébetänkande. Mon. 1947:16, 34-38. Riksdagsbiblioteket; Wold. Backman & Severi Savonen, *Keuhkotaudin kulku Suomessa vuosina 1771–1929* (Helsinki 1934), s. 117–118, 132–136, karttaliitteet I–VI; Pesonen, s. 473–474.

Statistiken över dödsfall förorsakade av tuberkulos visar att den dystaste perioden i Västeuropa står i relation till de förändringar i livsstil och miljö som industrialiseringen medförde från och med 1700-talet. Följaktligen kan man undra varför sjukdomen överhuvudtaget spred sig till det glesbefolkade norra Finland. Att tuberkulosen fick fotfäste norr om polcirkeln har att göra med att området genomlevde en socioekonomisk brytningstid kring sekelskiftet 1800–1900. Skogsindustrins ökade efterfrågan på virke ledde till att skogsavverkningen nådde även de mest avlägsna ödemarksskogarna. Omfattande skogsarbeten vid Kemi älvs och Ounasjokis övre lopp slukade arbetskraft ända från det sydligaste Finland i aldrig förut skådade mängder. I takt med att stockproduktionen ökade byggdes också vägnätet ut. När vägarbetena på den nya landsvägen från Rovaniemi till Sodankylä och Ivalo inleddes, öppnades livet i Sodankylä och andra socknar i det mellersta och norra Lappland både mot norr och söder. Sedan Petsamo i freden 1920 tillfallit Finland, byggdes vägen ut ända till Ishavet. När landsvägen blev färdig i början av 1930-talet ökade befolkningens rörlighet avsevärt och det började strömma in folk söderifrån. De i början av 1920-talet upptäckta nickelfyndigheterna i Petsamo och byggandet av nickelanrikningsverket i Kolosjoki lockade snickare, kvinnliga tjänstehjon, köpmän, hästkarlar och annat löst folk till den nordliga riksvägen.

En exotisk kuriositet var de kulturturister som sällade sig till strömmen. De lockades av reklamen som marknadsförde Lappland som de vita nätternas paradiset. Sortimentet i de lappländska butikerna utökades med industriellt tillverkade varor. Också befolkningen i mer avskilda byar började företa inköpsresor till kyrkbyn. Självhushållning ersattes i allt högre grad av penningekonomi.⁷

Samtidigt som flexibiliteten och samröret ökade fick också sjukdomarna mera spelrum. Ur ett nordligt perspektiv ser tuberkulosen inte alltid ut att ha vandrat från söder mot norr, utan även i motsatt riktning: sjukdomar spreds också sjövägen. I Liinahamari i Petsamo fanns en hamn som även vintertid var isfri och dit passagerare och sjömän gjorde avstickare med sina båtar.

⁷ Angående Lapplands historia bl.a. Hanna Snellman, *Tukkilaisen tulo ja lähtö. Kansatieteellinen tutkimus Kemijoen metsä- ja uittotyöstä*, Scripta Historica 25, Oulun historia seura (Oulu 1996); Maria Lähteenmäki, *Jänkäjääkäreitä ja parakkipiikoja. Lappilaisten satakokemuksia 1939–45*, Historiallisia tutkimuksia 203, Suomen Historiallinen Seura (Helsinki 1999).

Tuberkulosdödligheten i Lapplands härad 1771–1929⁸

År	Inv.	Antal döda i tbc	Döda per 1 000 inv.
1771–80	697	3	0,43
1781–90	2 145	18	0,84
1791–1800	2 391	15	0,63
1801–10	2 784	26	0,94
1811–20	2 880	30	1,04
1821–30	2 886	23	0,80
1831–40	3 886	61	1,57
1841–50	4 334	36	0,83
1851–60	5 258	50	0,95
1861–70	5 928	74	1,25
1871–80	6 642	128	1,93
1881–90	7 983	133	1,67
1891–1900	9 891	190	1,92
1901–10	12 498	243	1,94
1911–20	14 668	247	1,69
1921–29	19 032	324	1,94

En bondefamilj tyngd av sjukdom

Förändringarna i det lappländska näringslivet samt den tilltagande rörligheten i Lappland fick återverkningar också i sådana små bondesamhällen som tidigare levtt relativt isolerade. Familjen Tervo bodde i en by 40 kilometer väster om Sodankylä kyrkby, och deras levnadsförhållanden förändrades i enlighet med de stora omvälvningar som hela landskapet genomgick. Familjens yngste son August Tervo lämnade år 1902 hembyn bakom sig för att i Uleåborg stiga ombord på en båt till Hangö och därifrån ta sig vidare till Amerika. Men någon amerikan blev det inte av Tervo. Kanske var det en ödets nyck att han efter sex år i Amerika återvände hem. Han var då 28 år gammal och redan sjuklig. Hans döttrar drog sig senare till minnes att de hört att fadern i utlandet insjuknat i magkatarr. August Tervo slog sig ned i sin hemby och gifte sig år 1912 med kusinen Alina. Ett år senare föddes deras första barn.

⁸ Lapplands härad bestod av Sodankylä, Kittilä, Savukoski, Pelkosenniemi, Enare, Enontekis, Muonio och Utsjoki kommuner samt Petsamo kommun under åren 1920–1944.

Tervo försörjde sig och sin familj som lanthandlare, och för pengarna han sparat i Amerika köpte han en bondgård i grannbyn. Efter att ha bott där i några år återvände familjen till föräldrarnas hemby.

Olyckorna började i mitten av 1920-talet. När modern som den första i familjen insjuknade i tuberkulos var det en fruktansvärd chock för barnen. Dottern minns den förskräckliga olyckan: ”Ingenting kan vara hemskare för ett barn än att förlora sin egen mor!”⁹ Omständigheterna kring moderns död bidrog till att göra slut på syskonskarans sorglösa barndomstid. Samtidigt som Alina Tervo var sjuk väntade hon nämligen sitt sjunde barn. Enligt läkarens anvisningar skulle barnet isoleras omedelbart och de tre, fem, åtta, nio, tolv och tretton år gamla syskonen skiljas från sin mor. Men bondgården måste skötas, och vart skulle Alina Tervo ta vägen? Sockensjukhuset var trångt, mörkt och primitivt. Läkarna trivdes inte utan ersattes av nya så gott som årligen. Att det rädde primitiva förhållanden på sjukhuset ännu på 1930-talet framgår av kommunalläkarens årsberättelse: ”... det vore av största vikt att införskaffa en elektrisk generator till sjukhuset, eftersom Sodankylä såg upphör att leverera lyse klockan 23 och man efter det är tvungen att famla i skenet av en oljelampa. Dessutom är elapparaten vid sågen ofta i olag.”¹⁰ Hur som helst var det inte många tuberkulospatienter som fick plats på ett sjukhus med bara tio bäddplatser.

Av barnens minnen att döma var Alina Tervos sjukdom av det snabbt framskridande slaget. Hon dog i en ålder av 32 år i juni 1926, nio dagar efter förlösningen. Babyen levde ännu i tre månader. Som dödsorsak antecknade prästen ”svaghet”. De avlidna lades i svarta kistor och forslades med hästkärra från sin hemby till kyrkbyns jord. Sedan tog den tunga vardagen vid. Det fanns två drängar och två pigor i huset. Den ena av pigorna fick nu ta över hushållet som ”husmorspiga”. Den äldsta av döttrarna, trettonåriga Helli, fick småbarnen på sitt ansvar. Det moderlösa huset led brist på kärlek: det fanns ingen famn att ty sig till, det fanns ingen som tröstade och smekte. Enligt döttrarna arbetade fadern oavbrutet: ”pappa satt aldrig med oss i knät...” I efterhand kan vi konstatera att de instruktioner som läkaren delade ut liksom de som var upphängda på sjukhusets vägg uttryckligen förbjöd vuxna att ta barn i famnen, vilket åtminstone till en del förklarar faderns beteende.

⁹ Intervju med August Tervos dotter Helmi Kustula (f. 1918) 12.4.1997.

¹⁰ Årsberättelserna för Sodankylä allmänna sjukhus 1931–1940, Medicinalstyrelsens arkiv, Riksarkivet.

Det kan också hända att fadern redan då bar på en långsamt framskridande lungsot. Efter att ha förlorat sin mor blev den dotter som gick i folkskolans andra klass föremål för lärarens stränghet och förakt. Kläderna hon fått ära av sin syster var eländiga, det fanns ingen som lappade hålen på yllesockorna och flätorna fick kapas av till en pagefrisyr, då det inte längre fanns någon som flätade det långa håret.¹¹

Den tidigare välbemeddla familjen fick nu sjukdomsstämpeln på sig. Saken blev inte bättre av att tuberkulosen föranledde moraliserande anklagelser: fattigdom och således också sjukdomar ansågs vara självförvållade.¹² Den enda trösten var att familjen inte var den enda i byn som drabbats. I familjens överlevnadsstrategi spelade också religionen en viktig roll. Den unglæstadianska väckelserörelsen hade nått mellersta Lappland i början av seklet, och August Tervo besökte flitigt dess möten och tog ofta också barnen med sig på sina resor. En fast tro på att lidande och förnedring i jordelivet skulle belönas i himmelriket gav tröst och styrka.¹³ Att rädslan för att bli stämplad som smittobärande var vanlig hos de insjuknade framgår av sanatoriepatienternas minnen. Inte utan orsak: ”En del grannar var rädda för mig och började undvika mig. [...] Min arbetsgivare uppmanade mig att genast sjukskriva mig och när jag kom hem från sanatoriet fick jag inte längre återvända till jobbet.”¹⁴

Stämpeln satt kvar, men livet måste fortsätta. Det tunga arbetet på bondgården fyllde familjen Tervos vardag. Livet gick sin gilla gång i tre års tid, tills den äldsta dottern Helli insjuknade i tuberkulos och fadern anställde en ny husmorspiga. Helli Tervo dog i lungsot i april 1929. Två månader senare gifte sig August Tervo med den tjugo år yngre pigan Elma. Den nya modern i huset var arbetsam och foglig, men efter att hon fått egna barn upplevde de äldre barnen att hon tog avstånd från dem.¹⁵

Familjens umbäranden var därmed inte över. Födelse och död avlöste varandra. År 1930 föddes Augusts och Elmas första son, och två år senare dog

¹¹ Sodankylä församlings kyrkböcker 1926; intervjuer med August Tervos döttrar Helmi Kustula och Erika Puustelli (f. 1923) 12.4.1997.

¹² ’Puhtauden ja siisteyden tarpeesta ja tämän merkityksestä tuberkuloositaistelussa’, *Tuberkuloosilehti* 1925, s. 10–13; J. N. H a y s, *The Burdens of Disease. Epidemics and Human Response in Western History* (London 1998), s. 171.

¹³ Intervju med Helmi Kustula 12.4.1997; L ä h t e e n m ä k i, s. 17–21, 54.

¹⁴ Hågkomster av A.V., som togs in på sanatoriet Päivärinne år 1942, Parantolaperinnekeruu 1970–71, SKS.

¹⁵ Sodankylä församlings kyrkböcker 1926–29; intervju med Helmi Kustula 12.4.1997.

August Tervos adertonåriga dotter Eliisa i lungdot. Följande år föddes åter ett barn. Året därpå dog August Tervos äldsta son Eemeli, även han i lungdot. En lillasysters sista minnesbild av syskonen hon förlorat var hur system Eliisa låg i en säng i hörnet av stugan, som badade i solljus. Hon suckade febrig i dödsvändor medan den femtonårige brodern Eemeli höll hennes huvud i sin famn och smekte hennes hår. Det verkade redan som om döden skulle skörda August Tervos och hans första hustrus alla sju barn i storleksordning, men barnen som var födda åren 1918, 1921 och 1923 kom i alla fall att klara sig med livet i behåll. Sjukdomen ”hoppade över” dem, men den drabbade istället hårt deras far. Till en början gav den bara små, men för familjen nog så välbekanta och därför skrämmande tecken: feber, trötthet, avmagring och hosta.¹⁶

Levnadsförhållanden och sjuklighet

En tuberkulossköterska som på 1930-talet reste runt i Lappland – ”i detta arma land”, som hon själv uttryckte det – konstaterade uppgivet att den allmänna snuskigheten och bristerna i hygien t.o.m. där gav upphov till en så ”urban” sjukdom som tuberkulosen, särskilt som både gubbar och unga män hade för vana att spotta på golven. Även andra folkupplysare förklarade högljutt: ”Orenligheten är lungdotens främsta bundsförvant.” Också en knapp, ensidig kost och vitaminbrist ansågs medverka till sjukdomens spridning.¹⁷

I vårt exempel har ovannämnda faktorer emellertid ingen andel i orsakerna till insjuknandet. Familjen Tervo var en välbärgad bondefamilj som fick sin näring huvudsakligen från den egna jorden. Det fanns över tio kor, ett par hästar och dessutom får och renar. Under 1920- och 1930-talen led familjen Tervo aldrig brist på mat. Om hösten och våren torkade man kött och fisk, dessutom plockade man bär. En av döttrarna minns hur fadern en gång av medlidande hade gett torkat kött åt en fattig kvinna som klagade över att hon inte fick tillräckligt med mjöl av kommunen. Till vardags åt man osyrat bröd (*rieska*), potatis, fisk, gröt och välling. Smöret kärnades hemma och man drack skummjolk, kärnmjolk, vanlig mjolk och svagdricka. I kalvningstider gjordes också ugn- och bondost (*leipäjuusto*), kring slakten blodbullar, korb och köttsoffa. I skogen hämtade man viltfågel, på sjöarna änder. Då och då kunde man också fälla en björn eller en älg.

¹⁶ Lähteenmäki, s. 17–21, 53–71.

¹⁷ Birgit Kansanen, ’Esitelmäkierrolla Lapin raukoilla rajoilla’, *Tuberkuloosilehti* 1938, s. 55–58; se även *Tuberkuloosilehti* 1925, s. 10–13 och 1937, s. 159–160.

Tuberkulosen har förknippats med trångboddhet. Familjen Tervo bodde aldrig särskilt trångt, även om alla barn sov parvis i storstugan och sommartid i gårdshusen. Föräldrarna sov i sin egen kammare, ofta tillsammans med ett spädbarn. Det fanns också tjänstehjon i huset, beroende på årstid en eller flera pigor och drängar. Också de sov i stugan i sina hörn. Familjen Tervos hus var inget sjaskigt stugskrälle utan ett stort, rektangulärt, nordbottniskt hus i traditionell stil, med en rymlig stuga i den ena ändan, en veranda, en tambur och ett kök i mitten och två kammare i den andra ändan. Man städade en gång i veckan, och dottern minns att det mitt på stuggolvet stod en spottkopp täckt med barr. Två gånger i veckan var det bastu.¹⁸

Att myndigheterna blandade sig i människors hemförhållanden och renlighetsvanor¹⁹ i samband med kampen mot tuberkulosen uppfattades ofta som pinsamt och till och med kränkande. Hälsostrarna klagade över att landsbygdens folk inte gärna tog emot råd som hade att göra med renlighet och hygien hur finkänsligt de än framförde sin sak. De höga kraven på renlighet var inte bara ett hot mot individens integritetsskydd. Hygieniska vanor betraktades dessutom som herrskapsfasoner och uppfattades lätt som ett försök att göra sig till och vara förmer än vanligt folk. I Lappland var det vanligt att skogsarbetare och småbrukare som vant sig vid karga arbetsförhållanden hellre skröt med sina osnygga vanor än ansträngde sig att ändra på dem. Ett skämt från den tiden illustrerar attityden: ”Revolutionerande uppfinning: I Lappland har man kommit på ett sätt att ta kål på lungsotsbaciller. Spotta på golvet och stampa på, mer behövs inte!”²⁰ Om en ung man fick för sig att börja tvätta händerna flera gånger om dagen, bemöttes han med hånfulla kommentarer: ”Vad ska du bli för en stor herre, eftersom du jämt och ständigt tvättar dig?”²¹ Fördomarna satt djupt såväl hos folkupplysare som hos dem som skulle upplysas, och folk var inte pigga på att utan vidare ge upp sin livsstil bara för att de ansågs leva på fel sätt.²²

¹⁸ Intervjuer med Helmi Kustula och Erika Puustelli 12.4.1997.

¹⁹ Angående sekelskiftets hygiendiskussion, se *Turo-Kimmo Lehtonen, Puhtaan elämän jäljillä: huoli hygieniasta suomalaisissa terveydenhoitolehdissä 1889–1900* (Helsinki 1995).

²⁰ Aili Nenola, *Parantolaelämä: tuberkuloosipotilaat muistelevat* (Helsinki 1986), s. 158.

²¹ Constantin Tennberg, ’Puhtauden ja siisteyden tarpeesta ja tämän merkityksestä tuberkuloositaistelussa’, *Tuberkuloosilehti* 1925, s. 10–13; *Tuberkuloosilehti* 1926, s. 30–36.

²² Se Satu Apo, ’Rahvas elämäntapansa puolustajana’, *Tiede & Edistys* 3.1985, s. 238–241.

Det har sagts att det tunga arbetet och de bekymmer som därtill hörde ökade benägenheten att insjukna.²³ Också på familjen Tervos bondgård krävde arbetet fysisk styrka eftersom maskinerna var få. Samtidigt som barnen var små var både husbonde och husmor tvungna att slita tungt i ladugården, på ångar, på åkrar och i skogen. Familjen ägde två bondgårdar med sammanlagt 29 hektar ängsmark, en och en halv hektar odlad åker och nästan 400 hektar skog. Trots att den andra bondgården var utarrenderad fanns det mer än nog med arbete för familjen, som fick sitt boskapsfoder framför allt ur ängsodlingen.²⁴

Man har också sett ett samband mellan tuberkulosens spridning och boendetätheten. Utvecklingen i norr stöder iakttagelsen: invånarna i mellersta Lapplands byar insjuknade med större sannolikhet efter att byarna gått in för ett intensifierat samröre sinsemellan och särskilt med kyrkbyn, som hade blivit en livlig mötesplats. Man började grunda folkskolor i dessa avsides byar just under 1920- och 1930-talen, och lärarna kom söderifrån – i vårt exempel var läraren från Satakunda. Vägen till kyrkbyn förbättrades och började plogas om vintrarna. Gårdfarihandlare och ungläestadianska väckelsepredikanter cirkulerade också i byarna. Dessutom besökte man religiösa möten i grannsocknarna. På 1930-talet började å andra sidan rådgivnings- eller dispensärverksamheten, som anses ha haft en dämpande verkan på sjukdomens framfart, redan nå fram till andra sidan om polcirkeln. Nu kontrollerade kommunalläkaren spädbarnens och skolbarnens hälsotillstånd en gång om året.²⁵ Men rådgivningen räddade inte familjen Tervos barn. När den lilla babyn och de tre tonåringarna hade gått hädan och August Tervo insjuknat i mitten av 1930-talet, tedde sig familjens vardag dyster och tung.

Trots att familjen Tervo inte motsvarar de föreställningar folkupplysarna hade om vare sig folket i Lappland eller om tuberkulösa familjer, fick sjukdomen i deras fall precis lika tragiska konsekvenser som i ”typiska” fattigvårdsfall. På grund av tuberkulosen spårade familjen Tervos liv ur både ekonomiskt och socialt. Ingenting var sig likt efter moderns död. Föräldrarnas nedsatta arbetsförmåga tillsammans med sjukdomsstämpeln, som drabbade hela familjen, ledde till att familjens status i byn förändrades. Långsamt men

²³ H a y s, s. 162.

²⁴ Jakokirja Joopilan ja Kustulan tiloista Sodankylän Syväjärven kylässä Lapin kihlakunnassa Oulun läänissä 24.3.1905, Lapin maanmittaustoimiston arkisto, Rovaniemi.

²⁵ Sodankylä kommuns kommunalberättelse 1938, Sodankylä kommunarkiv.

säkert förvandlades en självständig, välmående hemmansfamilj till ett ”socialfall” under myndigheternas övervakning.

Sanatorieliv och egenvård

När familjefadern August Tervo blev sjuk, hade myndigheternas kontrollverksamhet blivit effektivare och han ordinerades sjukhusvård. Tervo skickades till lungsanatoriet Päivärinne i Muhos nära Uleåborg. Det var ett typiskt folksanatorium både när det gäller arkitektur och verksamhetsprinciper.²⁶ Päivärinne var beläget på en naturskön tallås vid Ule älv. Dess ståtliga huvudbyggnad i fem våningar med sina stora fönster och sin solterrass syntes på långt avstånd i det låglänta landskapet.²⁷ Sanatoriets verksamhetsidé baserade sig på egenvård och rehabilitering. Under sitt första verksamhetsår hade anstalten bäddplatser för 300 personer. De äldsta patienterna var 60 år gamla och de yngsta i tioårsåldern.

Sextio procent av patienterna på Päivärinne led av en långt framskriden tuberkulos. Under de första åren var det förvånansvärt vanligt med korta sanatorievistelser på i medeltal två till fyra månader. Sedan fick patienterna lov att på egen hand fortsätta behandlingen, som gick ut på att förändra levnadsvanorna. På sanatoriet försökte man förbättra patientens tillstånd med olika metoder. Pneumothorax var en form av kvävgasbehandling som innebar att man pumpade in luft mellan lungsäckens flikar. Man gjorde också ingrepp i bröstkorgen och opererade bort delar av revbenen. I en del fall brände man bort lungsäckens fästen och i andra avlägsnade man diafragmanerven. Man gav ljusbehandling och ordnade med arbetsterapi för de få patienter som var i stånd därtill att arbeta.²⁸

²⁶ Sanatorierörelsen spred sig i hela västerlandet på 1800-talet. De industrialiserade länderna var först med att grunda sanatorier, som t.ex. England (redan på 1700-talet) och Tyskland. I Finland inleddes arbetet mot tuberkulosen på 1880-talet. Fr.o.m. 1900 publicerades flera kommittébetänkanden angående tuberkulosläget. Den första kuranstalten för lungsjuka barn grundades år 1901 och för vuxna 1903. Det första sanatoriet som upprätthölls med allmänna medel grundades i Satakunda år 1925. I slutet av 1930-talet fanns det i Finland 33 allmänna sanatorier, se *P e s o n e n*, s. 475–482; *Komiteamietintö ehdotuksen tekemistä varten toimenpiteiksi tuberkuloosin leviämisen estämiseksi maassa* (Helsinki 1900), s. 35–41.

²⁷ 'Päivärinteen parantola', *Tuberkuloosilehti* 1932, s. 68–73.

²⁸ Årsberättelserna 1932, 1934, 1947, 1948 för sanatoriet Päivärinne. Medicinalstyrelsens arkiv, Riksarkivet; *B a c k m a n - S a v o n e n*, s. 6.

Sanatorierna kan jämföras med andra slutna anstalter.²⁹ En sträng disciplin rådde, och patienternas liv begränsades av olika bestämmelser: ”En person som är intagen på sanatorium eller annan vårdanstalt och som bryter mot anstaltens ordningsregler eller avlägsnar sig utan tillstånd, kan länsstyrelsen på överläkarens, föreståndarens eller hälsovårdsnämndens rekommendation låta placera på en specialvårdsanstalt ämnad för halsstarriga tuberkulospatienter.”³⁰ Tiderna för umgänge och platserna för motion var noggrant utstakade i kuranstalernas ordningsregler. Det var förbjudet att umgås i rummen utanför besökstimmen. Patienterna avråddes från att tala med varandra om sin sjukdom eller om sitt hälsotillstånd överlag. I ute- och innehallarna eller sovsalarna vilade män och kvinnor på skilda avdelningar. På Päivärinne gav namnen på männens avdelningar uttryck för isolation – de hette *Siperia* (Sibirien) och *Jukola* – medan kvinnornas avdelningar hade namn som för tankarna till en flykt från vardagen: *Toivonlinna* (Hoppets borg) och *Pilvilinna* (Luftslottet). Dagsprogrammet upprepade sig från den ena dagen till den andra: väckning varje morgon klockan sju, morgonkaffe, liggkur, frukost, liggkur, kaffe, liggkur, måltid och återigen liggkur. Promenaderna i det fria var ett viktigt tillfälle till umgänge och småskvallar: ”Småpratet avlägsnade patientens tankar från den egna situationen och förde dem närmare livet. Det fungerade som ett slags själavård.”³¹ En kvinna som varit intagen på Päivärinne minns vilken sträng hierarki som rådde på anstalten: ”Vi kunde inte vara jämställda med sköterskan, för hon var en så förskräckligt förnäm fröken som stod mycket högre än vi.” Ojämligheten bland patienterna förstärktes av det faktum att några själva betalade för sin behandling medan andra hade friplats.³²

Det var bara ett fåtal som blev utvalda till sanatorievård, och de som inte fick plats fick försöka bota sin sjukdom med traditionella medel. Eftersom

²⁹ Ett intressant parallellfall till sanatoriesystemet utgör fängelserna. En klassiker på området är Michel Foucaults *Surveiller et punir – naissance de la prison* (Paris 1977). Se även Hanna Kuusi, *Keuhkotauti kansallisvaarana: tuberkuloosin vastaiset strategiat Suomessa vuoteen 1939 asti*, avhandling *pro gradu* i ekonomisk historia, Helsingfors universitet 1995, s. 17–18.

³⁰ Kommittébetänkande 1947:16, 4. Riksdagsbiblioteket.

³¹ Hägkomster från sanatorierna Päivärinne och Muurola, O. A., Parantolaperinnekeruu 1970–71, SKS.

³² Hägkomster från sanatoriet Päivärinne på 1940-talet. O.A., A.K. och A.V., Parantolaperinnekeruu 1970–71, SKS.

man trodde att lungsjuka förorsakades av förkylning, använde man sig av förkylningsmediciner enligt principen ”om inte tjära, sprit och bastu hjälper, finns det inget hopp”. Tjära var näst efter sprit det vanligaste läkemedlet. Man blandade det med vatten och tillsatte eventuellt socker. Också tjärånga, tjärtabletter och tjärgrötskompresser förekom, och man kunde smörja in hela bröstkorgen med tjära. Nästan alla trädarter kunde användas till olika naturläkemedel: t.ex tallens årsskott eller tallstrunt, tallbarrsbrygd och tallbarrsté, björkkåda, enbärsté och enbarkspulver som blandades med tobak. Också getpors, lav och linfrö dög som medicin. Myror lades i kompresser eller krosades och åts. Vanligast var det att dricka mjölk eller egen urin: en kaffekopp varm urea om dagen höll sjukdomen i styr, trodde man. Också inom folkmedicinen var man tidigt medveten om vilans och den friska luftens läkande verkan.³³

Varken sanatorium eller egenvård kunde rädda livet på August Tervo från Sodankylä. Hans öde beseglades av krigsåren, då dödligheten i tuberkulos på grund av de svåra förhållandena åter tilltog. Tervo dog i augusti 1941. Inte ens efter hans död och de påfrestningar som Lapplandskriget och ett år som krigsflyktingar innebar blev familjen kvitt den dödliga sjukdomen. Sommaren 1944 insjuknade familjens yngsta, femåriga dotter i höfttuberkulos. Med gipsat underliv skickades hon följande år till ett sanatorium i Sverige. Där dog hon efter ett par år.³⁴

Från kultursjukdom till fattigdomsstämpel

Som av familjen Tervos öde framgår, trängde tuberkulosen djupt in i också de mest perifera samhällen och försvagade enskilda familjers livskvalitet. Den var verkligen en familjesjukdom och en folksjukdom. Men tuberkulosen har också karakteriserats som en kultursjukdom. Benämningen kommer sig av att den till en början spred sig i städer och kusttrakter liksom i tätt bebodda centra för handel och trafik. Ordet ”folksjukdom” vittnar i sin tur om hur utbredd tuberkulosen var; den var ett gissel i alla folklager och drabbade både ståndspersoner och inhysingar. Också vid det svenska hovet härjade tuberkulosen på 1700-talet. Under det följande århundradet skördade tu-

³³ 'Keuhkotaudin kansanomaiset hoitotavat. Tuberkuloosilehden kyselyn tuloksia 1932', *Tuberkuloosilehti* 1932, s. 42–43; Petri Stenius, *Keuhkotaudin kansanomaiset parannusmenetelmät*, proseminariearbete, Helsingin yliopiston folkloristiikan laitos 1995, s. 1–21.

³⁴ Lähteenmäki, s. 214–215; intervjuer med Helmi Kustula och Erika Puustelli 12.4.1997.

berkulosen flera dödsoffer än någon annan smittosjukdom, utan hänsyn till samhällsklass. Tidstypiskt är att helsingforstidningen *Päivälehti* sommaren 1899 publicerade ett kejsarligt manifest från hovet i Petersburg. Där kungjordes att tsarens bror hade dött i lungdot i en ålder av 29 år.³⁵

De föreställningar som vanligen associeras med tuberkulos är motstridiga. Före år 1882 – då den tyske bakteriologen Robert Koch upptäckte den bakterie som ger upphov till sjukdomen – uppfattades den inte ännu som de fatiga och smutsiga hyreskasernernas sjukdom. För en nu levande generation kan det te sig en smula överraskande att tuberkulosen i början av 1800-talet förknippades med ett visst förhållande av lidande. På den tiden drabbade sjukdomen oftast förmögna personer än vad som senare var fallet, och i romantisk anda uppfattades den i allt högre grad som de glåmiga konstnärernas åkomma.³⁶ Bland de internationellt berömda konstnärer som haft tuberkulos eller rentav dött i lungdot, återfinns kompositörerna Frédéric Chopin, Wolfgang Amadeus Mozart och Franz Schubert, de engelska författarna Emily och Anne Brontë samt lord Byron, de ryska författarna Alexander Pusjkin och Anton Tjechov, den amerikanske författaren Edgar Allan Poe samt den böhmiske författaren Franz Kafka. I slutet av 1800-talet tog den ökade uppmärksamheten vid hygienfrågor kål på de romantiska föreställningarna, och sjukdomen började snarare uppfattas som ett gissel vilket drabbade allmogen och de fattigaste.³⁷

Även finska konstnärer som Edith Södergran, Katri Vala, Saima Harmaja och Uno Kailas dog i lungdot.³⁸ Många berömda konstnärer deltog i arbetet för att bekämpa tuberkulosen. År 1908 tecknade Axel Gallén-Kallela det första välgörenhetsmärket till förmån för tuberkulospatienterna. Sedermera tecknades märken av bl.a. Martta Wendelin. Träffande nog utkom det första märket med lapplandsmotiv år 1928, d.v.s. just vid den tid då tuberkulosen började få rykte om sig att vara en periferiernas sjukdom. Författaren Maila Talvio skrev rentav två romaner som utspelade sig i sanatoriemiljö och handlade om personer som drabbats av tuberkulos. År 1916 utkom *Kultainen*

³⁵ *Päivälehti* 11.7.1899, se *Helsingin Sanomat* 12.7.1999, s. 4; Eino Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriiviivoja* (Porvoo 1987), s. 163–167; Backman-Savonen, s. 3–4.

³⁶ Angående kulturbingade föreställningar om tuberkulosen se Susan Sontag, *Sairaus vertauskuvana. Aids ja sen vertauskuvat. Love kirjat* (Helsinki 1991), s. 25–37.

³⁷ Hays, s. 156–159.

³⁸ Kai Laitinen, *Suomen kirjallisuuden historia* (Helsinki 1981), s. 372–376.

lyyra (Den gyllene lyran) och år 1932 *Ne 45 000* (De 45 000), en tendensroman som rönte stor popularitet. Bokens titel syftar på antalet lungsjuka i Finland vid tiden för dess utgivning. På basis av boken spelade man också in en ljudfilm med samma namn. Den fick både stadsbor och landsortsbefolkning att snyfta i salongen: ”Den sista scenen gav upphov till en sådan sinnesrörelse att åskådarna brast ut i gråt.”³⁹ Det var lätt att identifiera sig med filmens hjältinginna, en kringresande tuberkulosköterska, eftersom nästan alla hade upplevt sjukdomen i sin närhet.

Tuberkulosen skilde sig från andra smittosjukdomar genom sin benägenhet att drabba familjen som enhet. Att den dessutom smittade i huvudsak genom direktkontakt människor emellan förstärkte ytterligare risken för ett socialt handikapp. ”Den främsta och farligaste spridaren av tuberkulosmitta är en levande smittokälla, d.v.s. en människa med tuberkulos”, förkunnades i alla skrifter som informerade om sjukdomen. Tuberkulosen var också såtillvida en tragisk sjukdom att den drabbade främst unga människor på väg att ta steget in i vuxenhet och arbetsliv. På så sätt hade den långtgående konsekvenser också i nationalekonomiskt hänseende.

Att sjukdomen spreds till norra Finland just under de intensivaste renlighetskampanjerna i början av 1900-talet ledde till att hela regionen svartmålad. Den bild som folklivsforskare, geografer och andra vandrare gav om invånarna i Lappland i sina reseberättelser var inte särdeles smickrande. Ännu på 1700-talet hade det sett helt annorlunda ut. Då var lapparna exotiska och intressanta infödingar som bodde ute i den fria naturens sköte. Adertonhundralets nationalism och det nya folkhälsobegreppet definierade dem som smutsiga, ovårdade och obildade och därmed hela Lappland som sjukligt och eländigt. Följaktligen innehöll tuberkulosupplysningen i början av 1900-talet också klart uttalade regionpolitiska bildningssträvanden.

Intrånget i familjens privata sfär

Eftersom tuberkulosen berörde en så central social grundenhets som familjen, var det fullt möjligt för centralförvaltningen, som stärkt sin position under 1920- och 1930-talen, att utsträcka sin kontroll till att omfatta även den

³⁹ Antti Tamminen (toim.), *Joulumerkkikotimme 1936–1973*, Suomen Tuberkuloosin Vastustamisyhdistys ry (Helsinki 1982), s. 11–14. Boken har en bilaga med samtliga märken som utkommit till förmån för de tuberkulösa under åren 1908–1982. ”Tuberkuloosielokuva valloittaa kaiken kansan sydämet”, *Tuberkuloosilehti* 1934, s. 73–76.

mest avlägsna befolkningens vardagsliv. Individen var enligt lagen underställd förvaltningstväng och måste underkasta sig myndigheternas insyn: ”var och en är skyldig att underkasta sig tuberkulosprov [...] var och en är skyldig att låta sig vaccineras [...] alla måste underkasta sig de undersökningar som anses befogade [...] ett barn som uppenbart hotas av tuberkulosmitta i sitt hem, kan omedelbart efter födelsen placeras på en specialvårdanstalt och hållas där tills det fyllt ett år, ifall lämplig isolering inte går att ordna på annat sätt.” År 1936 grundades i Tammerfors det första barnhemmet för spädbarn som isolerats från sina mödrar. Sitt namn (Joulumerkkikoti) fick hemmen av de julmärken med vilka man samlade in pengar till stöd för tuberkulosdrabbade familjer. Det nordligaste av dessa hem placerades i Uleåborg. Sammanlagt 1 912 barn sköttes i hemmet, som verkade under åren 1945–1969. Om barnets lungsiktiga föräldrar dog i sin sjukdom, gavs barnet bort för adoption eller anstaltsvård. I allmänhet isolerades spädbarnen under sex till åtta månader, varefter de ansågs vara tillräckligt motståndskraftiga för att stå emot tuberkulosen.⁴⁰

Då landsortsbefolkningen blev föremål för myndigheternas tilltagande intresse och enträgna upplysningsarbete,⁴¹ påverkade det individers och hela familjers livsstil och deras vanor i fråga om allt från arbete, mat och måltider till umgänge med andra, barnskötsel, städning och t.o.m. sovplatser – allting ifrågasattes och nya vanor etablerades. Samtidigt innebar myndigheternas inblandning ett intrång i familjens privata sfär. I familjen Tervo blev detta särskilt tydligt efter familjefaderns död år 1941. Hans bortgång och familjens sjukdomshistoria var de främsta orsakerna till att familjens två friska barn trots moderns protester skickades som krigsbarn till Sverige. De återvände aldrig.⁴²

Vare sig stugornas invånare ville det eller inte, kom upplysningsarbetet i samband med antituberkuloskampanjen att bokstavligen öppna både dörrar och fönster till kammare och pörten. Denna öppning banade också vägen för kvinnoorganisationernas arbete, som fick en allt mer samhällsengagerad karaktär. Med hjälp av statsbidrag organiserade de kurser i hushållsskötsel och småbarnsvård för att inympa nya levnadsvanor i allmogen och få den att

⁴⁰ *Joulumerkkikotimme*, s. 62–71.

⁴¹ Angående strategierna för att bekämpa tuberkulosen se K u u s i, s. 40.

⁴² L ä h t e e n m ä k i, s. 66–71, 212–217.

anamma en medelklasskultur som i allt högre grad höll på att förvandlas till enhetskultur. Det är ingen tillfällighet att t.ex. Socialdemokratiska kvinnoförbundet fick statsbidrag för att ge handledning i småbarnsskötsel år 1924 eller för att anordna hushållskurser år 1929.⁴³ Att det var just kvinnor som skred till verket var inte heller något att förundra sig över: enligt en i samhället allmänt rådande uppfattning – som kvinnoorganisationerna delade – var både hemmens hygien, barnens välmåga och t.o.m. begravningsplatsernas skönhet något kvinnorna skulle ombesörja. Precis som när det gällde 1800-talets nykterhetsupplysning strävade man efter att göra kvinnorna till folkhälsans främsta budbärare, och lyckades också därmed. Kvinnorna antog utmaningen. Tack vare deras företagsamhet och myndigheternas åtgärder undgick många finska hem det tragiska öde som drabbade den lappländska familjen i denna berättelse.

⁴³ Maria Lähteenmäki, 'Poliittinen kotitalous. Työläisnaisliikkeen kotitalouspoliittisen ohjelman muotoutuminen 1920-luvun Suomessa', *Jännittävä työväenhistoria. Hannu Soikkasen 60-vuotisjuhlakirja 4.8.1990*, Työväen Arkiston julkaisuja 3 (Helsinki 1990), s. 70–84.

Offentligt berusad

Alkohol och urbana rum i Leningrad och Helsingfors mellan världskrigen

JUSSI WACKLIN

Alkohol har varit föremål för livlig debatt både i Helsingfors och i S:t Petersburg sedan 1800-talet. Restauranger och krogar, men också gator, parker och andra öppna urbana rum har fungerat som scener för offentligt alkoholbruk. Staten har på olika sätt försökt kontrollera och förändra de offentliga dryckesvanorna, och statens roll i kontrollen av alkoholanvändning har historiskt sett varit mycket stark.¹ Trots att alkoholpolitiska kontrollåtgärder såsom licenser och polisövervakning av offentligt drickande inte gjort slut på själva alkoholbruket, har de påverkat det offentliga drickandets former och platser. Det är alltså inte endast frågan om alkoholbruket, utan också om användningen av offentliga rum och om stadskulturens former.

Alkoholbruket kontrollerades kraftigt av staten under perioden mellan världskrigen. Samtidigt som alkoholhandeln monopoliserades fördömdes alkoholkonsumtionen. Vilka var resultaten av alkoholpolitiken i Leningrad och Helsingfors? Hur kontrollerades utskänkingsställen och alkoholbruk på allmänna platser, och hur påverkade detta konsumtionen av alkohol, formerna för drickandet och användningen av offentliga rum? Vad hade de båda städerna gemensamt och vad skilde dem åt?

---

¹ George E. Snow, 'Drink Houses in Early Modern Russia', Beat Kümin & B. Ann Tlusty (eds.), *The World of Tavern. Public Houses in Early Modern Europe* (Aldershot 2002); R.E.F. Smith and David Christian, *Bread & Salt. A Social and Economic History of Food and Drink in Russia* (Cambridge 1984); Matti Peltonen, *Kerta kiellon päälle. Suomalainen kieltolakimentaliteetti vuoden 1733 juopumusasetuksesta kieltolain kumoamiseen 1932* (Helsinki 1997).

Det offentliga rummets och öppenhetens betydelse för stadskulturen har ofta understrukits. Trots att det offentliga rummet teoretiskt definieras som en plats öppen för alla, är det inte fråga om platser där man får uppföra sig hur som helst – snarare tvärtom. Jämfört med den förindustriella staden är aktiviteten på den offentliga scenen i den moderna staden specialiserad och ofta anvisad till lokaler enkom inrättade för ändamålet, särskilt då det gäller allmänna nöjen.² Både i Helsingfors och i S:t Petersburg/Petrograd ställdes stora förhoppningar på det planerade urbana rummets ”civilisatoriska” förståga. Då urbaniseringen var intensiv och bostadsförhållandena usla hade också det offentliga rummet stor betydelse för önskade nöjen såsom alkoholbruk. Till det offentliga urbana rummet räknas förutom gator, torg, parker, offentliga institutioner och andra allmänna utrymmen i staden samt även det kommersiella rummet. Det kommersiella rummet kan anses höra till det offentliga, men är ofta i privat ägo. Dess funktion som socialt rum ligger också någonstans mellan det offentliga och det privata. Restauranger och kaféer säljer sina produkter men är samtidigt platser för socialt umgänge, där man äter, dricker och roar sig. Förutom de allmänna kulturinstitutionerna är det just dessa kommersiella rum som skapar sådana sociala nätverk i staden som kan anses vara betydande faktorer i det urbana livet. Öppenheten där kan anses lika viktig som i det allmänna urbana rummet. Då man skulle begränsa det störande offentliga drickandet genom lagstiftning eller genom att stänga utskänkningsställen och skapa alternativa utrymmen för fritidssysselsättning, påverkade man också de kommersiella rummens antal och det urbana rummets form, användning och funktion.

Genom att jämföra Leningrad och Helsingfors kan man lättare studera de faktorer som påverkade det offentliga drickandet, utan att som man ofta gör peka ut det finska eller det ryska supandet som någon unik företeelse. Med hjälp av jämförelser kommer man också ifrån den problematiska avsaknaden av större sammanhang i lokala undersökningar. Olikheterna i samhällssystemen gör visserligen jämförelsen svår. Sinsemellan jämförbara källor saknas nästan helt. Det finns mycket litet tillförlitligt, kvantitativt material från 1930-talets Leningrad. De ekonomiska, sociala, kulturella och politisk-ideologiska skillnaderna är också tydliga. De alkoholpolitiska förändringarna var

² Philip Kasinitz (ed.), *Metropolis. Centre and Symbol of Our Times* (London 1995), s. 274; Lyn H. Loftland, *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space* (Prospect Heights 1973); Sharon Zukin, *The Cultures of Cities* (Cambridge, Mass. 1997).

snabba, och i sovjetsystemet var statens roll exceptionellt stark inom samhällets alla sektorer. De kulturella förändringarna syns dock långsammare än de politiska. Samtidigt som moderniseringens former var olika i Helsingfors och Leningrad, låg städerna geografiskt nära varandra. De var båda snabbt växande, industrialiserade städer, som också hade liknande kulturell bakgrund. Fastän skillnaden i storlek var betydande fanns det många gemensamma drag i urbaniseringsprocessen.³ Därför är den jämförande metoden fruktbar i en undersökning av alkoholbruket och användningen av det urbana rummet i de två städerna.

Dryckesvanor, alkoholpolitik och staden

Dryckesvanor bör definieras kulturellt. Samma typ av drickande kan accepteras eller fördömas beroende på tid, plats och social situation. Kön, ålder och social ställning påverkar dryckesvanorna, men också drickandets sociala kontext är av stor betydelse. I de flesta samhällen har man försökt begränsa alkoholens negativa effekter.⁴ I både Finland och Ryssland har det socialt accepterade drickandet klart varit knutet till religiösa högtider, riter och jordbrukets årliga kretslopp. Alkoholen hör inte till det dagliga livet utan har snarast varit ett sätt att ta avstånd till vardagen. I båda länderna har man föredragit starka drycker, och berusningen är allt som oftast målet för drickandet. Å andra sidan innebar de traditionella ritualiserade dryckesvanorna också att drickandet var socialt.⁵ Många källor pekar på kontinuiteten i dryckesvanorna också i städerna, trots att de där fått nya former. Förutom vid religiösa högtider och familjefestligheter brukades alkohol allt mer regelbundet för att demonstrera manlighet och manlig solidaritet och vänskap under veckoslut och framför allt på lönedagar.⁶ Det agrara samhällets dryckesvanor levde med

³ Helsingfors invånarantal var i början av 1920-talet 160 000 och 258 000 år 1939. I St Petersburg var invånarantalet år 1917 ca 2,5 miljoner och 700 000 år 1920. I slutet av 1930-talet hade Leningrad ca 3 miljoner invånare.

⁴ David G. Mandelbaum, 'Alcohol and Culture', Mac Marshall (ed.), *Beliefs, Behaviors & Alcohol Beverages. A Cross Cultural Survey* (Ann Arbor 1979).

⁵ Mandelbaum; Patricia Herlihy, 'Joy of Rus': Rites and Rituals of Russian Drinking', *The Russian Review*, vol. 50, 1991, s. 131–147; Satu Apo, *Viinan voima. Näkökulmia suomalaisten kansanomaiseen alkoholiajatteluun ja -kulttuuriin* (Helsinki 2001).

⁶ Se bl.a. Herlihy, s. 143–145; Heikki Waris, *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle* (Helsinki 1934), s. 64; Walter D. Connor, 'Alcohol and Soviet Society', *Beliefs, Behaviors...*, s. 436–437.

andra ord vidare i urbana förhållanden. Men från och med slutet av 1800-talet började myndigheternas uppfattning om sedliga dryckesvanor skärpas både i Ryssland och i Finland.

Inte bara dryckesvanorna och attityderna mot drickandet genomgick en förändring. Också städerna förändrades: både S:t Petersburgs och Helsingfors omvandling från organiserade förvaltningsstäder till industristäder med en stor och rörlig arbetarbefolkning är väl dokumenterade.⁷ De sociala skillnaderna mellan olika stadsdelar blev stora när arbetarstadsdelar växte upp i närheten av industriområden. Under helgdagar i de rätt bebodda arbetar kvarteren var alkoholen ett synligt inslag på gatorna. Förutom till särskilda dagar och helger koncentrerades supandet också lokalt, i synnerhet till arbetarstadsdelarna. I S:t Petersburg förbrukades mest alkohol i Spasskajas andra polisdistrikt, det vill säga kring Hötorget (Sennaja plosjtjad).⁸ Enligt H e i k i W a r i s förekom betydligt flera fall av fylleri norr om Långa bron än i det övriga Helsingfors.⁹ De sociala problem som fylleriet ledde till blev också synliga. Alkoholbruket orsakade olika slags ordningsförseelser och ansågs öka brottsligheten och fattigdomen samt leda till moraliskt förfall. Irrationella, onödiga och rentav skadliga fritidssysselsättningar som inbegrep alkohol passade sig inte då den effektiva ekonomin och den allt starkare staten behövde friska och väldisciplinerade medborgare. Statens allt viktigare roll inom social- och hälsovården ökade också pressen på att förbjuda skadliga fritidsaktiviteter. Drickandet som fortgick oberoende av de allt strängare förbuden vittnar om en växande klyfta mellan stadsbefolkningens och myndigheternas uppfattningar om alkoholbruk.

Finska och ryska dryckesvanor samt myndigheternas förhållande till dem har många likheter. Väinö Voionmaa skrev år 1910 att ”den finska bonden och arbetaren dricker sällan [...], men då desto grundligare. [...] I berusat tillstånd är han högljudd, slåss och drar lätt fram sin kniv.”¹⁰ Den peters-

⁷ Se bl.a. James B a t e r, *St. Petersburg. Industrialization and Change* (London 1976) och W a r i s.

⁸ A. G a i k o v i č, *Albom kartogramm i diagram po proizvodstvu, prodaž i potreblenju vina i piva* (Sankt-Peterburg 1905), karta nr XXIV.

⁹ W a r i s, s. 74.

¹⁰ ”suomalainen talonpoika ja työmies juovat harvoin [...], mutta silloin sitä perinpohjaisemmin. [...] Juovuspäissään hän mellastaa, riitelee ja tempaa helposti puukkonsa esille”. Citat ur M a t t i P e l t o n e n, *Viinapästä kolerakauhuun. Kirjoituksia sosiaalhistoriasta* (Helsinki 1988), s. 24.

burgske journalisten Vladimir Michnevitj konstaterade år 1886 att ”ryssen dricker sällan, men mycket – så mycket att hela gatan vet om det”. Varje högtidsdag ”är alla berusade och härjar, för oväsen och slåss helt ogenerat”. Enligt Michnevitj var stadens alkoholproblem mera ”kvalitativt än kvantitativt”.¹¹ Arbetar- och landsbygdsbefolkningens dryckesvanor ansågs primitiva och ociviliserade i båda länderna. Dryckenskapen sågs som ett problem som staten borde kontrollera och förändra. Vilden måste tämjas till en civiliserad medborgare. Alkoholismen var nog ett reellt problem som orsakade allvarliga bekymmer också för den närmaste omgivningen, men å andra sidan var helhetskonsumtionen av alkohol under början av 1900-talet, i ett europeiskt perspektiv, låg i båda länderna.¹² *Matti Peltonen* anser att det mytomspunna ”finska brännvinssinnet” (”suomalainen viinapää”), som ansetts vara unikt, är en ideologisk konstruktion av nykterhetsrörelsen, som därmed berättigade en mycket sträng alkoholkontroll trots den begränsade konsumtionen.¹³ Det bör i alla fall påpekas att finnarna inte var ensamma om denna ideologi – också i Ryssland fördömdes folkets dryckesvanor. Det speciella ”ryska brännvinssinnet” i samtida ryska texter påminner mycket om de finska grannarnas. På grund av de dåliga dryckesvanorna ansåg man att följderna av drickandet var allvarligare än på andra håll i Europa, trots att konsumtionen var mindre.¹⁴ Även om nykterhetsivrarna ofta överdrev alkoholkonsumtionens omfattning, kan det faktum att drickandet i båda städerna så kraftigt koncentrerades tidsmässigt (t.ex. till veckosluten) och geografiskt ha bidragit till att fästa uppmärksamhet vid dess avigsidor.

Genom alkoholpolitiken försökte man begränsa alkoholens tillgänglighet och användning. Genom begränsningen av utbudet påverkade alkoholpolitiken också dryckesvanorna och användningen av det kommersiella rummet. Hur tillgänglig var då alkoholen? Skiftningarna i den sovjetiska alkoholpolitiken hänger nära samman med de allmänna politiska och ekonomiska förändringarna i landet. Under den så kallade krigskommunismens tid (1917–1921) var en förbudslag i kraft. Under NEP-perioden blev alkoholpolitiken friare,

¹¹ Vladimir Mihnevič, *Jazvy Peterburga. Opyt istoriko-statističeskogo issledovanija nraustvennosti stoličnogo naselenja* (Sankt-Peterburg 2003), s. 527–528.

¹² I början av 1900-talet konsumerades ca 3 liter alkohol per person och år i Ryssland. Enligt *Irina Takala* var konsumtionen 1925 0,88 liter och 1928 3,5 liter. I Finland var konsumtionen i början av 1900-talet under två liter.

¹³ *Peltonen, Kerta kiellon päälle*, s. 63–81.

¹⁴ *Bud' zdorov* 20.9.1927.

och under den första femårsplanen gick man steg för steg mot ett system där minuthandeln var mycket fri men det offentliga drickandet fortfarande strängt reglerat. I Finland kan man dela in alkoholpolitiken mellan krigen i två faser: förbudslagens tid 1919–1932 och perioden av alkoholmonopol efter 1932. Nykterhetsrörelsen utvecklades till en stark påverkare redan under autonomins tid. Endast Svenska folkpartiet motsatte sig en förbudslag redan under valet 1907. Trots den begränsade politiska friheten verkade ändå en aktiv nykterhetsrörelse också i Ryssland. År 1912 fanns det ca 800 nykterhetsföreningar i Ryssland. De underjordiska socialistiska partierna understödde också en förbudslag. Kejsardömet hade skapat ett lönsamt alkoholmonopol i slutet av 1800-talet, men då första världskriget bröt ut stiftades ändå en förbudslag. I Helsingfors fick så kallade första klassens restauranger ännu sälja svaga alkoholdrycker, men i S:t Petersburg införde stadsfullmäktige ett totalförbud mot alkoholförsäljning redan hösten 1914.¹⁵ Finska tidningar som stödde förbudslagen lovprisade beslutet – *Uusi Suometar* skrev om den första ”nyktra miljonstaden”.¹⁶

Då sovjetväldet etablerades skärptes förbudslagen. Nykterhetsidealet hade en stark tradition i den ryska arbetarrörelsen. För bolsjevikerna var nykterheten en partinorm: den som blev fast för dryckenskap skulle avskedas ur partiet oberoende av ställning. Ett nyktert samhälle stod högt bland bolsjevikernas målsättningar, och straffen för fylleri var på motsvarande sätt stränga.¹⁷ Lenin var en kategorisk motståndare till alkoholförsäljning, eftersom han ansåg den tillhöra kapitalismen. Alkoholism betraktades som en social sjukdom som förorsakats av ojämlikheten i samhället och som skulle försvinna i ett socialistiskt samhälle. Vodkan kunde inte heller förenas med bilden av den moderna, disciplinerade och effektiva sovjetmedborgaren.¹⁸ Trots att övervakningen av

¹⁵ Boris M. Segal, *The Drunken Society. Alcohol Abuse and Alcoholism in the Soviet Union. A Comparative Study* (New York 1990) s. 17–18; Sulkunen, Sutton, Tigerstedt, Warpenius (eds.), *Power and Ideas in Nordic Alcohol Control* (Helsinki 2000), s. 24–25.

¹⁶ *Uusi Suometar* 7.11.1914, 15.11.1914.

¹⁷ I. R. Takala, *Veselje Rusi. Istorija alkohol'noj problemy v Rossii* (Sankt-Peterburg 2002), s. 188–189; Stephen White, *Russia Goes Dry. Alcohol, state and society* (Cambridge 1996), s. 14. Enligt Lenins befallning den 19.12.1919 var minimistraffet för tillverkning eller försäljning av alkohol fem år och för offentligt fylleri ett års fängelse. B. F. Didrihson, *Alkogolizm i proizvoditel'nost truda* (Leningrad 1931), s. 19.

¹⁸ N. B. Leбина, *Povsednevnaia žizn sovetskogo goroda: Normy i anomalii 1920–1930 gody* (Sankt-Peterburg 1999), s. 24; Takala, s. 191; White, s. 14. Andra ”sociala sjukdomar” var bl.a. tuberkulos och könssjukdomar.

förbudslagen under inbördeskrigets kaotiska förhållanden var mycket godtycklig hölls alkoholkonsumtionen på en låg nivå under sovjetväldets första år. Andra orsaker härtill var den allmänna bristen på livsmedel och råvaror för framställningen av alkohol. Förhållandena i Petrograd var svåra, och stadens invånarantal rasade från två miljoner år 1913 till 700 000 år 1920. Då situationen i och med inbördeskrigets slut lugnade sig, började hembränningen öka snabbt. Man berusade sig också med rakvatten eller med alkohol från apotek och industrisprit.¹⁹ Sovjetväldet lyckades inte heller utrota de dryckesvanor som hört till det ”gamla systemet”, särskilt inte drickandet under kyrkliga högtider, trots att man försökte organisera alternativa fester, som till exempel den helnyktra ”komsomol-påskfesten”.²⁰ Laura Phillips har tämligen övertygande visat att revolutionen inte innebar några stora förändringar i dryckesvanorna, åtminstone inte arbetarnas.²¹ I Sovjetunionen stötte man med andra ord på samma problem som i till exempel Finland och USA: förbudslagen hade inte önskad effekt.

Då man från krigskommunismens radikalism år 1921 gick över till den mer pragmatiska nya ekonomiska politiken (NEP), blev också alkoholpolitiken gradvis friare. Försäljningen av öl och drycker med mindre än 14 volymprocent alkohol tilläts i augusti 1921, drycker med mindre än 20 procent i januari 1921 och drycker med mindre än 30 procent alkohol i december 1924. Slutligen, i augusti 1925, övergick man officiellt till statligt alkoholmonopol, och även 40 procentig vodka togs till försäljning.²² Statens alkoholbolag betonade att de genom att sälja starkare alkohol kämpade emot hembränd sprit, *samogon*, och på det viset skyddade böndernas spannmålsförråd, erbjöd folket förstklassig ren vodka och inbringade pengar till statskassan.²³ Den starka vodkan var också populär. År 1925 blev man i Leningrads alkoholbutiker tvungen att skicka tillbaka svagare drycker till fabriker för att destilleras på nytt då de helt enkelt inte mera gick åt.²⁴

Alkoholkonsumtionen gick naturligtvis genast upp då alkoholpolitiken friggjordes. Den snabba ökningen i konsumtionen började snart uppfattas som

¹⁹ Laura L. Phillips, *Bolsheviks and the Bottle. Drink and Worker Culture in St. Petersburg 1900–1929* (DeKalb 2000), s. 19; Leбина, s. 26.

²⁰ *Petrogradskaja pravda* 7.1 och 11.4.1923.

²¹ Phillips, s. 140–144.

²² Takala, s. 193–199.

²³ *Krasnaja gazeta, večernyj vypusk*, 2.9.1925.

²⁴ *Krasnaja gazeta, večernyj vypusk*, 19.8 och 30.9.1925.

oroande. Bland annat varnade kommunistiska partiets informationsavdelning för detta i en rapport till Stalin år 1925. Drickandet minskade arbetets effektivitet, då antalet frånvarande särskilt efter lönedagar var mångdubbelt jämfört med andra dagar. Fylleriet ledde också till allmänna ordningsföreselser och familjeproblem.²⁵ Statistiken stöder rapportens budskap om alkoholkonsumtionens ökning: undersökningar gjorda efter mitten av 1920-talet visar att alkoholkonsumtionen ökade år för år och närmade sig nivån före första världskriget. Produktionen av vodka ökade snabbt, men också hembränning var ytterst vanligt, i synnerhet på landsbygden.²⁶ Tidningarna i Leningrad rapporterade regelbundet om den illegala tillverkningen och om försäljningen av alkohol i staden.²⁷ Polisens övervakning av den illegala alkoholmarkanden var troligen också relativt ineffektiv eftersom det uppdagades flera fall där poliser själva varit berusade under arbetstid.²⁸

Flera källor tyder på att drickandet i anslutning till traditionella högtidsdagar kvarstod. Tsentrospirits butiker i Moskva sålde flera gånger mera under påskhelgen än under vanliga dagar och enligt en undersökning från 1929 spenderade arbetarna i Leningrad dubbelt mera pengar på alkohol i april än i januari.²⁹ Omotiverad frånvaro från arbetet mångdubblades under jul- och påskhelger.³⁰ De flesta rapporterna från informationsavdelningen handlar inte så mycket om alkoholism som om sporadiskt kraftigt supande på löne- och högtidsdagar.³¹ I de stora städerna kunde man dock skönja en förändring i det dagliga drickandet. Av arbetarna i Leningrad drack i slutet av 1920-talet 56 procent på löne- och högtidsdagar och 12,5 procent dagligen. Mest dracks vodka och *samogon*. Stadsborna drack i genomsnitt dubbelt mera (lag-

²⁵ 'Spravka informacionnogo otdela TsK RKP(b) I.V. Stalinu. 1925 g', *Istoričeskij arhiv*, No. 1, 2001, s. 9–10.

²⁶ T a k a l a, s. 205; S e g a l, s. 50. I en Gallup gjord av hälsomyndigheterna i Gdovskij nära den estniska gränsen frågades bl.a. om priset på *samogon* i privat- och andelshandeln, *Krasnaja gazeta*, 3.3.1927. I frågeformulär som behandlar arbetarnas användning av pengar frågas det fortfarande 1929 efter utgifterna för hembränd sprit. LOGAV, f. R-3455, op. 2, d. 294 (ingen sidnumrering).

²⁷ Bl.a. i *Petrogradskaja pravda*, 31.1.1923, 6.4.1923, 17.4.1923, 25.4.1923, 27.4.1923, 4.5.1923; *Krasnaja gazeta*, *večernij vypusk*, 5.5.1923, 10.5.1925, 7.7.1925, 27.7.1925, 30.9.1925; *Krasnaja gazeta* 7.2.1923, 31.3.1923, 4.4.1923.

²⁸ TsGA SPb, f. 33, op. 7, d. 92, l. 1–36, f. 33, op. 3, d. 494, l. 68, 76, 333.

²⁹ *Trezvost' i kul'tura*, No 6, 1928, LOGAV, f. R-3455, op 2, d. 294.

³⁰ D i d r i h s o n, s. 64.

³¹ *Spravka informacionnogo otdela*, s. 6–9.

lig alkohol) än de som bodde på landsbygden.³² Trots att alkohol ofta sågs som ett problem för de fattiga, kunde arbetare som förtjänade bättre dricka mera och lägga ut större summor på alkohol än sina lågavlönade kolleger.³³ Könsfördelningen är entydig: män drack betydligt mer än kvinnor. Alkoholismen var alltså i främsta hand ett manligt problem. Av dem som vårdades på Leningrads sjukhus för alkoholism var 3–5 procent kvinnor.³⁴ År 1930 var andelen kvinnor av alla de som anhölls för fylleri i Leningrads nionde polisdistrikt 8 procent.³⁵

Trots att alkoholbruket upplevdes skadligt försökte man egentligen inte begränsa minuthandeln eftersom den var mycket vinstbringande. Alkoholens andel av statens inkomster steg i takt med konsumtionen och utgjorde 1927/28 redan 12 procent av statsbudgeten. Ideologi och ekonomiska realiteter låg alltså i djup konflikt med varandra i Sovjetunionens alkoholpolitik under NEP-perioden. Stalin själv uppgav att han hade förståelse för situationens konfliktfylldhet, men menade att alkoholförsäljningen behövdes för att utveckla industrin utan att man behövde förlita sig på främmande kapital.³⁶ Behovet av kapital växte också hela tiden i och med femårsplanernas enorma industrialiseringsprojekt. De snabba förändringarna i alkoholpolitiken kan endast förstås som en del av landets ekonomiska politik som helhet.

Stalins ökade makt kan också ses som en slutlig vändpunkt i alkoholpolitiken. Under den första femårsplanen och den så kallade kulturevolutionen startades år 1928 en mycket omfattande kampanj mot alkoholism. För att leda kampanjen grundades i februari 1928 en förening för kampen mot alkoholismen (OBSA) där flera inflytelserika personer, till exempel Nikolaj Bucharin och Jurij Larin samt representanter för Narkomzdrav (hälsoministeriet), medverkade. Statens planeringsmyndighet Gosplan gjorde för den första femårsplanen 1929 upp ett förslag om att man skulle minska alkoholens del av statsekonomin. Narkomfin (finansministeriet) hade dock sina egna motsatta planer vilka också förverkligades trots OBSA:s protester.

³² Takala, s. 203–205.

³³ Didrihson, s. 33. Manliga arbetare som tjänade 33,76–67,5 rubel i månaden spenderade i medeltal 1,97 rubel på alkohol, medan arbetare som tjänade över 67,5 rubel satt 5,88 rubel på alkohol varje månad.

³⁴ *Bud' zdorov*, 26.6.1928. Siffrorna är från Behterininstitutet och Leningrads psykiatriska sjukhus.

³⁵ Didrihson, s. 62.

³⁶ Takala, s. 202–203; White, s. 22.

År 1930 beordrade Stalin att man skulle öka produktionen av vodka för att täcka försvarskostnaderna. Kort därefter inskränktes OBSA:s verksamhet, och dess ledare beskylldes för ”regeringsfientlig demagogi”.³⁷

På grund av den sänkning i levnadsstandarden som den första femårsplanen medförde avstannade ändå totalkonsumtionen av alkohol. Konsumtionen minskade särskilt på landsbygden eftersom det inte längre fanns möjlighet till hembränning då kontrollen över spannmålsförråden ökade i och med kollektiviseringen av jordbruket och eftersom det var brist på överskottsspannmål. Också på landsbygden övergick man till den statliga vodkan.³⁸ Det finns nästan ingen systematiskt insamlad information om hur alkoholen distribuerades och hur väl distributionen fungerade. Flera källor visar dock att vodka var en av de få produkter som man tämligen regelbundet fick tag på under första hälften av 1930-talet, trots kortvariga bristperioder. På landsbygden var situationen mest tillspetsad. Statens spannmålsinköpare skrev år 1929 till Stalin från Sydryssland och berättade att det i den lokala andelshandeln endast fanns att köpa tre näsdukar, tio par filtstövlar och en halv hyllmeter vodka. Vid mitten av 1930-talet hade vodkan blivit de statliga butikernas mest sålda enskilda artikel. Alkoholens andel av statens inkomster var då ungefär en femtedel.³⁹ Sovjetledningens inställning till alkohol förändrades också i offentligheten – totalnykterhet var inte längre målet. Champagnen lyftes fram som en symbol för det goda livet, och det berättas att Stalin oroat sig över att arbetets hjältar, stachanoviterna, inte fick tillräckligt av drycken.⁴⁰ Alkoholism som en social sjukdom orsakad av ett osunt samhälle var under Stalins tid inte längre en tanke som man tryggt kunde föra till sin logiska slutsats. Alkoholismen politiserades och blev antisovjetisk.⁴¹ Sovjetunionens alkoholpolitik var ytterst klugen – staten gynnade försäljningen av vodka men fördömde samtidigt alkoholism och offentligt alkoholbruk.

³⁷ Takala, s. 209–210; Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (New York 1999), s. 44.

³⁸ Segal, s. 50–51, 70–71; Fitzpatrick, s. 44.

³⁹ Lewis H. Siegelbaum, ’”Dear comrade, you ask what we need”: socialist paternalism and Soviet rural ”notables” in the mid-1930s’, Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism. New Directions* (London 2000), s. 240; Elena Osokina, *Our Daily Bread. Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin’s Russia, 1927–1941* (New York 2001), s. 86–87; Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, s. 44.

⁴⁰ Leбина, s. 42–43; Jukka Gronow, ’Caviar with Champagne. Good Life and Common Luxury in Stalin’s Soviet Union’, *Suomen Antropologi* 4, 1998, s. 31.

⁴¹ Leбина, s. 45, 47.

I Finland stötte förbudslagen på liknande problem som i Sovjetryssland. Det bröts allmänt mot lagen, smugglingen var utbredd och det var mycket lätt att få tag på alkohol i Helsingfors. Den olagliga tillverkningen blomstrade, och starka drycker ersatte nästan helt svagare drycker, som redan tidigare endast utgjort en liten andel av konsumtionen. Även den finska staten behövde inkomster, särskilt under depressionen i början av 1930-talet. Alkoholbutikerna öppnade igen år 1932, och det statsägda Alko (Oy Alkoholiliike Ab) fick monopol på minutförsäljningen. Medan alkoholförsäljningen i Sovjetunionen blev fri, var förändringarna i Finland inte lika radikala. År 1934 fanns det sexton Alkobutiker i Helsingfors. Kriterierna för beviljande av serveringstillstånd till restauranger var mycket stränga. Inte heller i Helsingfors såg man några betydande förändringar i dryckesvanorna: de starka dryckerna bevarade sin ställning och drickandet koncentrerades fortfarande till semester- och högtidsdagar, som till exempel julafton.⁴² Den största skillnaden mellan Finlands och Sovjetunionens alkoholpolitik gällde landsbygden; i Finland var alkoholförsäljning på landsbygden helt förbjuden, medan de flesta alkoholbutikerna i Sovjetunionen låg utanför städerna.⁴³ Inställningen till offentligt drickande förblev dock negativ i de båda städerna.

Utskänkningsställena

”[...] contemporaries who wrote about popular culture, dismissed taverns and those who went there as unsavory, violent or even dangerous.”⁴⁴ Thomas Brennan's beskrivning av källmaterial rörande krogar i 1700-talets Paris kunde lika väl handla om Finland eller Ryssland. Diskussionen om alkohol har fokuserat på alkoholismen och dess skadliga följder, medan alkoholens kulturella betydelse, särskilt i den offentlig konsumtionen, har fått mycket liten uppmärksamhet. Om stadsliv innebär att individen isoleras och de traditionella släktbanden försvagas, så som vissa stadsteoretiker har hävdad,⁴⁵ erbjuder utskänkningsställena förutom alkohol också ett offentligt rum

⁴² Helsingfors stads statistiska årsbok 1935. Alko sålde t.ex. i januari 1934 alkohol för 9,5 miljoner mark. I december steg försäljningen till 16,5 miljoner mark.

⁴³ Enligt Didrihson låg endast 1 261 av Tsentrospirts 8 185 butiker i städer år 1931. Didrihson, s. 23.

⁴⁴ Thomas Brennan, *Public Drinking and Popular Culture in Eighteenth-Century Paris* (Princeton 1988), s. 3.

⁴⁵ T.ex. Louis Wirth, 'Urbanism as a Way of Life', Philip Kasnitz (ed.), *Metropolis. Centre and Symbol of Our Times* (London 1995).

för socialt umgänge, och för dem som nyligen flyttat till staden en möjlighet att integreras i den nya hemorten. Olika slag av krogar/pubar (*public house, tavern, kabak* o.s.v.) utgjorde redan före modern tid ett av den europeiska stadens mest betydelsefulla offentliga rum. De hade många andra funktioner utöver att vara en plats för dryckenskap. Där försiggick affärsverksamhet, inkvartering, spel, dans och musik. Krogen var alltså en betydande scen för socialt umgänge.⁴⁶ Då olika tjänster skildes åt och krogarnas funktioner blev färre förändrades också klientelet. Till exempel i Moskva hade krogarna traditionellt varit en mötesplats för köpmän, men vid 1800-talets slut var de främst nöjesetablissemang för arbetarklassen.⁴⁷ Finska och ryska krogar kan visserligen inte jämföras med de engelska pubarna som sociala rum, men de hade ändå sin roll i staden. På krogen kunde man träffa folk som flyttat till staden från samma bygd och få upplysningar om bostäder och arbete.⁴⁸ Denna funktion betonades dock inte särskilt av samtida skribenter – i synnerhet de krogar som besöktes av arbetarbefolkningen uppfattades både i Finland och i Ryssland som symboler för misär. Nykterhetsidealets spridning, rädslan för förbrytelser mot den allmänna ordningen och omsorgen om arbetarbefolkningens välmående ökade motståndet mot utskänkningsställena. De mest misstänkta var de krogar och ölstugor som frekventerades av arbetare, men också ”bättre” restauranger kopplades till alkoholbruket. Merja Sillanpää skriver i sin doktorsavhandling att hon försökte undersöka den finska restaurangen separat från alkoholpolitiken, men att detta visade sig omöjligt då restauranger i Finland definierats genom alkoholen.⁴⁹

Hur påverkade de alkoholpolitiska förändringarna restaurangerna? Under revolutionsåren ansåg man i Sovjetryssland att kommersiell stadskultur, såsom restauranger, var borgerligt och måste elimineras.⁵⁰ Alla nöjen som

⁴⁶ Brennan; Peter Clark, *The English Alehouse: A Social History 1200–1830* (London 1983); Beat Kümin & B. Ann Tlusty (eds.), *The World of Tavern. Public Houses in Early Modern Europe* (Aldershot 2002).

⁴⁷ Joseph Bradley, *Muzhik and Muscovite. Urbanization in Late Imperial Russia* (Berkeley 1985), s. 79.

⁴⁸ I S:t Petesburg fanns det bl.a. tio resaturanger med namnet Tver och fjorton som hette Rostov eller Jaroslav – de regioner från vilka migrationen till Moskva var särskilt stark. Philipps, s. 87.

⁴⁹ Merja Sillanpää, *Säännöstelty huvi. Suomalainen ravintola 1900-luvulla* (Helsinki 2002), s. 13.

⁵⁰ Mauricio Borrero, *Hungry Moscow. Scarcity and Urban Society in the Russian Civil War, 1917–1921* (New York 2003), s. 145.

hörde till det gamla systemet ansågs onödiga, och till exempel dans som försiggick utanför det kommunistiska partiets kontroll, särskilt jazz och foxtrot, räknades som kontrarevolutionär verksamhet.⁵¹ I S:t Petersburg hindrade inbördeskriget och förbudslagen all restaurangverksamhet under många år, men då NEP-perioden inleddes gav stadsstyrelsen i augusti 1921 tillstånd till alkoholförsäljning. Krogarna återvann fort sin ställning i staden. Richard Stites beskriver Nevskij Prospekts talrika privata kaféer och restauranger, till och med ett kasino, ”som en skymf mot socialismen” i mitten av 1920-talet.⁵² Förbudslagen hade i alla fall även bestående konsekvenser: antalet ölstugor (*pivnaja*) steg inte under hela NEP-perioden till vad det var före första världskriget (1 663 st. år 1914).

Antal ölstugor nämnda i Leningrads adresskatalog⁵³

1923	99
1925	253
1926	359
1929	271
1930	263
1931	206
1933	190
1935	104

Efter att alkoholpolitiken blev liberalare steg alltså antalet ölstugor, men som ett resultat av kampanjen mot alkoholism och den första femårsplanen sjönk antalet igen. Myndigheterna försökte också försvaga ölstugornas dragningskraft genom att till exempel förbjuda biljardspel i dem.⁵⁴ Det skedde också stora förändringar i ägandeförhållandena: i början av NEP-perioden var utskänkningsställena fortfarande privatägda, men vid slutet av 1920-talet hade de alla förstatligats. Stora statligt ägda företag, så som LSPO och Gosspirit, som också ägde bryggerier och alkoholfabriker, administrerade

⁵¹ Anne E. Gorsuch, *Youth in Revolutionary Russia. Enthusiasts, Bohemians, Delinquents* (Bloomington 2000), s.121.

⁵² Richard Stites, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900* (Cambridge 1992), s. 61.

⁵³ *Ves Petrograd* 1923, *Ves Leningrad* 1925, 1926, 1929, 1930, 1931, 1935. Siffran för år 1931 från Leбина, s. 40 och siffran för 1914 från Phillips, s. 85.

⁵⁴ Phillips, s. 91.

även utskänkingsställena.⁵⁵ Statsägda utskänkingsställen var troligtvis mer standardiserade och lättare att övervaka. Fastän de inte längre var i privat ägo, sågs ändå krogar och ölstugor fortfarande som kvarlevor från en gången tid. Enligt tidningspressen var fylleri, svordomar och slagsmål den huvudsakliga sysselsättningen på krogarna. Lokalmyndigheterna lade ner utskänkingsställen på grund av oroligheter eller av ”hygieniska” orsaker.⁵⁶ Att det fanns allt färre utskänkingsställen ledde till längre avstånd och till stor trängsel på lönedagarna. Vissa normer för beteende på krogarna kvarstod emellertid, så som förbjudet tillträde för ”redbara” kvinnor, trots att kvinnans ställning officiellt förändrats. Kvinnors möjligheter att dricka offentligt var med andra ord fortfarande begränsade. Enligt Laura Phillips gav kvinnornas frånvaro i restaurangerna männen möjlighet till ”hämningsslöst maskulint beteende”.⁵⁷ Det var lättare för kvinnor att komma in på dyrare restauranger.⁵⁸

Förutom genom begränsningar försökte myndigheterna också ersätta krogarna i arbetarnas fritidsliv med lockande alkoholfria alternativ. Under inbördeskriget var restaurangen en borgerlig institution som skulle avskaffas. I det socialistiska samhället skulle man i stället uppmuntras till kollektivt ”samätande” (*obsjtjstvennoje pitanije*). Utbudet av matsalar och kaféer på arbetsplatserna ökade avsevärt under inbördeskriget, eftersom man med hjälp av dem kunde kontrollera utdelningen av ransonerade livsmedel. Deras entydiga funktion var att erbjuda billiga måltider, de var inte ett fritidsutrymme och i synnerhet var de inte ämnade för alkoholbruk.⁵⁹ För fritiden utvecklades så kallade arbetarklubbar, vilka marknadsfördes som centra för den nya livsstilen. Dessa klubbar erbjöd visserligen ett nytt slag av rum, särskilt för kvinnor, men de ärvde snabbt de traditionella krogarnas funktion; de manliga arbetarna gjorde klubbarna till ett slags krogar. År 1925 blev försäljning av vodka i glas laglig på klubbarna samt på teatrar och andra

⁵⁵ *Ves Leningrad* 1925–1935. I Leningrads adresskatalog har ölstugorna inte längre individuella namn.

⁵⁶ Bl.a. i *Krasnaja gazeta, večernij vypusk*, 17.5.1925; 12.9.1925; 14.9.1925; 19.9.1925; 28.9.1925; 2.10.1925; 18.11.1925; 7.12.1925; *Krasnaja gazeta*, 24.10.1925; 5.3.1927; TsGA SPb, f. 33, op. 3, d. 195, l. 8.

⁵⁷ Phillips, s. 78, 118–119.

⁵⁸ Detta framkommer bl.a. i memoarer, t.ex. Walter Benjamin, *Moscow Diary* (Cambridge Mass. 1986); Boris Cederholm, *Punainen painajainen. Kuvia ja kokemuksia neuvostomaasta* (Porvoo 1929).

⁵⁹ Borrero, s. 143–160.

offentliga tillställningar. Snart dök även kortspel och biljard – traditionella tidsfördriv på krogen – upp på klubbarna.⁶⁰ Tidningarna rapporterar också hur matsalarna (*stolovaja*) blev dryckesplatser vid mitten av 1920-talet. Arbetarna drack fortfarande både hemma och på krogen, men nu också kollektivt och ”organiserat” på högtids- och fridagar, ibland med tillstånd och till och med bistånd av fackföreningarna.⁶¹ Men trots partiets och fackavdelningarnas försök att skapa ett nytt offentligt rum vann ännu ölstugan överlägset över klubbarna; enligt en undersökning om tidsanvändning år 1927, i slutet av NEP-perioden, vistades en (manlig) arbetare från Moskva i medeltal åtta timmar på klubben och 32 timmar på ölstugan varje månad.⁶²

Ökningen av det offentliga drickandet oroade partikretsarna, trots Stalins planer på kapitalanskaffning. I mars 1927 stiftade Sovnarkom lagar som åter förbjöd försäljningen av starka alkoholdrycker på klubbar, teatrar, biografier och i andra offentliga utrymmen.⁶³ Följande år inledde OBSA kampanjen mot alkoholism och utskänkningsställen. De lyckades stänga 27 ölstugor och 10 alkoholbutiker i Leningrad fram till slutet av 1928, men som föreningens egen tidning konstaterade hade de administrativa åtgärderna inte önskad effekt. ”Därom berättar spårvagnarna fulla av arbetare på väg från de ’alkoholfria’ områdena till det ’druckna’ centrum, därom berättar också fallen där arbetare skyddat lönnkrogar.”⁶⁴ I februari 1929 förbjöds grundandet av nya alkoholbutiker i staden samt försäljningen av alla slag av alkoholdrycker i kantiner, arbetarklubbar, teatrar, kollektivhus, bastur (*banja*) och parker. Samtidigt försökte OBSA främja klubbar, ”kulturella terum” och annan alkoholfri aktivitet. Kampanjen hade säkert ett inflytande på verksamheten i klubbarna, men en del klubbar verkade fortfarande som ”filialer till ölstugorna”.⁶⁵ Det var alltså ”lätt att stänga ölstugorna, men svårt att ersätta dem”.⁶⁶ OBSA:s ställning försvagades fort, men 1931–1932 förde de ännu en

⁶⁰ Phillips, s. 87–89; *Krasnaja gazeta, večernyj vypusk*, 28.9.1925; *Krasnaja gazeta*, 2.9.1923, 10.10.1925, 10.10.1926; *Treznost' i kul'tura*, No. 2, 1928, s. 8–9, No 23, 1929, s. 13.

⁶¹ *Spravka informacionnogo otdela*, s. 8–9. *Krasnaja gazeta, večernyj vypusk*, 3.5.1925, 1.7.1925, 24.10.1925.

⁶² Takala, s. 204.

⁶³ *Treznost' i kul'tura*, No. 1, 1928, s. 2.

⁶⁴ *Treznost' i kul'tura*, No. 1, 1929, s. 1.

⁶⁵ *Treznost' i kul'tura*, No 23, 1929, s. 13; No 4–5, 1929.

⁶⁶ *Treznost' i kul'tura*, No 3, 1928, s. 2; No 13–14, 1929, s. 20–21.

lokal kampanj för nedläggning av ölstugor i Leningrad med en viss framgång. Redan år 1933 beslöt dock stadens ledning att det för att uppfylla femårsplanen skulle grundas 200 nya alkoholbutiker. Antalet steg också från 444 till 625, samtidigt som utskänkingsställets antal minskade.⁶⁷ Målet för nykterhetskampanjen hade varit att stänga ölstugorna särskilt i närheten av fabriker, men för de ölstugor som låg i centrum gick det inte mycket bättre senare under 1930-talet: på stadens huvudgata fanns 18 ölstugor år 1926, 14 år 1930, och år 1935 fanns endast tre kvar.⁶⁸

Inte bara utskänkingsställets antal begränsades under 1930-talets första hälft, det skedde också en förändring i öppenheten. Utvecklingen hade att göra med den djupa livsmedelskris som den första femårsplanen och kollektiviseringen förosakade och som ledde till ransonering i städerna. En egenhet i det sovjetiska ransoneringssystemet var den strikta hierarkin i utdelningen av produkter åt olika befolkningsgrupper. Under denna period kunde vissa utvalda köpa produkter i ”slutna” butiker avsedda endast för dem (till exempel *zakrytije rabotije ko-operativy*, ZRK) där man endast blev insläppt om man kunde visa att man hade rätt att använda ifrågavarande butik till exempel på grund av sin arbetsplats eller partitillhörighet. De privilegierade grupperna fick de bästa produkterna till de billigaste priserna. Också mat- och utskänkingsställen återspeglade samma hierarki. Principen var att partieliten, officerare och liknande grupper hade sina egna kaféer och restauranger. Också ”lägre” grupper som var viktiga för staten, såsom universitetseliten, författare och arbetare inom den tunga industrin, hade egna matställen och egna normer. De som stod utanför ransoneringssystemets hierarki fick inte tillträde till dessa slutna ställen; de kom endast in på så kallade kommersiella, ofta mycket dyrare restauranger. Att dessa var ”kommersiella” innebar inte att de skulle vara privatägda utan att inträdet endast berodde på kundens ekonomiska kapacitet och inte på hans placering i hierarkin.⁶⁹ Ölstugorna verkar ha hört till de ”öppna” ställen, och där kunde människor från hierarkins alla nivåer komma in. Men liksom ölstugornas sjunkande antal visar genomgick de ”öppna” ställen en kris, medan de ”slutna” ställets betydelse för serveringen av mat och dryck ökade under 1930-talets svåra år. Av Leningrads

⁶⁷ Le b i n a, s. 41–42, 101.

⁶⁸ *Ves Leningrad*, 1926, 1930, 1935.

⁶⁹ O s o k i n a, s. 78–81. Också arbetsplatsernas kantiner hade olika avdelningar för personer av olika rang inom arbetsstyrkan.

över 2 000 kantiner, kaféer och bufféer administrerade av Lengosnarpit, som från och med år 1931 stod för största delen av stadens matställen, var år 1934 endast 87 ”öppna”. De få öppna matställena stod år 1934 på konkursens brant, omsättningen sjönk snabbt och man kunde inte uppfylla planerna.⁷⁰ Denna skarpa uppdelning av utrymmen tolkades av arbetare i Sovjetunionen som en ny klassindelning. Särskilt arbetare som flyttat från USA förundrades över att dörarna till de högre stående gruppernas restauranger inte ens öppnades för pengar.⁷¹ De slutna restaurangerna och butikerna försvarades också som ett klassbaserat ransoneringsystem, men så att det nu var arbetarna som gynnades. I praktiken var det dock snarast frågan om ett arrangemang föranlett av den akuta livsmedelsbristen.⁷²

På öppna matställen, som till exempel järnvägsstationernas bufféer, verkar alkoholförsäljningen ha varit allmän också under ransoneringen (vodka hörde inte till de ransonerande produkterna). Kunderna klagade på att man ibland endast kunde få öl och vodka, men inte te. I stationskaféet på Finska stationen i Leningrad klagade å sin sida en kund som endast drack te på att servitörerna hade visat honom på dörren eftersom man inte fick sitta på restaurangen i onödan.⁷³ Efter att ransoneringen upphört år 1935 blev troligtvis utskänkingsställena åter mer öppna, och försäljningen av öl och vodka kunde återupptas i kantiner, på teatrar och andra offentliga platser.⁷⁴ Skillnaden i förhållande till NEP-perioden var trots allt klar: antalet utskänkingsställen och deras tillgänglighet hade minskat. Men det var lätt att få tag på alkohol i butikerna. Staden hade enligt adresskatalogen år 1935 endast 13 restauranger öppna för allmänheten.⁷⁵ Detta ledde till att det fanns ett behov att finna andra utrymmen för drickandet.

I Finland såg man inte heller med blida ögon på folk som förspillde sin tid på restauranger – myndigheternas inställning till utskänkings- och till och

⁷⁰ LOGAV, f. R-3395, op. 1, d. 3, l. 9, 20

⁷¹ John Hamlin, *Työmiehenä Venäjällä. Mitä suomalainen työmies siellä näki* (Helsinki 1934), s. 73–74; Arvo Tuominen, *Kremls klockor* (Helsingfors 1958), s. 228–232. Dessa memoarer är ytterst kritiska mot Stalins Sovjetunionen, men deras iakttagelser stämmer långt överens med forskningen gjord av t.ex. E. Osokina.

⁷² LOGAV, f. R-3455, op. 2, d. 71, l. 5.

⁷³ LOGAV, f. R-2791, op. 2, d. 53, l. 62, 102.

⁷⁴ Takala, s. 216.

⁷⁵ *Ves Leningrad*, 1935.

med matställen var minst sagt misstänksam. Serveringen av alkoholhaltiga drycker hade varit på nedgång i Helsingfors redan före första världskriget, då den var ca en liter per person per år. Förbudslagen förbjöd naturligtvis all utskänkning, men det förändrade inte inställningen till restaurangerna. En kommitté som undersökt restaurang- och hotellbranschen för handels- och industriministeriet hävdade i sin presentation inför riksdagen 1920 att ”då fördrivande av tiden på restauranger och kaféer blir en vana tenderar det att befrämja slösaktighet och oföretagsamhet, vilket är till skada för samhällets sunda utveckling”.⁷⁶ Materialet till undersökningen hade kommittén fått av polismyndigheter runt om i landet, och det gav trots allt en mycket balanserad bild av landets restauranger och kaféer. Ändå citerades i kommitténs betänkande den allra dystraste rapporten, som kommit från polischefen i Viborg. I rapporten konstaterade man att ”flera lokaler som bär namnet restaurang eller kafé är formliga lönnkrogar, högborgar för otukt och fristäder för hasardspelare”, och man rekommenderade striktare övervakning.⁷⁷ Det gick förvisso att få tag på alkohol på många restauranger i Helsingfors under förbudslagen, men kriminaliteten som följde med alkoholhandeln gjorde restaurangerna ännu mer misstänkta ur nykterhetsfolkets synvinkel.

Flera myndigheter övervakade restaurangernas förhållningssätt till alkoholen: utöver den vanliga ordningspolisen kontrollerades restaurangerna av kriminalpolisens detektiver och Helsingfors stads nykterhetsövervakare. Stadens inspektörer verkar ha varit mer ideologiskt motiverade i sitt arbete: de klagade i flera omgångar på den vanliga polisens passiva inställning till alkoholbrottsligheten.⁷⁸ Detektiver från kriminalpolisen inspekterade upprepade gånger vissa restauranger som var kända för att sälja alkohol, såsom Gambrini i Helsingfors centrum.⁷⁹ I vissa fall rapporterade även enskilda medborgare om olaglig alkoholhandel. En särskilt aktiv medborgare, som sade sig hålla

⁷⁶ Regeringens proposition angående restaurang- och kaféskatt, Ca 1, Dagboksconcept jämte bilagor, 25.10.1920–7.12.1921, Handels- och industriministeriet, BD 147/395, RA.

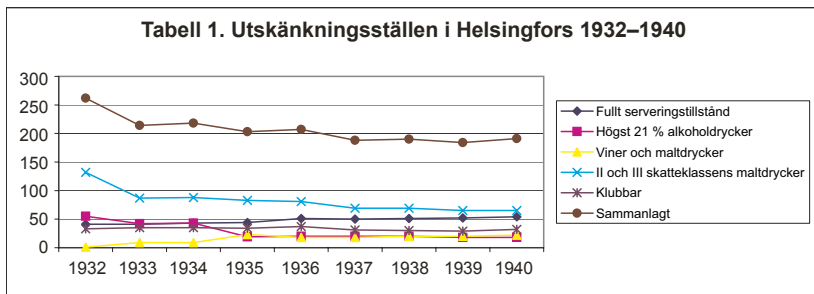
⁷⁷ Utlåtanden tillsända kommittéerna av landshövdingarna gällande polismyndigheternas aktioner och upptäckta missförhållanden i länet 1920–1921; Kommittébetänkande N:o 24, 1921, Ea 2, Handels- och industriministeriet, BD 147/395, RA.

⁷⁸ Nykterhetsövervakarnas dagböcker, Nr 7, 9, Ac 1, Nykterhetsnämnden, Helsingfors stadsarkiv; verksamhetsberättelser, Db 1, Nykterhetsnämnden, Helsingfors stadsarkiv.

⁷⁹ Förbudslagsdetektivernas rapportdagböcker 1923–1924, 1927–1929, Kriminalavdelningen: Alkoholavdelningen, Helsingfors polisinsättning, RA. T.ex. år 1929 inspekterades Gambrini åtminstone fyra gånger.

ett öga på Gambrini ”under några veckors tid, så gott som varje dag” skrev en tre sidor lång rapport till Helsingfors stads nykterhetsnämnd i vilken han beskrev hur det serverades ”starka teglas” åt biljardspelarna. Enligt honom informerade den vanliga polisen restaurangpersonalen om var detektiverna rörde sig.⁸⁰ Det är ändå mycket svårt att bedöma hur mycket alkohol som konsumerades på restaurangerna. Det gjordes ändå relativt sällan inspektioner på restauranger, kaféer och hotell, och resultaten var ofta blygsamma jämfört med vad man hittade under razzior i privathem.⁸¹ Högst sannolikt försiggick största delen av alkoholförsäljningen och konsumtionen i privata utrymmen.

Efter att förbudslagen upphävts år 1932 blev alkoholhandeln på intet vis fri. För att få serveringstillstånd måste man gå igenom en komplicerad ansökningsprocess och tillstånden delades endast ut för tre år i taget. Utskänkningsställena delades in i tre prisgrupper: första klass för överklassen, andra klass för medelklassen och tredje klass för de lägre samhällsklasserna. Denna praxis var inte lagstiftad utan var ett arv från 1800-talet.⁸² En annan indelning av utskänkningsställen gjordes enligt vilka drycker de hade tillstånd att sälja – oftast hade de lägre klassernas restauranger de sämsta rättigheterna. Utskänkningsställets antal sjönk i själva verket under 1930-talet (tabell 1).⁸³

⁸⁰ Ett brev till Helsingfors stads nykterhetsnämnd 11.12.1926, Ea:1, Nykterhetsnämnden, Helsingfors stadsarkiv.

⁸¹ Förbudslagsdetektivernas rapportdagböcker 1923–24, 1927–29, Kriminalavdelningen: Rusdrycksavdelningen, Helsingfors polisinspektion, RA. Från restauranger konfiskerades oftast enbart några liter alkohol, ibland ett tiotal flaskor med alkoholdrycker, medan man i privathem hittade spritförråd på över tusen liter.

⁸² Si l l a n p ä ä, s. 64–65.

⁸³ Helsingfors stads statistiska årsbok 1935, s. 272; 1941, s. 303.

Nyktighetsrörelsen stärkte också kraven på att kontrollen skulle skärpas under 1930-talet, trots att bestämmelserna för när, hur och hurdana drycker som fick serveras redan var ytterst komplicerade. Genom så kallat mattvång fastställdes till exempel vilken mängd alkohol som fick serveras med olika maträtter. Målet för alkoholpolitiken var att göra alkoholbutikerna så avskalade och ogästvänliga att de inte skulle locka några kunder med sin trevnad.⁸⁴ I mitten av 1930-talet verkar samma policy ha gällt utskänkingsställen, där all övrig aktivitet skalades bort. Bardiskar och barstolar förbjöds, eftersom man antog att prostituerade gärna använde dem. År 1935 förbjöds dans på alla andra ställen än i första klassens restauranger.⁸⁵ Kombinationen av alkohol och dans ansågs farlig. Det förekom inte direkta anklagelser om fritt sexuellt beteende i tidningarna, men efter kriget gjorde Sukupuolitautien vastustamisyhdistys ry (Föreningen för bekämpandet av könssjukdomar rf) en undersökning om förekomsten av könssjukdomar på restauranger. Tidningarna rapporterade det ”överraskande resultatet”: mest folk som led av könssjukdomar fanns det på de så kallade nyktighetsrestaurangerna.⁸⁶

Dansdebatten är ett extremt exempel på nyktighetsrörelsens inställning till restaurangerna, men den visar också att restauranger inte sågs som en del av vardagslivet, utan som en plats där människor glömde sin höga moral och goda uppfostran. Den berättar också något om de striktare normer som gällde kvinnor. Liksom i Leningrad såg man i Helsingfors mycket misstänksamt på kvinnor som gick på restaurang utan manligt sällskap; alla gånger släpptes de inte ens in.⁸⁷ De ”ölrestauranger” som män ur arbetarklassen gärna uppsökte väckte också farhågor: öl sågs som en väg till alkoholism, och servering till män i arbetskläder förbjöds. Denna regel berörde dock inte de så kallade manschettarbetarna. De socialistiska partierna stödde också förbudet. I tidningen *Suomen sosialidemokraatti* intervjuades en arbetare som besökt ölrestauranger och som synbarligen såg det som en skam men sköt ansvaret på utskänkingsstället genom att konstatera: ”nog känns det som att vägen

⁸⁴ Jussi Simpura, *Vapaan viinan aika. 50 vuotta suomalaista alkoholipolitiikkaa* (Helsinki 1982), s.132–133; Oy Alkoholiliike Ab, Vuosikertomus 1933, s. 6.

⁸⁵ Sillanpää, s. 72; Simpura, s. 129.

⁸⁶ *Kauppalehti* 28.4.1948.

⁸⁷ Kommunalinspektörerna 1932–33, inspektionsrapporter, Alkos arkiv, RA. Se särskilt Åbo och Viborg. Ensamma kvinnors tillträde till utskänkingsställen var begränsat ända till början av 1960-talet. Hanna Kuusi, *Viinistä vapautta. Alkoholii, hallinta ja identiteetti 1960-luvun Suomessa* (Helsinki 2004), s. 296–297.

till frestelserna nuförtiden är allt för lätt.”⁸⁸ I ljuset av polisens och Alkos rapporter verkar dock oron över det ökande drickandet och över utskänkningsstälernas dekadens ha varit överdriven, trots oordning och förseelser i ensstaka restauranger. I november 1932 konstaterade inspektörerna att handeln i Helsingfors restauranger var mycket stillsam. Inte ens från restaurangerna på Tavastvägen eller på Broholmen fanns det något speciellt att rapportera i oktober 1932. I de flesta städerna var det fortfarande den olagliga alkoholhandeln som var det största problemet, inte utskänkningsställen.⁸⁹

Några institutioner, såsom bryggeri- och restaurangägarna, deras förbund samt turistföreningarna, talade för en friare restaurangkultur och menade att de finska restaurangerna borde höjas till ”samma nivå som i andra kulturländer”. De började betona restaurangernas betydelse för turismens utveckling. De ansåg också att det var orättvist att koppla alkoholens skadeverkningar till restaurangerna då endast 4 procent av landets brännvinskonsumention försiggick i restauranger.⁹⁰ Minuthandelns försäljning kritiserades i jämförelse med utskänkningsstället: ”alkoholbutiken kan tidigt på morgonen sälja 2 liter brännvin på tom mage, men i en restaurang får man inte servera ett glas öl utan en smörgås före klockan 12...”⁹¹ Pekka Kuusi definierade ändå ”restaurangdrickarna” som en grupp som drack för mycket och ”vars utveckling mot dryckenskapen knappast skulle ha kommit igång utan restaurangernas lockande atmosfär”.⁹² Supandet var dock mycket begränsat i de strikt reglerade restaurangerna. Enligt Kuusis egen forskning från år 1948 hade 54 procent av helsingforsarna inte druckit alkohol på restaurang en enda gång under de senaste fyra veckorna.⁹³

Utskänkningsställen sågs som en källa till oordning i både Leningrad och Helsingfors fastän de var väldigt få i de båda städerna. Kontrollens former var dock olika: i Helsingfors betonade man regleringen av ägare och kunder, i Leningrad hade utskänkningsställen större frihet gällande serveringen av alkohol, men å andra sidan var de alla i statlig ägo och mycket standardise-

⁸⁸ *Suomen sosialidemokraatti* 4.2.1938.

⁸⁹ Kommunalinspektörerna 1932–33, inspektionsrapporter, Alkos arkiv, RA.

⁹⁰ *Helsingin Sanomat* 4.3.1936, 3.7.1936, 21.1.1938, 16.3.1938; *Kaupparehti* 19.9.1935; *Suomen sosialidemokraatti* 20.9.1935; *Uusi Suomi* 16.3.1939; *Helsingin opas* 1938.

⁹¹ *Ilkka* 1935 (Hotell- och restaurangmuseets urklippssamling), datum saknas.

⁹² Pekka Kuusi, *Väkijuomakysymys* (Helsinki 1952), s. 141–142.

⁹³ Pekka Kuusi, *Suomen viinapulma gallup-tutkimuksen valossa* (Helsinki 1948), s. 50.

rade. I båda städerna begränsades inträdet för vissa grupper. I Helsingfors var segregationen klassbaserad, men dörrens kunde ändå öppnas med hjälp av rätt klädsel och uppförande. I Leningrad förändrades situationen under 1930-talet då inträdet blev beroende av arbetsplats och placering i ransoneringshierarkin. Det är i vilket fall som helst klart att myndigheterna i båda städerna ingrep med kraftiga tag i utskänkningsställets verksamhet och reglerade den strikt. Resultatet var kanske lugnare restauranger, men deras status som plats för drickande och som socialt rum försvagades. Andra aktiviteter som biljard och dans försökte man också minimera. Oaktat allt detta upphörde stadsborna inte dricka, särskilt som det fortfarande var lätt att få tag på alkohol i minuthandeln.

Gator och andra öppna rum i staden

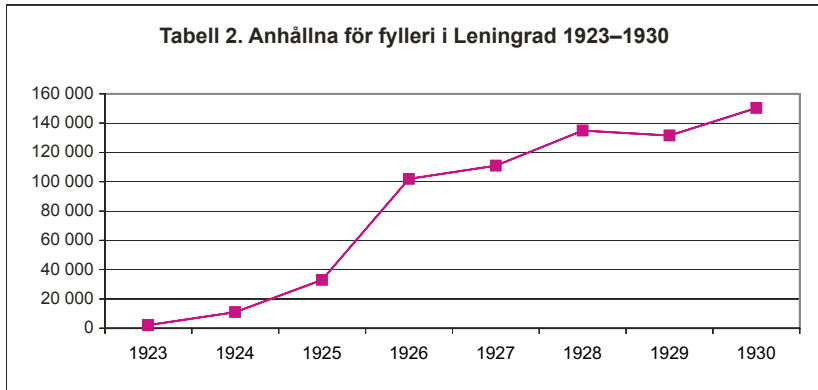
Alkoholbruket på stadens allmänna platser orsakade myndigheterna problem, emedan det var mycket svårt att kontrollera. I Helsingfors och Leningrads tidningar ingick ofta en spalt om antalet anhållna fyllerister. ”Huliganismens” ökning väckte oro särskilt i Leningrad. I en rapport från informationsavdelningen till Stalin år 1925 framfördes flera alarmerande exempel från hela Sovjetunionen. Följande rapporterades från Ural: ”I fabriken i Artinsk har supandet ökat kraftigt [...] de dricker sig berusade till vansinnets gräns. Det finns ändlöst med druckna på gatorna. De dricker inte enbart på festdagar utan också på vardagarna. Alla dricker: små och stora, medlemmar i partiet och Komsomol, alla, alla.”⁹⁴

Oavsett de stora förhoppningarna om snabba förändringar hade de sovjetiska städerna flera allvarliga problem som man hade trott att endast hörde till den kapitalistiska staden: tiggare, prostitution, hemlösa barn och alkoholism.⁹⁵ I *Krasnaja gazeta* fördes en debatt om varför problemen var så synliga i Leningrad. En orsak var den minskade polisövervakningen i centrum, under kejsartiden och i kapitalistiska städer röjde polisen upp stadskärnan. Andra ansåg att alkoholen var orsaken till den ökade ”huliganismen”: ölstugor, kabaréer och andra ”syndens nästen” spred dåligt uppförande.⁹⁶ Antalet anhållna för fylleri ökade snabbt i Leningrad (tabell 2).⁹⁷

⁹⁴ *Spravka informacionnogo otdela*, s. 7. Den vanligaste drycken sades vara mäsik (ry. *braga*).

⁹⁵ G o r s u c h, s. 138–166.

⁹⁶ *Krasnaja gazeta, večernij vpusk*, 24.7.1925; 12.9.1925.

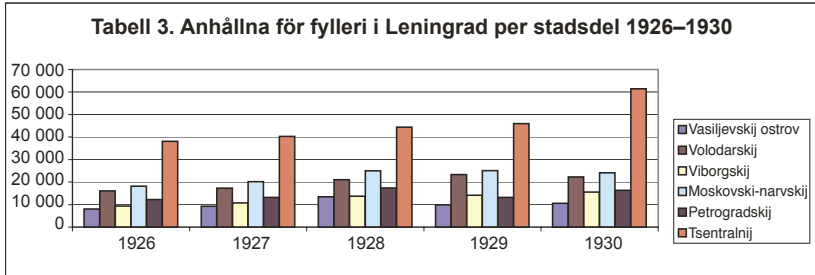
De ytterst låga siffrorna vid 1920-talets början torde bero på poliskårens svaghet och de allmänt svåra förhållanden som rådde i staden. År 1922 började polisen redan göra upp listor över suspekta utskänkningsställen och samla in information av gårdskarlar om konsumtionen och försäljningen av alkohol och kokain.⁹⁸ Enligt den sovjetiske alkoholforskaren B. F. Didrihson skedde det inte några förändringar i principerna för anhållande under 1920-talet; uppgifterna torde alltså visa en reell ökning av drickandet. Det fanns några helt uppenbara orsaker därtill, såsom ekonomins återhämtning, ökad fritid och penninglöner. Dessa faktorer förklarar dock endast totalkonsumtionens ökning. Det tilltagande störande offentliga drickandet hade antagligen ett samband med dåliga bostadsförhållanden och ett begränsat antal offentliga och lagliga utskänkningsställen. Det höga antalet häktningar i traditionella arbetarstadsdelar, som Volodarskij rajon och Moskovskij-Narvskij rajon, trots att ölstugorna stängts, torde tyda på detta. Enligt Laura Phillips var bland annat området i närheten av Putilovfabrikerna, där butikerna sålde alkohol, mycket "livliga" ställen på lönedagar.⁹⁹ Å andra sidan hade stadens centrum (som innefattade både elit- och arbetarkvarter), där de få utskänk-

⁹⁷ Didrihson, s. 59–60 (åren 1926–1930), *Trezvosť i kul'tura*, No. 11, 1929, s. 5 (åren 1923–1925). Källorna ger litet olika uppgifter om åren 1926 och 1927.

⁹⁸ TsGA SPb, f. 33, op. 3, d. 494, l. 94, 100, 104–116, 124, 345, 395; f. 33, op. 3, d. 195, l. 5.

⁹⁹ Phillips, s. 90.

ningsställena som fanns kvar låg samlade, de högsta siffrorna för anhängningar p.g.a. fylleri, både absolut och per person (se tabell 3).¹⁰⁰

Den skärpta poliskontrollen under den första femårsplanen torde delvis förklara de ökade siffrorna i centrum år 1930, men *Trevost i kultura* klagade på att arbetarna reste in till ölstugorna i centrum efter att de som legat i närheten av fabrikerna lagts ned. Det öppna kommersiella rummet hade koncentrerats till stadens centrum. Drickandet på gatan och andra öppna platser verkade koncentrera sig till platser med flera alkoholbutiker, som till exempel bulevarden mellan sjätte och sjunde linjen på Vasilijön. Därifrån rapporterades det om berusade personer som låg ”under träden, på trottoarerna, och mitt på gatan” redan tidigt på eftermiddagen.¹⁰¹ De långa köerna utanför alkoholbutikerna på lönedagarna och de berusade arbetare som drev omkring i staden på nätterna väckte också uppmärksamhet.¹⁰² Också ”gatukrogar” och annan olaglig alkoholförsäljning på gatan var relativt allmän.¹⁰³ Det arrangerades fester med alkoholservering i parkerna, parkarbetarna i Peterhof klagade på att det tog dem flera dagar att städa upp parken från sönderslagna flaskor och skräp efter att en grupp arbetare varit där på utflykt.¹⁰⁴ Och det största problemet i den nyöppnade Park kulturey i Moskva var fylleriet.¹⁰⁵ Par-

¹⁰⁰ Didrihs on, s. 59–60.

¹⁰¹ *Krasnaja gazeta*, 8.7.1927.

¹⁰² *Trevost' i kul'tura*, No 1, s. 9, *Spravka informacionnogo otdela*, s. 8.

¹⁰³ TsGA Spb, f. 33, op. 3, d. 494, l. 74, 86, 94, 345. *Krasnaja gazeta*, *Večernij vypusk*, 21.12.1925; 10.12.1925. *Trevost' i kul'tura*, No 1, 1929, s. 1.

¹⁰⁴ *Krasnaja gazeta*, *večernij vypusk*, 16.7.1925; 15.10.1925.

¹⁰⁵ Stephen V. Bittner, 'Green Cities and Orderly Streets, Space and Culture in Moscow, 1928–1933', *Journal of Urban History* 25 (1998), s. 38.

kerna var också idealiska arenor för traditionella danser och folkmusik (*pjatatjok*) för dem som flyttat in från landsbygden.¹⁰⁶ Också vad beträffar mer våldsamma tidsfördriv från landsbygden kan man se en kontinuitet i staden – gruppsslagsmålen samlade alltid en stor och berusad publik i Leningrad.¹⁰⁷ Ibland hade polisen ytterst svårt att upprätthålla ordningen; ungdomsgängen var i vissa fall så starka och väl beväpnade att polisen blev tvungen att inkalla armén för att rå på dem.¹⁰⁸

Ökningen i ordningsföreseelser väckte krav på hårdare poliskontroll och domar för offentligt fylleri. Efter den stränga linjen under inbördeskriget var straffet för offentligt fylleri endast böter och en natt i ”butkan”. B. F. Didrihson skrev om de proppfulla arrestlokalerna på lördagskvällar där det förekom slagsmål och dödsfall. På det viset minskade man inte på drickandet, samma personer greps ideligen och det saknades möjligheter till vård. Didrihson betonade betydelsen av nya attityder gentemot dryckenskapen.¹⁰⁹

En ny, betydligt hårdare linje gällande den allmänna ordningen höll också på att uppstå i Kreml under 1930-talet. Det var främst frågan om upprätthållandet av ordningen, men också det offentliga drickandet påverkades i och med ökad poliskontroll. Paul Hagenloh har påvisat att de stora polisoperationerna slog till just mot de ”socialt skadliga element” som anhållits upprepade gånger eller tidigare dömts för brott (”huliganer”, prostituerade, småbrottslingar, tiggare o.s.v.). Den massiva inflyttning till städerna som uppstått till följd av den påtvingade industrialiseringen, kollektiviseringen och hungersnöden, orsakade allvarliga sociala problem. Regeringen åtgärdade 1932–33 problemen med flera kampanjer mot brottslighet. OGPU (föregångare till KGB) fick omfattande administrativa rättigheter att anhålla, deportera och avrätta brottslingar. Också den vanliga polisen fick rättigheter att döma skadliga element till fem års deportation eller straffläger.¹¹⁰

¹⁰⁶ David L. Hoffmann, *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow, 1929–1941* (Ithaca & London 1994), s. 174.

¹⁰⁷ *Petrogradskaja Pravda*, 13.4.1923; *Spravka informacionnogo otdela*, s. 9; Phillips, s. 80.

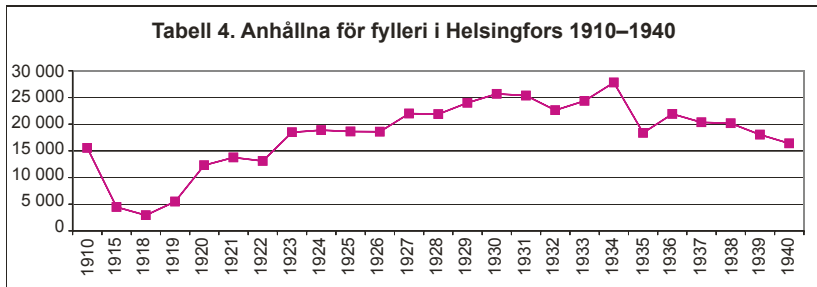
¹⁰⁸ *Krasnaja gazeta, večernij vypusk*, 8.5.1925.

¹⁰⁹ *Bud' zdorov*, 2.10.1928.

¹¹⁰ Paul Hagenloh, 'Socially harmful elements' and the Great Terror', Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism. New Directions* (New York 2000), s 286–303. Mellan juni 1934 och november 1935 avlägsnades 265 000 personer klassificerade som skadliga element från storstäderna i Sovjetunionen, varav 75 000 från Moskva och Leningrad.

Hagenlohns forskning fokuserar inte på offentligt drickande, men på grund av det mycket stränga upprätthållandet av ordningen på gatorna minskade troligtvis drickandet och den olagliga alkoholhandeln på offentliga platser. Det var säkert mera lockande att dricka i privata utrymmen då allvarliga följder hotade. Det är svårt att uppskatta om drickandet förflyttades från Leningrads välövernade centrum ut till stadens förorter. I yngre städer som till exempel Magnitogorsk var kontrollen hårdare i medelklassens nyare och mer moderna förorter där ”fylleristerna inte tilläts ligga på gatan utan fördes bort av milisen”, än i de litet äldre arbetarstadsdelarna.¹¹¹ Till och med i Moskva ingrep sovjetmyndigheterna på 1930-talet ännu knappt alls i barack- och kåkstäderna i utkanterna av staden.¹¹²

I Finland undersöktes alkoholbrott av flera olika polismyndigheter, men fylleri på offentliga platser hörde till ordningspolisens domän. Antalet anhållna ökade stadigt under hela perioden för förbudslagen minskade efter 1934, men förblev högt under hela perioden mellan världskrigen (tabell 4).¹¹³

Under förbudslagen räckte enbart berusning som orsak för att bli anhållen, men efter att lagen upphävts krävdes också störande uppförande. Om de högre samhällsklasserna var privilegierade vad gällde utskänkningsställena, hörde tjänstemännen till dem som fick de hårdaste straffen för offentligt drickande.

¹¹¹ Citat ur John Scott, *Behind the Urals. An American Worker in Russia's City of Steel* (Bloomington 1989), s. 210; Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (Berkeley 1995), s. 308.

¹¹² Hoffmann, s. 157

¹¹³ Helsingfors stads statistiska årsbok 1920–1941.

Förutom böter hotades de även av avsked ifall de blev anhållna.¹¹⁴ De allra flesta anhållningarna drabbade dock medlemmar av arbetarklassen.¹¹⁵ *Hufvudstadsbladet*, som var den enda av de stora tidningarna som motsatte sig förbudslagen, förundrade sig år 1920 över att de socialistiska partierna var de starkaste förespråkarna för förbudslagen, trots att endast 5 procent av de anhållna var från överklassen. Tidningen *Suomen sosialidemokraatti* svarade att det berodde på att polisen lättare fick tag på arbetarna ”fastän dryckenskapen som känt främst florerar bland de rika”.¹¹⁶ De mer förmögna stadsborna hade verkligen bättre möjligheter att hålla sig till privata utrymmen och på så vis undvika att åka fast, men överlag representerade de som blev anhållna ändå alla samhällsklasser.¹¹⁷ I början av 1930-talet var ca 7 procent av alla anhållna kvinnor.¹¹⁸ Det är möjligt att drickande kvinnor löpte större risk att bli anhållna när de rörde sig på allmänna platser med ”okända män”, eftersom de då även misstänktes för annat osedligt beteende.¹¹⁹

Två år efter förbudslagens upphävande började anhållandena minska. Förutom ändringen i lagstiftningen är det möjligt att till och med ett litet antal utskänkingsställen dirigerade drickandet till de lagliga platserna och att drickandet utomhus tedde sig mindre lockande. Det är troligt att drickandet på allmänna platser verkligen minskade när den olagliga alkoholhandeln avtog, vilket var polisens och tidningspressens bedömning.¹²⁰ Sommarmånaderna medförde naturligtvis flera anhållningar på grund av förmånligare väderlek. Regionalt anhölls flest fyllerister i arbetarstadsdelarna Rödbergen, Berghäll och Sörnäs (tabell 5).¹²¹

Delvis kan de höga siffrorna för dessa stadsdelar förklaras med att den olagliga alkoholhandeln under förbudstiden koncentrerades till dem. I arbetarstadsdelarna var befolkningstätheten stor och bostadsförhållandena dåliga.

¹¹⁴ Salme Ahlström-Laakso, *Juopumuspidäty – sosiaalisen kontrollin keino: Helsingin ja Kööpenhaminan vertailu*, Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimuslause 37, 1969, s. 30.

¹¹⁵ *Uusi Suomi*, 21.10.1920.

¹¹⁶ *Hufvudstadsbladet*, 1.12.1920, *Suomen sosialidemokraatti*, 3.12.1920.

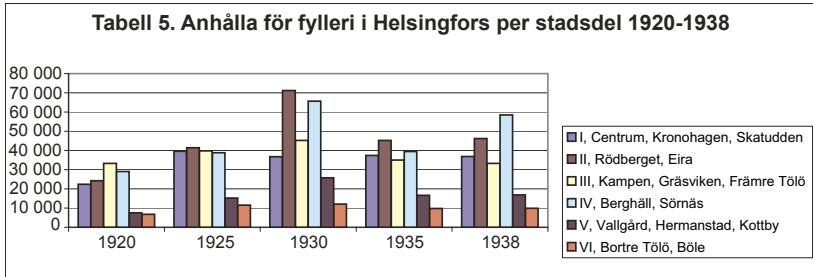
¹¹⁷ *Hufvudstadsbladet*, 28.11.1919.

¹¹⁸ Helsingfors stads statistiska årsbok, 1935, s. 152.

¹¹⁹ Personuppgiftsblad 1934–35, Vårdavdelningen Ca 1, Helsingfors polisinspektion, RA.

¹²⁰ *Helsingin Sanomat*, 26.10.1935.

¹²¹ Helsingfors stads statistiska årsbok 1939, s. 136.

Om det stora antalet anhållna berodde på att det verkligen söps mera eller på att poliskontrollen var hårdare är svårt att uppskatta. Troligtvis måste båda faktorerna tas i beaktande. Enligt en undersökning gjord av Helsingfors nykterhetsnämnd på 13 olika platser år 1953 fanns det speciellt mycket fyllerister just i dessa områden, mera specifikt på Stora Robertsgatan, Albertsgatan, Båtsmansgatan och Vasagatan. Syftet med undersökningen var av allt att döma att bevisa utskänkningsställets fördärlighet – forskarna gjorde sina observationer just utanför restaurangerna, och det fanns verkligen flera berusade personer på gatan kring stängningstid. Ändå kunde inte undersökningen påvisa något klart samband mellan särskilt störande fylleri och utskänkningsställen, förutom i några enstaka fall. I stället konstaterade man att ifrågavarande gator ”också i andra avseenden var ytterst sorgliga samlingsplatser för osedlighet och olagligheter”, det vill säga prostitution och olaglig alkoholhandel. Mera perifera områden såsom Bortre Tölö och Malm var lugna. Danser som ordnades i Folkets hus på Broholmen orsakade inte några problem, men då det var dans i mässhallen ”var de som gick hem från dansen nyktra, de berusade flockades utanför”.¹²² Själva drickandet måste ha skett på platser skyddade från polisen, som på innergårdar och i parker, eftersom det i undersökningen inte ingår en enda anmärkning om egentligt drickande. Detta hemliga drickande var också mycket svårt att hindra.

I Leningrad greps 67–80 personer av 1 000 för fylleri mellan 1927 och 1930. I Helsingfors steg antalet från 36 personer år 1919 till så mycket som

¹²² Juopumustutkimus 3–18.10.1953. Helsingfors stads nykterhetsnämnd (kopia vid HU:s ekonomisk- och socialhistoriska institution). Se även Matti Peltonen, *Remua ja ryhtiä. Alkoholilolot ja tapakasvatus 1950-luvun Suomessa* (Helsinki 2002), s. 66–71.

119 år 1930 innan det åter sjönk till under 80 år 1938.¹²³ Kontrollen av det offentliga drickandet var alltså ytterst sträng i Helsingfors, till och med jämfört med Leningrad, fastän metoderna var betydligt mildare från och med 1930-talet. Jämfört med Västeuropa hörde dock Leningrad och Helsingfors tydligt till samma grupp. Enligt *Salmé Ahlström-Laksos* greps i Köpenhamn på 1920- och 1930-talet årligen 6,5–8,8 personer per 1 000. Däremot fanns det 1 294 utskänkingsställen år 1938.¹²⁴ Engelsk forskning om pubar på 1930-talet påvisar inte något samband mellan pubarna och offentligt drickande – i städer med mycket pubar var anhängningarna till och med färre än i städer med mycket få. I ”Worktown”, den genomsnittliga arbetarstaden, med 180 000 invånare och 300 pubar, verkställdes 7,8 domar för offentligt fylleri per 10 000 invånare.¹²⁵ I Leningrad och Helsingfors var situationen omvänd – mycket anhängningar och få utskänkingsställen. Man kan alltså inte se något direkt samband mellan utskänkingsställen och störande fylleri. En undersökning gjord av Leningrads åklagarämbete i början av 1960-talet torde säga något om var det egentligen dracks: under det första kvartalet av år 1964 fördes sammanlagt 22 554 personer till de så kallade tillnyktringsstationerna (butkan), varav endast 293 hade gripits på utskänkingsställen, 15 252 hade gripits på gatan och 2 380 på klubbar och biografier.¹²⁶ Det offentliga drickandet koncentrerades till platser som inte var ämnade för det.

Slutsatser

De stora strukturella förändringarna i alkoholhandeln på 1920-talet, förbudet mot alkoholbruk på offentliga platser, eller åtminstone inskränkandet av mängden utskänkingsställen, samt elimineringen av utskänkingsställen i Sovjetunionen, påverkade starkt krogarnas funktion och sociala roll samt det offentliga drickandet som helhet. Offentligt alkoholbruk är ett komplext fenomen som påverkas av många faktorer; en jämförelse förblir alltid ofullständig. Några faktorer kan i alla fall lyftas fram. Det fanns många likheter i Helsingfors och Leningrads alkoholkultur: säsongbundenheten samt det att

¹²³ Helsingfors stads statistiska årsbok 1935, s. 152; 1939, s. 136.

¹²⁴ *Ahlström-Laksos*, s. 76, 132.

¹²⁵ *The Pub and the People, a Worktown Study by Mass Observation* (Hertfordshire 1970), s. 38, 229.

¹²⁶ LOGAV, f. R-4380, op. 4, d. 428, l. 23.

man föredrog starka drycker och strävade efter berusningstillstånd. Myndigheterna, som såg negativt på dessa dryckesvanor, fokuserade på övervakning av offentligt alkoholbruk och strikt kontroll av gatorna. Kontrollmetoderna skiljde sig delvis, men utskänkningsställen stängdes och reglerades i båda städerna. Man kan urskilja en stark kontinuitet i dryckesvanorna oavsett kontrollen. Inga stora förändringar skedde trots höga förväntningar. Drickandet på offentliga platser var huvudsakligen en manlig aktivitet. Kontrollen påverkade ändå var man drack samt ingrep i drickandets sociala former. Utskänkningsställets antal minskades i båda städerna och de som blev kvar klassificerades och standardiserades; tillåtna aktiviteter begränsades och kundernas uppförande reglerades.

Exempel från båda städerna visar att då alkohol stod att få i minuthandeln eller genom olagliga vägar, var fylleri på öppna platser mycket allmänt. Den stora mängden anhänganden tyder på hård kontroll, men det är möjligt att det offentliga drickandet periodvis skapade mest oro på grund av bristen på lagliga utskänkningsställen och för att det var så koncentrerat till vissa tider. Detta innebar att polisen ingrep allt mera i användningen av det offentliga rummet och en konflikt uppstod mellan individens autonomi och statens intressen. Då utskänkningsställets funktioner begränsades och kontrollen över det urbana rummet ökade, d.v.s. det urbana rummet stängdes för drickandet, förflyttades emellertid alkoholkonsumtionen till privata rum. På så sätt försvagades rentav den sociala kontrollen över drickandet och krogarna förlorade sin roll som traditionell plats för socialt umgänge inom olika stadsdelar.

I de båda städerna försökte man med andra ord få de platser under kontroll där den förkastliga aktiviteten försiggick, eller helt och hållet stänga dem. Man försökte styra in folks fritidssysselsättningar i utrymmen som myndigheterna dirigerade och kontrollerade. Staten reglerade och styrde det urbana rummet och stadskulturen, och i detta spelade alkoholpolitiken en viktig roll.

De största skillnaderna städerna emellan berodde på upphävandet av privatägandet i Leningrad och polisens betydligt större maktbefogenheter. Straffen var också märkbart strängare, särskilt under inbördeskriget och åter på 1930-talet, då statens roll i kontrollen av det urbana rummet blev exceptionellt påtaglig. Efter revolutionen öppnades många tidigare privata rum för allmänheten i S:t Petersburg, men statens under Stalins period allt ihärdigare strävan att förvalta alla resurser själv och kontrollera staden ledde till att många öppna rum åter stängdes. Då staten ytterligare började dela ut olika förmåner och ut-

rymmen åt olika samhällsgrupper, uppkom många begränsningar i användningen av det offentliga rummet – det var oundvikligt. Detta kan vara en av orsakerna till att den sovjetiska urbanismen var så svag, den ”privatiserades” och köken i privata bostäder fick en viktig roll för umgänget. Fastän Leningrad hade ett stort antal kända kulturinstitutioner, såsom teatrar, konsertsalar och biografier, saknades ändå den koncentration av öppna kommersiella rum som skapar ett lockande nätverk av sociala rum i moderna stadscentra. På detta vis skilde sig användningen av det urbana rummet i sovjetiska städer betydligt från städer i väst. I Helsingfors var inte andra kommersiella rum underställda samma begränsningar som utskänkingsställena, vilka sågs som specialfall. Den stränga alkoholpolitiken gjorde i alla fall detta utrymme emellan det offentliga och det privata mera ”offentligt”, då den ökade regleringen och övervakningen samt fastställde ”civiliserade” uppförandenormer för besökarna. Alkohol konsumerades i mycket liknande kulturella kontexter i de båda städerna oberoende av samhällssystem och ideologi. Med olika kontrollsystem lyckades man städa undan alkoholbrukets nackdelar så de blev mindre synliga. För det offentliga urbana rummet innebar denna politik dock begränsningar och övervakning.

Kokain, kommissarie Palmu!

Droger i Helsingfors på 1920-talet

MIKKO YLIKANGAS

Det finns ytterst litet forskning om narkotikabrukets historia i Finland under 1900-talets första hälft. De få hänvisningar som finns i litteraturen är ofta bristfälliga. Den bild som ges i t.ex. den senaste delen av *Helsingfors stads historia* är att det just inte fanns några drogmissbrukare i Helsingfors före andra världskriget.¹ Också enligt Pekka Hakkarainen fanns det inte några drogproblem i Helsingfors före kriget. Missbrukarna bestod huvudsakligen av morfinister ur överklassen.² Enligt den långvarige chefen på Kriminalpolisens enhet för narkotikabrott Torsti Koskinen förekom det på 1920–30-talen morfinmissbruk i någon mån, och man avslöjade även några fall av opium- och kokainmissbruk. Enligt honom dök heroinet upp på den illegala marknaden i Finland först i början av 1930-talet. Han skriver likaså att man på mentalsjukhusen i Helsingfors under 1920–1930-talen i genomsnitt bara vårdade tre nya narkomaner per år.³ Arkivforskning avslöjar däremot att drogmissbrukets historia i Finland avsevärt skiljer sig från vad man hittills trott. Morfin, opium, kokain och heroin fanns att få i Helsingfors redan på 1910-talet och brukades av en både större och brokigare kundkrets än vad man tidigare antagit. Finland fungerade vidare som ett genomgångsland för internationell narkotikahandel på 1920-talet. Finska narkotikahandlare

¹ Panu Pulma, 'I skuggan av tillväxten', *Helsingfors stads historia från år 1945. Planering och byggande, sociala problem, sport* (Helsingfors 2003), s. 266.

² Pekka Hakkarainen, *Suomalainen huumeekysymys. Huuinausaineiden yhteiskunnallinen paikka Suomessa toisen maailmasodan jälkeen*. Alkoholitutkimussäätiön julkaisuja 42 (Helsinki 1992), s. 23.

³ Torsti Koskinen, *Helsingin huumeet 1966–1996*. Poliisin oppikirjasarja 9/1997 (Helsinki 1997), s. 16.

smugglade uppenbarligen tiotals kilogram kokain till de lockande marknaderna i Sovjet och Baltikum. Utan tvivel skapades redan då ansenliga förmögenheter med hjälp av narkotikahandel. Detektiva centralpolisen betraktade narkotika som ett reellt problem, och narkotikahotet väckte debatt både i pressen och i riksdagen.

Från läkemedel till rusningsmedel

Första världskriget anses ha varit den vattendelare i Europa som ”demokratiserade” bruket av narkotika. Morfinmissbruk, tidigare närmast känt som överklassens rusningshobby, spred sig då till lägre samhällsskikt. Det amerikanska sättet att sniffa kokain spred sig som en löpeld i europeiska storstäder efter kriget.⁴ Från att till en början, på grund av sitt höga pris, ha varit en modedrog i jetset-cirklar blev kokainet snart mer utbrett. Kokainbruket blev ett av kännetecknen för det moderna och munterhetsökande 1920-talet. Missbruk av morfin och opium ökade också i det nu självständiga Finland, även om man inte kan tala om någon storkonsumtion. Det ökade kokainmissbruket förklaras till en stor del av det faktum att Finland blev det illegala kokainets genomgångsland till de stora marknaderna i Ryssland. I början av 1900-talet hade man fritt kunnat köpa kokain på apotek i S:t Petersburg. I juni 1925 stiftades den första lagen mot missbruk av narkotika i Ryssland efter att kokain och opium under första världskriget orsakat svåra problem i landet. Följande år grundades i de största städerna kommunala kliniker specialiserade på narkomanvård. Narkotikasituationen i Ryssland förvärrades med revolutionen. Apotekare sålde ut sina lager av morfin och kokain, varefter efterfrågan tillfredsställdes genom varor från arméförråden eller smuggelgoods över den västra landgränsen. Kokain konsumerades oftast av prostituerade och kriminella liksom av hemlösa barn, vilkas antal inom hela Ryssland år 1921 uppskattades till ca sju och en halv miljon. Enligt myndigheternas uppskattning använde ca 10 % av de hemlösa barnen droger, framför allt kokain.⁵

⁴ Otto Friedrich, *Before the Deluge: A Portrait of Berlin in the 1920s* (New York 1972), s. 342.

⁵ Наталья Лебина, *Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии 1920-1930-е годы* (Санкт Петербург 1999), s. 2, 28–33; В. Попов, ’Борьба с наркоманией и токсикоманией детей и подростков в 20-30-е годы’, *Советское здравоохранение* 5 (1989), s. 67–70; Richard Davenport-Hines, *The Pursuit of Oblivion: a Global*

Till spridningen av drogmisbruket i Finland bidrog också den explosionsartade ökningen av dryckenskap och moralens allmänna förfall, särskilt i de större städerna, sedan förbudslagen trätt i kraft. I tidningar klagade man över att vanliga njutningsmedel inte längre räckte till för att tillfredsställa ”den upphetsade och villfarna näringsdriften”: ”Alkohol är inte nog för alla nutida vivörer. Inte ens morfin tillfredsställer allas passionerade behov. Det krävs ännu starkare ämnen. Det ses fram emot en ännu vällustigare känsla. I det hoppet har man nu tagit i bruk kokain. I Helsingfors och även i andra större affärscentra erbjuds kokain i smyghandel i avsevärda mängder och dess bruk sprider sig mer och mer.”⁶

Det i Finland använda kokainet var huvudsakligen lagligt framställt i Tyskland, varifrån det såldes till skumma grossister som inte ställde frågor om läkemedlets destination. Kokainet smugglades till Helsingfors och Åbo på fraktfartyg som besöktes av lokala förmedlare. Trots att Finland närmast fungerade som ett genomgångsland för kokainhandeln och trots att efterfrågan inte var tillräckligt stor för att den skulle ha varit lönsam för droghandlarna, absorberades en liten del av kokainet av den inhemska konsumtionen.⁷

Inhemska försäljare av narkotika i mindre skala skaffade sig kokain också genom att köpa recept från läkare, eftersom kokainet var en normal apoteksvara som bl.a. användes för lokalbedövning. Före slutet av 1920-talet var kontrollen av narkotika nästan icke-existerande. Finland ratificerade Haag-narkotikakonventionen (1912) år 1922, men narkotikafrågan uppmärksammades inte av lagstiftningen. I november 1922 gavs två förordningar, den ena om anslutning till opiumkonventionen, den andra om dess ikraftträdande.⁸ En lag från 1888 om handel med gifter förpliktade grossister till en noggrann bokföring över vem man sålde starka läkemedel som kokain till. Men när medicinalstyrelsen på uppmaning av inrikesministeriet år 1926 gjorde en utredning, uppdagades att inte ens de största droggrossisterna hade bokfört

History of Narcotics (New York 2001), s. 224. ”Otto Heinos memoarer 1918–1933”, AB 3788, s. 108–109, 281, SKS (litteraturarkivet).

⁶ Akseli Nikula, ’Kokaiini ja sen vaarat’, *Terveystieteiden lehti* 9 (1926), s. 146.

⁷ Detektiva centralpolisens detektiv J.H.s rapport No 1 om kokainets smuggling och försäljning. EK-VALPO I, XXXIII, 10, Riksarkivet (RA). Även Mika Waltari beskriver i sin roman *Suuri illuusioni* hur man köpte kokain från ett tyskt fartyg i Helsingfors hamn.

⁸ Pia Rosenqvist, ’Inställningen till de internationella narkotikakonventionerna i Finland under 1920- och 1930-talen’, *Alkoholpolitik* 1 (1974), s. 14.

handeln med rusgivande medel. Ingen visste exakt till vem och hur mycket kokain eller andra rusgivande läkemedel som sålts i Finland.⁹

Under 1920-talet fanns kokainet jämte andra narkotiska preparat till salu i helsingforsiska lönnkrogar. Vid sidan av den hemliga sprithandeln idkade också flera restauranger och kaféer i Helsingfors kokainhandel i mindre skala. I detektiva centralpolisens rapport från december 1925 meddelas att kokainhandel bedrevs bl.a. på restaurangerna Indra, Konserttikahvila och Fenina, där preparatet fanns tillgängligt i hur stora mängder som helst, i partier av ett gram till priset av 60 mark (ca 15 euro). Det fanns också privata klubbar och lägenheter där man sålde kokain, t.ex. på Skatudden, Högbergsgatan och Båtsmansgatan. Polisen kände till att detaljhandel med kokain också förekom på vissa loppmarknader (narinka) i Kampens stadsdel. Vidare ägnade sig vissa privatpersoner åt en omfattande handel av större partier (kilovis) kokain både inom landet och till utlandet.¹⁰ Detektiva centralpolisens rapport från år 1928 beskriver kokainorgier hållna i ett privathem: ”Överste N på Bulevarden höll på den tiden ’orgier’ där förutom han själv unga kadetter och flickor närvar. Flickorna matades kokain i apelsiner och godsaker. Som kokaingrop användes tummroten där man placerade kokainet för att sugas. Ibland gick en kokainberusad person ut trevandes efter väggarna. Det berättade en ung officer, som hade deltagit, med avsky och sade att i det sällskapet skulle man lätt hamna i fördärvet. Man hade i efterskott samlat en betalning med 30 mark per kokaindos från dem som fått kokain [...]”¹¹

Okunnig om dess faror och under påverkan av europeiska förebilder togs kokainet entusiastiskt emot av en del av den välbärgade ungdomen i Helsingfors. En spanare inom detektiva centralpolisen som följde med ”den gyllene ungdomens” liv rapporterade i december 1925 följande om kokainbruket: ”Unga män, såtillvida de har råd och tillfälle, skaffar sig i smyg kokain och betalar för det 25–30 mark per gram. [...] De känner varandra väl, och när kokain dyker upp till salu, sprids ryktet blixtnabbt. Någon som lyckats få varan till sin bekantskapskrets, säljer det med 2–3-dubbel vinst. Jag har hört unga 21–22 åriga ungdomar berätta hur de, efter att de själva sniffat, har

⁹ Inrikesminister Gustaf Ignatius cirkulärbrev till alla landshövdingar 25.2.1926, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

¹⁰ Detektivens rapport No 483 16.12. 1925, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA; Rinne till Rieki 17.2, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

¹¹ Detektivens rapport 23.3.1928, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

försökt förföra sina unga flickkamrater till samma fördömelse, ibland lyckandes ibland inte. Kokainruset beskrivs av dem som det härligaste som de vet, och att det speciellt efter en längre tids användning påverkar erotiskt mycket upphetsande. Så här berättar dessa ynglingar underliga saker om sina flickäventyr utan att dölja något. Hur dottern i den och den kända familjen för en tid var X:s älskarinna, men efter att ha varit otrogen med Y numera har en relation med Z o.s.v. Vidare hur några av dem parvis tillbringar gemensamma kvällar, unga 17–18 åriga flickor leker nakna, varefter de trötta av leken leds till porten av sina ofta mycket aktningsvärda föräldrar. Jag har lagt märke till att en kokainist inte själv tror sig vara förslavad av giftet, utan beskriver det som sin bästa vän, hur det lugnar nerverna, ger mod och skärper tankeförmågan o.s.v.”¹²

Bruket av narkotika började snart synas också på sjukhusen i Helsingfors. De svåraste åren tycks ha infallit i början av 1920-talet. År 1922 vårdades 24 morfin- och kokainmissbrukare på olika sjukhus i Helsingfors. Utan tvivel sköttes också en del vårdbehövande narkomaner privat. På andra håll i Finland var narkotikamissbruk mindre utbrett. Ändå varnade också landskaps-tidningarna om ett växande kokainproblem. Tidningen *Ilkka* rapporterade 1926 om missbrukets spridning: ”Kokainister [...] söker ständigt efter nya offer och olycksbröder, och sniffandet sker också ofta i stora sällskap, helst på nattklubbar. [...] Om preparatet tar slut eller om det bara finns en otillräcklig mängd, slickar en kokainist den glupskt med sin tunga eller läpparna. Kokainisterna slickar ofta t.o.m. golvet för att få en smula av det i sin mun.”¹³ Samma år skrev *Iltalehti*: ”Särskilt användning av kokain har i flera europeiska städer visat sig vara en hotande fara för folkets andliga och kroppsliga hälsa. Detta ämne som tar ganska liten plats jämfört med dess förstörande påverkan, som känslolösa smyghandlare i lätt nyttjad form kan frakta med sig relativt stora mängder av utan att väcka uppmärksamhet, har visat sig vara ännu farligare än morfin, med tanke på att det är lättare att använda till sitt syfte och svårare att frigöra sig ifrån.”¹⁴ Kokainets effekter skildrades i sin tur av *Terveystienhoitolehti*: ”Synvillor hos kokainister brukar vara mycket kusliga, de kan t.ex. se hur en för länge sedan avliden farfar grimaserar åt

¹² Detektiv E. B:s rapport om kokainbruk hos Helsingfors ungdom 11.12.1925, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

¹³ *Ilkka* 10.7.1926; *Uudenkaupungin sanomat* 25.11.1926.

¹⁴ *Iltalehti* 5.11.1926.

dem på de mest kvalfulla sätt, skakar på huvudet åt dem m.m., eller så ser de små mörka prickar överallt, som ohyra eller väggen och muren perforerade som ett såll.”¹⁵

Narkotikaproblemets synlighet väckte debatt också i riksdagen. I februari 1926 motionerade Siviä Ruotzi och fem andra riksdagsledamöter om att få till stånd strängare straff för att stävja den tilltagande illegala kokainhandeln. Motionen avsågs emellertid då riksdagens ekonomiutskott inte såg någon anledning till hårdare sanktioner. Utskottet ansåg att saken redan i tillräcklig mån beaktats i lagstiftningen genom ratificerandet av Haag-opiumkonventionen från 1922 som berörde den legala handeln med opium, morfin, kokain och övriga berusande läkemedel. I författningen om avtalets verkställande nämndes att den som bryter mot bestämmelserna skulle bestraffas enligt paragraferna 38:12 och 44:4 i strafflagen. Den förstnämnda behandlade smuggling och den senare, författningen från 1888 om handel med gifter, berörde enbart den lagliga handeln med gifter och innehöll endast mycket lindriga bötesstraff vid förseelser. De riksdagsledamöter som inlämnat motionen och polisen ansåg att problemet var just att den illegala narkotikahandeln reglerades av en lag om handel med gifter, med påföljden att straffen var lindriga – max 500 mark i böter (134 euro) eller högst tre månaders fängelsestraff – med tanke på brottets natur samt storleken av den kriminella handeldens vinster.¹⁶ Den biträdande chefen hos detektiva centralpolisen konstaterade i en promemoria till sin överordnade att en brännvinsförsäljare fick ett strängare straff för en andragångens förmedling av en halvliters brännvinsflaska än en drogförsäljare som möjligen i årtal idkat illegal handel med kokain.¹⁷

Enligt nutida mått var kokainkonsumtionen i Finland trots allt relativt ringa. Morfinet behöll sin ställning som den mest använda drogen under hela 1920-talet, medan kokainet främst användes av överklassen och läkarkåren. Morfinbruk hade också längre traditioner och priset var förmånligare än kokainets. Morfinlösning (i 0,003 styrka) kostade på apoteket 550 mark per

¹⁵ Nikula, 'Kokaiini ja sen vaarat', s. 147.

¹⁶ *Valtiopäivät 1926*, Liitteet IV, 6 (Helsinki 1927), s. 6; *Valtiopäivät 1926*, Pöytäkirjat, osa I, istunto 44 (Helsinki 1927), s. 9; *Valtiopäivät 1926*, Asiakirjat, neljäs osa, TVM No 5. A.V:2 (Helsinki 1927); Rosenqvist, 'Inställningen till de internationella narkotikakonventionerna i Finland under 1920- och 1930-talen', s. 14.

¹⁷ Rinne till Riecki 10.11.1926, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

liter, men i smyghandeln ca 30 000 mark.¹⁸ Mellan åren 1919 och 1928 dog 18 män och sju kvinnor av förgiftningar orsakade av morfin och dess derivat. På andra plats efter alkoholförgiftningar svarade antalet morfinförgiftningar för 10 % av alla dödliga förgiftningar. Kokainet dödade under samma tidsperiod fyra män och två kvinnor.¹⁹

Det relativt ringa bruket av kokain märks också vid en granskning av profiler på missbrukare som vårdades i Helsingfors sjukhus på 1920-talet. Huvuddelen av de missbrukare som mellan åren 1920 och 1929 sökt sig till sjukhusvård använde morfin och endast en bråkdel kokain och andra berusande medel.²⁰ Också heroin förekom i viss mån redan på 1910-talet. Enligt min uppskattning var antalet drogmissbrukare i Helsingfors klart större på 1920-talet och därförinnan än på 1930-talet. I en undersökning gjord av Achilles Westling och Jaakko Riippa år 1956 nämns att 64 drogberoende patienter vårdades i Helsingfors sjukhus under åren 1930–39. Hälften av dessa var kvinnor.²¹ Under åren 1920–1929 vårdades bara på Kammio sjukhus 48 narkomaner. Över två tredjedelar av patienterna var män, tillhörande mestadels övre medelklassen. Läkare, apotekare och sjukhuspersonal, för vilka kokainet var lättillgängligt, utgjorde också en betydande del av kokainmissbrukare. En femtedel av alla patienter på Villa Kammio verkade inom yrken där man hade att göra med läkemedel (läkare, farmaceuter). Kvinnliga patienter var till en stor del läkarfruar.²² Villa Kammio, som låg där Tölö sjukhus numera

¹⁸ Lääketehtas Orionin hinnasto (Helsinki 1924), s. 3. Ilmoitus No 307, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

¹⁹ R. H ä m ä l ä i n e n, 'Oikeuskemiallisia tutkimuksia Suomessa viimeisten 50:n v:n aikana', *Duodecim* 10 (1936), s. 394, 399; S. E r k k i l ä, 'Kuolemaan johtaneista myrkytyksistä Suomessa vuosina 1894–1933', *Duodecim* 10 (1936), s. 799–810; V i k t o r M a n n e r, 'Ruumiinavaustilastoa vuosilta 1898–1922', *Duodecim* 11 (1923), s. 370. Erkkilä talar om 24 dödsfall av morfin och dess derivat. Jämfört med föregående årtionde fanns det tio färre döda.

²⁰ Kammio sjukhus patientjournaler 1920–1929, Aa: 17–22, Helsingfors stadsarkiv (HAS).

²¹ Achilles Westling & Jaakko Riippa, 'Pre-War and Post-War Narcomania in Finland', *Annales Medicinæ Internæ Fenniae* 45 (1956), s. 153. Westlings och Riippas undersökning omfattade de narkomaner beroende av opiat, metadon och kokain som hade vårdats på Lappvikens, Stengårds, Nickby och Kellokoski sjukhus.

²² Kammio sjukhus patientjournaler 1920–1929, Aa: 17–22, HAS. Som privatsjukhus var Villa Kammio en plats för s.k. bättre folk. Enligt Westling och Riippa var läkares, farmaceuters o.s.v. andel av vårdade narkomaner 37 % under det följande årtiondet. Westling & Riippa, 'Pre-War and Post-War Narcomania in Finland', s. 163.

finns, var den mest betydelsefulla vårdinrättningen för narkomaner under 1920-talet. Ytterligare ett tiotals narkomaner vårdades under ifrågavarande årtionde på Nickby, Stengårds, Maria och Lappvikens sjukhus, sjukhuset Sanitas samt på Tallbacka, Mehiläinen och Eira sjukhus. Det var svårt att hitta vårdplatser, eftersom även Kammio sjukhus där man bara vårdade välbärgade patienter endast hade ett sextiotal vårdplatser. Man skulle ansöka om vård på en mentalvårdsavdelning vid en offentlig sjukvårdsinrättning med ett särskilt formulär och flera bilagor. Den offentliga vården var således svåråtkomlig och krävde avsevärd möda av den sjuke eller de anhöriga. Sedan förbudslagen trätt i kraft blev narkomanerna oftast helt utan vård, eftersom sjukhusens mentalvårdsavdelningar fylldes av alkoholister.

Kokainhandelns nätverk

Detektiva centralpolisen arrangerade tidvis skenaffärer för att kunna gripa narkotikaförsäljare. Bara i tre beslag gjorda år 1925 hävade polisen in nästan fyra kilo kokain. I december 1925 anhölls Igor A., som förmedlade kilovis kokain, på gatan. 1,3 kg narkotika konfiskerades, varav 300 gram var rent heroin.²³ Gatupriset för heroin i Helsingfors var vid denna tid 16 mark/gram (dryga fyra euro).²⁴

En del av det till Finland smugglade kokainet hamnade i Sverige, där kokainproblemen var av större omfattning. En del svenska spritsmugglare hade gått över till en lika inkomstbringande men mindre riskabel kokainförmedling. Den svenska polisen hade varken tillräckligt med manskap eller andra resurser för att kämpa mot den livliga kokainhandel som idkades på Stockholms gator och dansställen.²⁵ Huvuddelen av det kokain som smugglades till Finland av finländska företagare gick som nämnts vidare till Sovjetrysslands bottenlösa marknader. Polisen iakttog länge verksamheten hos en smugglarorganisation i Terijoki innan man häktade ligan år 1926. Drog-

²³ Rapport av V111 No 521 18.1.1926, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

²⁴ ”Eräitä tietoja kokaiinin salakaupasta Suomessa” 17.12. 1925, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA; Detektiva centralpolisens detektiv J. H:s rapport No 1 om kokainets smuggling och försäljning, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA. Till samma pris hade man fått t.ex. kaffe med bakelser för tre personer på ett kafé i Helsingfors.

²⁵ ’Kokainets första svenska dödsoffer: en arbetare avliden’, *Dagens Nyheter* 1.9.1924, s. 1; ’Kokaintrafiken här är starkt utbredd. En hotande fara’, *Svenska Dagbladet* 23.7.1925, s. 3; ’Kokainhandeln börjar ta fart i Stockholm’, *Dagens Nyheter* 29.12.1927; *Svenska Pressen* 14.1.1928.

handlare därifrån hade gjort inköpsresor till Helsingfors, Åbo och Viborg, och när lagren tog slut beställde man mera från Tyskland via agenter i Åbo. Transporten av kokain till Finland skedde huvudsakligen med tyska fartyg. I Helsingfors rörde sig partipriset för kokain vanligen kring 10 000 mark per kilo (2 693 euro). När terijokiborna anlände till Helsingfors köpte de all tillgänglig kokain till ett högt pris. Deras hamstring av kokain förorsakade besvär för andra smyghandlare.²⁶

Kokainet smugglades till Sovjetunionen via de yttre holmarna i Finska viken. I detektiva centralpolisens rapporter nämns särskilt den östligaste av dessa, Seitskär (Seitskari), som en viktig smugglingsetapp. På Seitskär hade man liksom på andra öar i den yttre skärgården redan länge idkat smuggling som bisyssla. Speciellt införseln av brännvin till fastlandet från tyska fartyg hade efter att förbudslagen trätt i kraft gett en välkommen biinkomst. För smugglarna i Terijoki låg Seitskär på lämpligt avstånd, 45 kilometer från Björkö kyrka och bara 20 kilometer utanför den ingermanländska kusten. Man kan tänka sig att sporadiska geschäft till den ingermanländska kusten var lockande för erfarna smugglare. Godset var lätt att frakta och gav en bra transportinkomst. Risken att åka fast var nästan obefintlig eftersom tull- och sjöbevakningens patrullbåtar mestadels iakttog trafiken mot Finlands kust. De största kokainpartier som Terijokiborna anlätade Seitskärborna för var i tiokilogramsklassen. Tillgången var tidvis så bra att ”affärsmännen” tilltrorde vissa Seitskärbor med ännu större lager. Alltid gick det inte helt ärligt till: till Ryssland förmedlades ibland också kokain utdrygat med aspirin.²⁷ Inte ens gränsbevakningen i Sovjet vållade några större besvär på grund av dess svaghet vid mitten av 1920-talet. Att passera gränsen i Karelen var inte särskilt svårt. Stötte man på en gränsvakt kunde man ofta ta sig vidare med hjälp av pengar eller varor.²⁸ I Sovjet betalade man 30 000 mark per kilo för kokain, så att vinsten för terijokiborna blev knappt 5 400 euro i nutida valuta, från

²⁶ Detektiva centralpolisens detektiv J. H:s rapport No 1 om kokainets smuggling och försäljning, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA; EK:n Terijoen alaoaston tilannekatsaus 30.3.1926, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Сводка № 18 информационного отдела ГПУ по вопросу о положении в красной армии за 23 и 24 января 1923 г., ф. 2, оп. 1, д. 790, л. 36, Центральный архив федеральной службы безопасности Российской Федерации (ЦА ФСБ РФ); ”Otto Heinos memoarer 1918–1933”, AB 3788, s. 60–72, 90, SKS.

vilken man ännu måste räkna bort olika utgifter.²⁹ Med profiten för försäljningen av ett kilo kunde man år 1925 köpa t.ex. en Harley-Davidson med sidovagn, och genom att sälja tre kilo fick man redan en modern trerummare i Helsingfors.

Kokaingalenskapen i Europa avtog mot slutet av 1920-talet. Kokainet föll ur modet och det avsevärt billigare heroinet började erövra marknaderna. Kokainets avigsidor hade blivit klara för alla, med påföljden att kontrollen över kokainhandel och kokainbruk ökade i de flesta europeiska länder. Också lagstiftningen skärptes. De ljusskygga aktörerna blev trängda av Nationernas Förbund som började kontrollera drogtillverkningen och den internationella smugglingen. Den internationella opiumkonventionen från 1912 trädde allmänt i kraft efter freden i Versailles 1919 (i Finland år 1922). USA, Kina, Holland, Honduras och Norge ratificerade avtalet redan år 1915. Av större praktisk betydelse blev den nya opiumkonventionen från Geneve år 1925 som trädde i kraft i september 1928. Överenskommelsen förpliktade de länder som skrivit under avtalet att årligen rapportera om lagermängder av droger, om konsumtionen och produktionen av råopium och kokain samt om tillverkning och distribution av heroin, morfin och kokain. Som avtalets högsta kontrollorgan fungerade ett permanent opiumcentralråd bestående av åtta medlemmar. Centralkommittén begränsade den legala handeln genom att bestämma varje lands högsta tillåtna importmängder. Trots att Kina och USA, som hade krävt ett strängare avtal, inte ratificerade avtalet, var konventionen framgångsrik i kampen mot den internationella smyghandeln. Å andra sidan ledde den till uppkomsten av organiserad internationell narkotikahandel. Smyghandelns centra flyttades till länder som stod utanför avtalet och handeln blev mer organiserad och sofistikerad. Bakom kulisserna köpslog smugglarna med myndigheterna. Drogernas väg från producenten till konsumenten kunde bli krångligare men de hittade alltid fram.³⁰ Den skärpta kontrollen gjorde slut på de talrika lönnkrogarna i Finland. Till den

²⁹ Detektiva centralpolisens detektiv J. H:s rapport No 1 om kokainets smuggling och försäljning, EK-VALPO I, XXXIII, 10, RA.

³⁰ Kettil Bruun, Lynn Pan, Ingemar Rexed, *The Gentlemen's Club. International Control of Drugs and Alcohol* (Chicago 1975), s. 7–16, 20; jfr Rosenqvist, 'Inställningen till de internationella narkotikakonventionerna i Finland under 1920- och 1930-talen', s. 16; A. Block, 'European Drug Traffic and Traffickers between the Wars', *Journal of Social History* 23(2) (1989), s. 315.

Sovjetorienterade kokainsmugglingens upphörande bidrog i hög grad också att marknaderna i det östra grannlandet vid slutet av den s.k. NEP-perioden 1928 hämmades och gränsbevakningen skärptes. Också smugglarkåren minskade när förbudslagen år 1932 upphävdes och sprit kunde köpas fritt. Kvar bland kokainsmyghandlare fanns bara några företagare som hade möjlighet att köpa kokain legalt. Det sista stora kokainsmugglingsbrottet avslöjades år 1932. Då grep polisen en doktor Kalske från Viborg som erkände att han med *pro auctore*-recept hade köpt kokain som en estnisk affärsman vidareförmädat till Estland och de övriga baltiska länderna. Det var inte fråga om någon liten handel, för doktor Kalske skrev kokainrecept på 5–6 kg, en tredjedel av den tillåtna årliga importmängden till Finland. Sex personer dömdes till fängelsestraff och en fick böter i detta fall. Hovrätten dömde den huvudansvarige Kalske till ett åtta månaders fängelsestraff.³¹

³¹ Korkeimman oikeuden akti No 293/122 A.D. 1937, RA; *Karjala* 14.11. 1933.

Osvald Siréns resor till Italien 1901–1909

KIM BJÖRKLUND

Professorn i konsthistoria, museiintendenten, renässansforskaren, sinologen, konstsamlaren, teosofen, diktaren m.m. Osvald Sirén gjorde en lång och beaktansvärd insats inom den konsthistoriska disciplinen. Han blev internationellt känd för sin insats inom den östasiatiska konstforskningen och räknades under sin livstid som en av de allra främsta och samtidigt som pionjär inom detta forskningsområde. Av sin samtid kallades han ”den kinesiska konstforskningens Linné”.¹ Hans intresse för den östasiatiska konsten väcktes mot slutet av 1910-talet. Före detta ägnade han merparten av sin forskningstid åt studiet av de italienska renässansmästarna samt 1200- och 1300-talens s.k. primitiva konstnärer. Ämnet för denna uppsats är Siréns studie- eller forskningsresor till Italien samt hans verksamhet som konstagent för konstsamlaren Paul Sinebrychoff under 1900-talets början.²

Presentationen av Siréns vistelser i Italien baserar sig huvudsakligen på korrespondensen med Sinebrychoff från denna period, som sträcker sig från januari 1901 till maj 1909. Siréns brev finns dock enbart bevarade fram till och med oktober 1905.³ Breven har tidigare använts av konstforskningen för att klarlägga bakgrunder, provenienser och attribueringar till tavlorna i den Sinebrychoffska samlingen. I det följande riktas fokus dock mot Osvald Sirén och hans resor och förhållande till Italien under denna period. Brevväxlingen möjliggör en ungefärlig rekonstruktion av dennes resor till Europa och Italien och den

¹ 'Kinasamling försäkrad för tio miljoner', *Svenska Dagbladet* 2.9.1965.

² Under åren 2000–2001 arbetade undertecknad med att renskriva korrespondensen mellan Paul Sinebrychoff och Osvald Sirén för Konstmuseet Sinebrychoffs räkning. Arbetet utfördes delvis i Florens med omnejd, där tillfälle även gavs att studera Siréns brev till den berömda amerikanske konsthistorikern Bernard Berenson. Dessa brev bevaras i Berensons ståtliga forna hem *Villa I Tatti*, ett stycke utanför Florens, i vilket Harvard-universitetet numera bedriver ett institut för renässansforskning.

³ STY H 28–30, Bildkonstens centralarkiv, Statens konstmuseum, Helsingfors.

ger även en god bild av förhållandet konstsamlare-konstexpert. Under resorna skrev Sirén även reseberättelser till olika dagstidningar och tidskrifter.⁴

Raska karriärskliv

Assessorn Bruno S. Siréns och hans maka Sigrid Leopolds son Osvald Sirén föddes den 6 april 1879 i Helsingfors. Han inledde studier i konsthistoria under e.o. professor J. J. Tikkanens (1857–1930) ledning och var den förste av dennes elever som avlade slutexamen (fil.kand. 1899). Sirén tillhörde den exceptionellt talangfulla skaran av Tikkanens elever, bland vilka må nämnas Tancred Borenius (1885–1948), Onni Okkonen (1886–1962) och Karl Konrad Meinander (1872–1933). Borenius flyttade senare till London där han verkade som professor i konsthistoria vid University College under perioden 1922–1947. Okkonen efterträdde som bekant Tikkanen på dennes professur vid universitet i Helsingfors under perioden 1927–1948. Meinander däremot gjorde sin livsgärning på Nationalmuseet i Helsingfors.

Sirén disputerade år 1900 i Helsingfors på avhandlingen *Pebr Hilleström d.ä. Väfvaren och målaren, hans lif och verk af Osvald Sirén* (Stockholm 1900) och flyttade samma år till Stockholm där han blev e.o. amanuens vid Nationalmuseum, ett värv som han skötte fram till 1907, samt docent vid Stockholms högskola. Redan som student hade han tjänstgjort som amanuens vid Nordiska Museet. År 1903 erhöll han svenskt medborgarskap. Hans ställning befästes genom utnämningen till professor i de bildande konsternas teori och historia vid Stockholms högskola år 1908, en tjänst som han skötte fram till år 1923. Han var den förste professorn i det från andra estetiska discipliner avskilda ämnet konsthistoria i Sverige. Av hans elever märks bland andra Gustaf Munthe och Erik Lundberg. I sin nekrolog över professorn skrev den senare att Sirén tillsammans med Johnny Roosval och Sigurd Curman innebar en islossning inom det svenska konsthistoriska facket under denna period.⁵

⁴ *Bibliographia Osvaldo Sirén octogenario die 6 aprilis A.D. MCMLIX*, Nationalmusei skrifter 6 (Stockholm 1959).

⁵ M i n n a T ö r m ä, 'Osvald Sirén', Åsa Karlsson (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, häfte 157 (Stockholm 2003), s. 266 (i artikeln ingår även Siréns bibliografi); J o h a n n a V a k k a r i, *Lähde ja silmä. Kuvataiteen tuntemuksen historiaa ja perusteita* (Helsinki 2000), s. 121–129; 'Universitetet fick stort konstbibliotek', *Hufvudstadsbladet* 23.5.1967; 'Osvald Sirén in memoriam', *Svenska Dagbladet* 16.6.1966.

Siréns karriär gick väldigt raskt framåt. Förutom de formativa åren under Tikkanens ledning bör tiden i Stockholm i början av seklet och resorna under denna tid ses som särdeles betydelsefulla för hans vetenskapliga och karriärs-mässiga utveckling.

Efter flytten till Sverige vände Sirén snart sitt vetenskapliga och konsthistoriska intresse från äldre nordisk konst och arkitektur mot Italien och renässansen. Han gjorde sig känd som en konnässör på området och utgav även ett flertal verk, bland andra *Dessins et tableaux de la renaissance italienne dans les collections de Suède* (Stockholm 1902), *Don Lorenzo Monaco* (Strassburg 1905), *Giotto. En ledning vid studiet af mästarens verk. Ett försök till framställning af det kronologiska problemet* (Stockholm 1906), *Studier i florentinsk renässansskulptur och andra konsthistoriska ämnen* (Stockholm 1909), *Leonardo da Vinci. Hans lefnadsöden, bildverk, personlighet och målarbok* (Stockholm 1911), *Giotto and some of his followers I–II* (Cambridge, Mass. 1917) och det inom facket mycket renomméerade verket *Toskanska målare på tolvhundratalet: Lucca, Pisa, Florens* (Stockholm 1922).

Inledningsvis intresserade han sig för de stora renässansmästarna, men sökte sig senare längre tillbaka i tiden och mot mindre kända konstnärer. Det har påpekats att Sirén alltsedan sin doktorsavhandling hade en förkärlek för det okända inom forskningen. Han intresserade sig gärna för konstnärer och konst utanför de redan etablerade forskningsområdena. Ur denna aspekt tjänade även den kinesiska och östasiatiska konsten senare honom väl.⁶ Det var under arbetet med dessa renässans- och förrenässansmästare som Sirén företog sina resor till Italien under 1900-talets två inledande decennier.

Förhållandet till Paul Sinebrychoff

Konstsamlaren Paul Sinebrychoffs och konsthistorikern och konstexperten Oswald Siréns brevväxling påbörjades i januari 1901. Sinebrychoff vände sig därmed till en ny agent i Stockholm sedan han tidigare till största delen använt sig av den polskfödde Henryk Bukowski, som var den ledande antik- och konsthandlaren i Stockholm.⁷ Dennes bortgång år 1900 föranledde sökandet efter en ny agent sedan efterträdaren på firman Bukowski, Carl Ulrik

⁶ T ö r m ä, 'Oswald Sirén', s. 266–267.

⁷ Om inte annat anges är uppgifterna i artikeln hämtade ur brevväxlingen mellan Sirén och Sinebrychoff.

Palm inte hade vunnit Sinebrychoffs förtroende.⁸ Det var i denna situation den unge och talangfulle Sirén steg in i bilden. Han kom att bli Sinebrychoffs agent för många år framåt och medverkade i högsta grad till utformningen av den fina konstsamlingen. Brevem dem emellan kännetecknas till en början av en försiktig hövlighet och artighet som rätt fort förbyts i en vänskaplig men saklig ton. Endast i undantagsfall kan man märka en ansträngd ton, ifall samlaren uppfattade agentens göranden som slarviga eller om konstvetaren ansåg att den förra nedvärderade hans kunskaper. Förutom själva konsthandeln berördes få övriga ärenden i breven, förutom vissa spridda anteckningar om den tryckta stämningen i Finland under dessa år.

Paret Sinebrychoffs konstsamlande hade börjat redan under 1880-talet, främst med samtida finländska konstnärer, men fortsatte i större mått från och med 1890-talet, med oljemålningar av äldre mästare, pasteller och miniatyrmålningar. Miniatursamlingen växte sig med tiden till en av de mest aktningvärda i hela Norden. Enligt uppgift av Pauls maka, Fanny Sinebrychoff (f. Grahn 1863–1921), påbörjades samlandet av äldre mästare år 1895. Några år senare koncentrerade sig Sinebrychoff uttryckligen på porträtt då det gällde tavelköpen. Sirén förmedlade även inledningsvis miniatyrmålningar från Bukowskis auktioner och konstmarknaden i Stockholm åt Sinebrychoff. En av Sinebrychoffs största rivaler på konstmarknaden därstädes under denna tid, men även hans vän, var hovrättssekreteraren Axel Durling, en av sin tids ledande konstsamlare i Sverige. Sirén vände sig även ofta direkt till andra samlare för att göra affärer, exempelvis med Durling men även med guldsmeden och den store konstsammlaren Christian Hammer.⁹

Genom Siréns förmedling och expertis utvidgade Sinebrychoff sitt samlande till att omfatta även 1600-talets holländska och flamländska konst, samt i viss mån även italiensk konst. Sinebrychoff uppträdde mycket köpstark på auktionerna genom sitt ombud. Om han hade bestämt sig för något verk var nästan inget pris för högt. Detta påpekade han ofta i instruktionerna för stundande auktioner. Han ville till inget pris förlora en budgivning om han föresatt sig att lägga beslag på något visst objekt. Han hade av allt att döma en överenskommelse med Sirén om att denne skulle övervaka konstmarknaden

⁸ Kai Kartio, 'Paul ja Fanny Sinebrychoff ja heidän taidekokoelmansa', Kai Kartio (red.), *Sinebrychoffin taidekokoelma*, utställningskatalog Kervo konstmuseum 27.4–13.6.1993 (Kerava 1993), s. 17.

⁹ *Ibid.*, s. 16–17.

i Stockholm och Sverige i största allmänhet och rapportera om intressanta verk. Denna omfattade sedan även den europeiska konstmarknaden då Sirén var ute på sina arbets- och forskningsresor. Sinebrychoff litade fullt på Siréns professionella kunskaper, men bad honom ofta göra sitt yttersta för att pruta ned priserna vid köp från antikhandlare och privatpersoner. Han yrkade även kraftigt på att Sirén själv skulle prissätta sitt arvode för arbetet och inhandlade verk, en sak som han dock ville reglera nedåt mot slutet av deras affärsförhållande då tavlornas pris var av en helt annan kaliber än tidigare.

Den första resan; ”de Vos” och van Vliet

Som nybakad doktor reste Sirén första gången till kontinenten och Italien i slutet av augusti 1901 och återvände till Stockholm i medlet av januari följande år. Reserutten sträckte sig över Köpenhamn, München, Verona, Venedig, Mantua, Bologna, Florens, Rom och Paris, med längre uppehåll i Venedig och de tre sistnämnda städerna. Resan var en studieresa med avsikt att forska i konstmuseerna längs resevägen och i Italien i synnerhet. Sinebrychoff skrev i det sista brevet före Siréns avfärd att denne skulle hågkomma honom med tanke på något ”finfint” porträtt av någon gammal holländsk mästare. Redan i Köpenhamn hade Sirén med hjälp av vännen och kollegan Karl Madsen, inspektor, senare direktör vid Statens Museum for Kunst i Köpenhamn, uppspårat två 1600-talsverk målade på träpanel av holländska mästare. Sinebrychoff övertygades om äktheten och estetiken i dessa och inhandlade dem till sin samling. Den ena, osignerade tavlan föreställde en ung dam i naturlig storlek, och Sirén trodde att den härstammade från Cornelius de Vos hand (Konstmuseet Sinebrychoffs inventarienummer: Inv. S 73). Den andra var även den ett knästycke föreställande en medelålders man, av Hendrick Cornelisz van Vliet från år 1669 (Inv. S 74). Tavlorna är goda exempel på Sinebrychoffs och Siréns samarbete då det gällde köp i utlandet. Sirén uppspårade lämpliga konstverk, som han beskrev och ofta även skickade fotografier av, samt erbjöd sig verkställa köp och transport. Sinebrychoff litade oftast på sin agent och skickade pengar men begärde senare ofta enträget försäkringar om äktheten, bakgrundsinformation och attribueringar. Den unge och beträffande europeisk konst ännu i det skedet rätt så oerfarne Sirén misstog sig denna gång gällande porträttet av den unga damen som senare forskning avslöjat som en efterbildning från 1800-talet.¹⁰

¹⁰ *Ibid.*, s. 18.

Om dessa sina nya erövringar rapporterade Sinebrychoff genast stolt i ett brev till sin vän och samlarival Durling i Stockholm och förklarade samtidigt att han gått in för att bredda sitt samlande:

Numera köper jag nämligen endast prima, förstklassiga porträtt och betalar hellre mer för ett fåtal sådana, än för en mängd af medelmåttiga konstverk. Jag delar alldeles Eder åsigt att det tyckes bli allt svårare och svårare att få tag uti värdefulla bitar af svenska mästare och har jag därför äfven beslutat att icke hålla mig så strängt inom gränserna för svensk konst. Så kan jag tala om att jag helt nyligen bekommit två utmärkta flamländska porträtt målade på trä.¹¹

Denna första resa till Italien och dess konstskatter var av största betydelse för Siréns kommande utveckling. Genom resan etablerade han ett starkt intresse för den italienska konsten och för renässansmästarna, som skulle uppta hans professionella intresse i många år framöver. Även i Italien besökte han flere konsthandlare för att försöka uppspåra lämpliga verk åt Sinebrychoff. Prisnivån ansåg han dock vara för hög, och resan resulterade inte i några konstköp därifrån.

Från den första resan skrev Sirén bland annat en artikel om sin tid i Rom, ”Ett minne från Rom”, samt en annan om renässansens Florens, benämnd ”Florens och Masaccio”, som båda publicerades i *Göteborgs Handels & Sjöfarts Tidning* och omtrycktes i tidskriften *Euterpe*.¹² I den förstnämnda romantiska skildringen av Italienresan och renässanskonsten minns han ett dagsbesök i Villa Borghese. Hans beundran inför Tizians välkända tavla *Amor sacro e amor profano* är talande:

Oh – att glömma det ögonblicket är omöjligt! Jag blef som bländad af glans. Det var som om jag stått inför en levande uppenbarelse af den eviga skönheten. Det var som musik – likt finalen i Beethovens nionde – tonat i luften. Det var en bild, fylld af antikens fria skönhetskult, en ung, glödande konstnärssjäls uttryck för kärlekens mysterium. [...] Denna tafla är den fullmogna frukten af en hel konstriktning, af den mest musikaliska, skönhetsborna konstart, som fått uttryck i färger.

Förlovning och homme d'affaires

Väl hemkommen i januari 1902 förlovade sig Sirén med fröken Maria Myhrman (1875–1926). Typiskt för brevväxlingen var att han inte nämnt detta för

¹¹ Sinebrychoff till Durling den 4 oktober 1901, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

¹² Osvald Sirén, ’Ett minne från Rom’, *Euterpe* 1902, nr 11, s. 11–14 samt ’Florens och Masaccio’, *Euterpe* 1902, nr 19, s. 1–6.

Sinebrychoff och att denne gratulerade den unge konstvetaren hjärtligt men i samma andetag övergick till deras gemensamma affärer:

Tack för brevet, som visar att du åter är hemma, frisk och sund, såsom jag hoppas, och glad, det behöfver jag ej fråga, ty jag fick händelsevis häromdagen se en liten notis på första sidan af Hufvudstadsbladet här. Emottag min Bror, min hjärtligaste lyckönskan med anledning af det steg du nu tagit. I ditt bref nämner Du, din lurifax, icke ett ord om saken och vore det därför roligt att få litet närmare besked i frågan. Hvad våra affärer beträffar så närsluter jag din tillgodohafvande Kr 180: - och hoppas att Du äfven framgent, ehuru nu naturligtvis strängare upptagen, hinner, såsom förut, ägna någon tid åt mina konstintressen.¹³

Varpå Sirén något hemlighetsfullt replikerade:

Emellertid får jag hjärtligt tacka dig för lyckönskningarna i ditt senaste bref samt för den inneslutna likviden. Något annat ”besked i frågan” (som du begär) kan jag ej lämna än att min fästmö är med.kand. och en glad och begåfvad människa. Bröllop blir nog ej inom 2 år.¹⁴

Som ett direkt resultat av den första italienska resan kan dock med fog sägas vara verket *Dessins et tableaux de la renaissance italienne dans les collections de Suède*, som utkom år 1902. I detta verk, som har karaktären av en samlingskatalog, behandlar Sirén den italienska renässansens konst i Sverige. För ändamålet hade han bedrivit forskning på ort och ställe i Italien under resan 1901–1902 samt i Nationalmuseums italienska teckningssamling och i tavelnsamlingen på Stockholms slott. För finansieringen av utgivningen av boken, som han själv trodde att skulle ha stor betydelse för hans framtida karriär, vände han sig till Sinebrychoff med en anhållan, mot att han inte skulle mottaga någon ersättning för en eventuell förmedling av ett porträtt av Lorenz Pasch d.y. föreställande grevinnan Lewenhaupt, som enligt Sirén var det vackraste porträttet han någonsin sett av konstnären, samt för alla andra kommande affärer under det året. I april 1902 skrev Sirén:

Slutligen vill jag ytterligare betona, att i händelse Du värligen vill hjälpa mig ett steg vidare på den knaggliga studiebanan, så fäster jag därvid det villkoret, att jag framdeles åtminstone detta år får vara din ”homme d'affaires” utan all ersättning. Jag hoppas Du

¹³ Sinebrychoff till Sirén den 18 januari 1902, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

¹⁴ Sirén till Sinebrychoff den 1 februari 1902, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

känner mig så mycket, att Du vet, att jag skall bevaka Dina intressen fullt lika väl ändå. Mycket kan jag ej göra, men dock passa på ett och annat värdefullt tillfälle!¹⁵

Sinebrychoff ställde sig positiv till anhållan:

Hvad din sista fråga i brevet beträffar så skall jag med nöje åtaga mig hälften af kostnaden för utgifvande af ditt påtänkta arbete om "Italiensk konst i Sverige" men ber dig vara öfvertygad om att jag icke gör detta för att du utlofvat ett omnämnande i företaget, utan endast därför att jag gärna vill hjälpa min genomhyggelige, arbetsamme och verkliga framåtsträfvande unge vän, Osvald Sirén.¹⁶

Som det framgår ur citaten skulle de båda två komma att dra nytta av detta arrangemang. Sinebrychoff, en van affärsman som noggrant räknade sina utgifter, skulle dra stor ekonomisk nytta av att inte, enligt ovan nämnda villkor, behöva betala arvoden åt Sirén för de kommande köpen. Den unge konstvetaren å sin sida kunde med denna ekonomiska hjälp ge ut sin första regelrätta bok om den italienska konsten.

Genom Siréns renässansforskning och Sinebrychoffs finansiering av utgivningskostnaderna fick deras förhållande således även en annan dimension. Sirén vände sig med en liknande anhållan till baron De Geer på Löfsta bruk i Sverige för täckandet av den andra hälften av kostnaderna. Då bokprojektet framskridit var han mycket stolt över att ha fått tillåtelse att tillägna den åt prins Eugen. I företaget till boken nämner han, dock inte vid namn, en svensk och en finländsk bidragsgivare.¹⁷ Samma år utgav han även verket *Carl Gustaf Pilo och hans förhållande till den samtida porträttkonsten i Sverige och Danmark*, vilket han dedikerade till Paul Sinebrychoff som ett tack för den ekonomiska hjälpen med den andra boken. Förhållandet mellan samlaren och agenten var således av symbiosart på många plan och Sirén sammankopplade konstförmedlingen med sitt forskningsarbete, resorna och bokutgåvorna.

Den andra resan; Moroni, Longhi, "de Keyser"

Redan samma höst begav sig Sirén ut på sin andra långa resa till Italien. Färden gick till Milano, Venedig, Florens, Budapest och Wien. Till Stockholm

¹⁵ Sirén till Sinebrychoff den 7 april 1902, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

¹⁶ Sinebrychoff till Sirén den 11 april 1902, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

¹⁷ Osvald Sirén, *Dessins et tableaux de la renaissance italienne dans le collections de Suède* (Stockholm 1902).

återvände han liksom föregående gång först efter årsskiftet, i januari 1903. I det skedet hade Sinebrychoff gått in för att endast köpa förstklassiga tavlor av äldre mästare. Han var mera intresserad av de flamländska mästarna än av deras italienska kolleger och bad Sirén hålla utkik efter sådana för hans räkning.

Resan resulterade i tre konstköp, varav endast en flamländare. Från konstmarknaden i Milano erbjöd Sirén ett mansporträtt av den kände 1500-talsmästaren Gianbattista Moroni åt Sinebrychoff, som godtog erbjudandet. På en auktion i Florens inropade Sirén ett självporträtt av den venezianske 1700-talskonstnären Pietro Longhi med tanke på Sinebrychoffs samling. Han hade inte fått order om att ingå köpet, men ansåg att porträttet skulle lämpa sig för samlingen som från förut till största delen omfattade svenska och franska mästare. I Florens uppspårade Sirén även ett porträtt som han attribuerade till Thomas de Keyser och rekommenderade för Sinebrychoff (Inv. S 84). Både Sirén och den danske konstvetaren Karl Madsen försäkrade attribueringen, som dock senare visat sig vara felaktig.

Då tavlorna väl framkommit till Helsingfors ville Sinebrychoff inte alls veta av Longhis självporträtt, vilket skickades till Sirén i Stockholm. Sirén replikerade senare angående denna tavla att han ställt den till försäljning hos Bukowski och att den rönt intresse till och med från Nationalmuseums sida. Ej heller var Sinebrychoff nöjd med det inköpta porträttet av Moroni, som han senare gjorde sig av med på auktionsmarknaden i Stockholm. Bröstbilden som attribuerades till de Keyser var han däremot storligen förtjust och nöjd med:

Holländska portr. har lyckligen anländt och är jag alldeles hänryckt. Det öfvergår allt hvad jag hittils bekommit och går minst tio gånger utanpå Moroni porträttet. Hjärtligt tack för detsamma. Försök nu, min gode bror, att taga reda på hvem det föreställer, ty därigenom finde det ännu högre värde. Utseendet förekommer mig så bekant.¹⁸

På Sinebrychoffs enträgna förfrågningar försökte Sirén efterforska i den avporträtterades identitet och tavlans proveniens. Han kontaktade och rådgjorde med sina kolleger, bland andra den holländska sakkännaren, Hofstede de Grooth, som dock ej kunde hjälpa i övrigt än att, liksom Sirén redan visste, upplysa att samme man fanns avporträtterad på en annan tavla i Pitti-gal-

¹⁸ Sinebrychoff till Sirén den 28 december 1902, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

leriet i Florens. Det skulle dröja ända till sommaren 1904 innan Sirén fick veta något mer om tavlan.

Siréns andra resa till Italien var, liksom den första, en studieresa som anknöt till hans forskning. Någon bok hann han inte utge innan han ånyo styrde kosan söderut. Forskningen sysselsatte honom dock även under denna resa och han var uppenbart lycklig över att komma ifrån alla vardagliga åtaganden. Väl framkommen till Milano skrev han visavi resans innehåll:

Nu är jag äntligen här nere och åter i tillfälle att på allvar fördjupa mig i konststudier. Visst är det litet ensamt, men så ofantligt nyttigt.¹⁹

Kombinerad bröllops- och studieresa; "Bronzino", Luyx och "fallet de Keyser"

Under hösten anträdde det nygifta paret Sirén en lång utlandsresa med Italien och Grekland som huvudmål. De hade gift sig den 27 september 1903 i Stockholm och reste söderut samma dag. Enligt uppgifter i breven besökte de åtminstone följande orter på resan: München, Verona, Vicenza, Venedig, Florens, Rom, Neapel, Capri, Aten, Olympia, Arezzo, Florens, Norditalien, Paris och London, dock så att Sirén ensam besökte Paris och London. Mest tid tillbringade de i Florens. Totalt varade resan ett knappt år för Siréns del. Han återvände till Stockholm i början av augusti 1904.

Liksom under de tidigare resorna höll konstforskaren utkik efter lämpliga tavlor åt Sinebrychoff. Från Venedig rapporterade Sirén om några tavlor hos konsthandlaren Hugo Helbing i München, som Sinebrychoff personligen gjort konstaffärer med tidigare under samma år under hans och makan Fanny Sinebrychoffs resa till München, Norditalien och Holland. Väl framme i Florens ökade utbudet på marknaden, och Sirén sände sina rekommendationer och fotografier på tre porträtt. Det första var ett damporätt av den kände renässansmästaren, manieristen Angelo Bronzino från slutet av 1500-talet (Inv. S 90). Det såldes av konsthandlaren Arnolfo Corsi, samme man som sålt "de Keyser" föregående år. Sirén omattribuerade senare tavlan till Alessandro Allori och ansåg den vara utförd under slutet av 1500-talet. Numera anses den tillhöra dennes krets. De två övriga tavlorna som Sirén hade uppsparat var ett porträtt föreställande en kardinal, sannolikt av fransmannen Hyacinte Rigaud, samt ett holländskt porträtt. Sinebrychoff köpte

¹⁹ Sirén till Sinebrychoff den 6 oktober 1902, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

endast porträttet av ”Bronzino”, som Sirén var mycket förtjust i och ansåg vara ”ett riktigt museumstycke”. Kvinnan på bilden har hittills inte kunnat identifieras, men man har bland annat framkastat att hon kunde föreställa den berömda renässanskvinnan Bianca Capello, känd som Francesco I de Medicis gemål.²⁰

Senare under resan erbjöd Sirén sin uppdragsgivare tre andra porträtt, även dessa från konstmarknaden i Florens. Av dessa köpte Sinebrychoff endast en tavla av den kände konsthandlaren professor Luigi Grassi, ett porträtt föreställande en yngling av en okänd holländsk 1600-talsmästare. Tavlan attribuerades senare av Sirén, stödd av kollegan dr Göthe i Stockholm, till ett verk av Jan de Bray (Inv. S 92). Under en senare resa till Holland avskrev Sirén de Bray som verkets mästare. Han hoppades dock kunna finna en konstnär till verket och enligt hans egna ord hade han ständigt ett fotografi med sig av tavlan under resan. *M a r j a S u p i n e n* har sedermera tillskrivit verket konstnären Frans Luycx, verksam hos Rubens innan han blev hovmålare för Ferdinand III och Leopold I.²¹ Sirén var särdeles förtjust i konstverket och lovordade det i sublimes ordalag i sin rapport till Sinebrychoff:

Om ett par veckor har du väl äfven bilden hos dig. Det skall intressera mig i hög grad att få höra hvad du tycker, ty jag är själf ovanligt intagen af detta porträtt. Jag tycker det hör till dessa få, som verkligen tilltala en såsom en lefvande vän och som man lär sig älska som en vän. Jag vet icke något porträtt i din samling som jag skulle tycka så mycket om.²²

Sedan Sinebrychoff erhållit försändelsen brast även han ut i gripande omdömen om tavlans skönhet:

Jag är emellertid ej ledsen att jag kanske fått betala för dyrt för holländaren, ty jag ville nu ej missta honom till något pris, så kär är jag i honom. [...] och i varje fall är det så vackert att de svenska porträtten numera i mina ögon se ut som bara snömos.²³

²⁰ *Minerva Keltanen*, ’Paul ja Fanny Sinebrychoffin koti taideteoksineen’, *Sinebrychoff–Keräilijän kodista taidemuseoksi*, *Minerva Keltanen* (red.), Helsingfors: Konstmuseet Sinebrychoff (Statens konstmuseum) 2003, s. 20.

²¹ *Kartio*, ’Maalaukset’, *Kai Kartio* (red.), *Sinebrychoffin taidekokoelma*, utställningskatalog Kervo konstmuseum 27.4–13.6.1993, (Kerava 1993), s. 89; *M a r j a S u p i n e n*, *Sinebrychoffin taidemuseo, kokoelmaluettelo* (Helsingfors 1988), s. 75.

²² Sirén till Sinebrychoff den 3 maj 1904, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

²³ Sinebrychoff till Sirén den 5 juni 1904, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

Av Siréns omdöme och beskrivningar från dessa resor märks hans stigande intresse för och kunskaper om den italienska konsten, företrädesvis renässansen. I synnerhet i Florens var han bra bekant förutom med de givna konstmuseerna även med stadens konstmarknad och med dess sakkännare. Han kommenterade ofta prisnivån och marknadsvärden med säker hand. Under denna resa gjorde han även ett konstköp för Nationalmuseums räkning, en pietåbild av Sodoma, som han ej ansåg vara lämplig för en privatsamling och som även annars föll utanför Sinebrychoffs samlarkriterier, som explicit gällde porträtt. Brevet ger inte alltför vidlyftiga beskrivningar om hans privata forskning eller andra aspekter på resan, men man kan sluta sig till att Sirén i synnerhet i de större städerna och alldeles speciellt i Florens hade bråda tider vad gäller forskningsarbetet. Han sökte förlängd tjänstledighet från Nationalmuseum för att ytterligare kunna fördjupa sig i sin forskning om 1300-talets florentinska konst, med sikte på en bokutgåva. Denna forskning behandlade övergångstiden från 1300- till 1400-talet och i synnerhet den florentinske förrenässansmästaren Don Lorenzo Monacos produktion. Även för detta verk erhöll Sirén ekonomiskt stöd av Sinebrychoff och verket utgavs på tyska under titeln *Don Lorenzo Monaco* (Strassburg 1905). Det är även högst sannolikt att Sirén redan under denna resa i viss mån också idkade studier för det senare verket *Giotto. En ledning vid studiet af mästarens verk. Ett försök till framställning af det kronologiska problemet* (Stockholm 1906).

Intressant i sammanhanget är även konsthistorikerns beskrivning av utflykten till Grekland. Hans ord är som hämtade ur J. J. Winckelmanns texter från 1700-talet:

Utomordentligt intressant var isynnerhet vår korta vistelse i Grekland. Den gamla grekiska konsten och arkitekturen hemma i sitt eget land i den klara luften och under den härliga blå himlen öppnade för en helt ny värld. Den står dock ett trappsteg högre än all annan konst; dess harmoniska skönhet verkar direkt upphöjande såsom ädel musik. Den grekiska naturen var äfven storartad, ehuru ej så rik, omväxlande och frodig som den italienska. Underbarast var dock den höga, klara luften och solen, som värmdes i medlet af Febr. lika varmt som de hetaste sommardagar hos oss.²⁴

Under bröllopsresan fastnade Siréns vaksamma ögon även på detaljer som hjälpte honom med den fortfarande oklara frågan om identiteten i porträttet

²⁴ Sirén till Sinebrychoff den 21 mars 1904, Bildkonstens centralarkiv, Helsingfors.

av ”de Keyser”. Under en utflykt till Siena stötte han i Palazzo Piccolomini på ytterligare ett porträtt med samme man avbildad. Porträttet i Siena ansåg han vara av sämre kvalitet än det som Sinebrychoff inhandlat. På basis av vaktmästarens uppgift om att porträttet föreställde en medlem av släkten Piccolomini gjorde Sirén efterforskningar och kom fram till att porträttet sannolikt föreställer fältmarskalken, furst Ottavio Piccolomini (1599–1656) som stod i kejserlig tjänst i det 30-åriga kriget under en stor del av sitt liv. Sirén jämförde även porträttet med andra avbildningar av denne man.

Porträttet i Galleria Palatina i Palazzo Pitti är ett knästycke och högst sannolikt det äldsta eller ursprungliga av dessa porträtt (inv. 1912, nr 255). Tavlan förekommer i skriftliga källor första gången i ett generalinventarium över palatsets gallerier från slutet av 1600-talet, då attribuerad till van Dyck. I ett inventarium från 1713–1714 återfinns konstverket, nu flyttat till storhertigens privata rum tillsammans med namn som Tizian, Tintoretto och Rembrandt. Senare under 1700-talet omnämns tavlan som utförd av Bartolomeus van der Helst, under vilket namn den tillsammans med otaliga andra konstskatter transporterades från Florens till Paris under Napoleons tidevarv. Konstskatterna tillsammans med porträttet återlämnades år 1815, enligt dokumenten i gott skick. Attribueringen till van der Helst kvarstod under större delen av 1800-talet; bland andra sakkännare menade även Burckhardt att så var fallet. Mot slutet av 1800-talet omprövades attribueringen ånyo och flera konstkännare, bland andra Venturi, Lafenestre-Richtenberger, Rusconi och Ciaranfi tillskrev verket Abraham de Vries hand. Detta var enligt Sirén ”ett alldeles galet namn”. Det var således i detta skede av verkets attribueringshistoria som Sirén och Karl Madsen bestämde verket till en högst trolig Thomas de Keyser. Forskaren *K a r l a L a n g e d i j k* attribuerade verket år 1968 till Jan Anthonisz van Ravesteyn, vilket även bekräftats av moderna tekniska hjälpmedel vid en restaurering år 1986. Då fann man en signatur och året 1629 uppe till vänster på tavlan. Langedijk identifierade även mannen som den holländske humanisten och skriftställaren Daniël Heinsius. Denne utnämndes bland annat till kunglig historiker av Gustav II Adolf. Langedijk bygger sin uppfattning på de nära kontakterna mellan sonen Nicolaas Heinsius och storhertigen av Toskana, Cosimo III, som befann sig i Holland i slutet av 1660-talet och bevisligen köpte holländsk konst både då och senare. Langedijks tes om mannens identitet är dock bräcklig och stämmer inte överens med dateringen. Den baserar sig på jämförande studier av andra avbildningar av samme Heinsius, som dock minst sagt är avlägsna. *R. E. O. E k k a r t*

har även kritiserat identifieringsförsöket. Frågan bör därför fortfarande anses vara ofullständigt besvarad.²⁵

Siréns attribuering var felaktig, och vid identifieringen av mannen vandrade han på för tunn is. Basen för hela hans forskning i denna fråga tycks ha varit uppgiften av vaktmästaren i Siena, och Siréns lösning av identiteten var även den byggd på lösa grunder. I konstgalleriet Uffiziernas utställda porträttsamling finner man ett porträtt (inv. 1890, nr 131) av nämnda fältmarskalk, som man vid en jämförelse med porträttet i Sinebrychoffs och Pittis samlingar mycket lätt kan avfärda som i högsta grad olikt dessa. Att detta förbigått Sirén, som torde ha varit väl hemmastadd i Uffiziernas samlingar, är anmärkningsvärt. En möjlig orsak kan vara att just det porträttet inte varit utställt då Sirén besökte Florens, men detta har inte kunnat verifieras. Tanken på att det skulle ha föreställt Ottavio Piccolomini, den senare hertigen av Amalfi, var säkerligen lockande eftersom denne spelade en avgörande roll i bataljerna i trettioåriga kriget mot Gustav II Adolf. Piccolomini deltog bland annat i slaget vid Lützen 1632 och således skulle porträttet ha ett betydligt större kulturhistoriskt värde på våra breddgrader.

Det vore dock orätt att kritisera Sirén för hårt vad gäller de förekomna felattribueringarna. Konstattribueringar har under alla tider varierat, och först genom moderna hjälpmedel har det varit möjligt att exempelvis upptäcka oläsliga signeringar och andra förut otydbara detaljer. Kai Kartio har påpekat att det bland konsthistorikerna under denna tid var allmänt att försöka hitta nya, okända verk av gamla mästare och att Sinebrychoff pressade Sirén att hitta verk av stora mästare till förmånliga priser.²⁶ Man bör hellre se attribueringsförsöken som ett historiskt led i konsthistoriens utveckling.

Exemplet ”de Keyser” är dock belysande för hur Sirén vandrade vilse, dels stödd på auktoriteten Madsens utlåtande angående attribueringen och dels själv vad gäller identifieringen av mannen på porträttet. Sirén ansåg även att porträtten i Pitti och Helsingfors var utförda av samma hand. Detta har dock ännu inte undersökts noggrannare och frågan skulle kräva vidare tekniska utredningar.

²⁵ Jan Anthonisz van Ravesteyns akt nr 09/00131623, av Marco Chiarini, Galleria Palatinas arkiv, Gallerie e musei statale di Firenze, Florens; Karl Langedijk, 'Sitter and Author of a Dutch Seventeenth Century Portrait in the Palazzo Pitti Identified', Antje Kosegarten & Peter Tigler (red.), *Festschrift Ulrich Middeldorf* (Berlin 1968), s. 447–451.

²⁶ Kartio, 'Paul ja Fanny Sinebrychoff ja heidän taidekokoelmansa', s. 18.

I sammanhanget bör ännu nämnas att man i depåerna på Palazzo Pittis vindsvåning finner en fjärde version av samme man (inv. 1890, nr 5340). Detta porträtt avbildar endast mannens huvud och är av synnerligen dålig och halvfärdig kvalitet. Enligt knästyckets akt i Galleria Palatina härstammar detta porträtt möjligen också från 1600-talet. Denna fjärde avbildning av mannen torde inte ha uppmärksammats tidigare av konstvetare härstädes.

***Italienresor 1905–1908; de Vries, ”Sebastiano del Piombo”,
”Velázquez”, van Dyck***

Efter hemkomsten under sommaren 1904 föddes paret Siréns första barn. Kort därpå flyttade familjen in i en villa på Lidingö. Det var denna villa och dess trädgård som Sirén sedermera skulle omforma enligt kinesiskt mönster.²⁷

Sirén erbjöd under sommaren 1905 Sinebrychoff sina tjänster på nytt med tanke på en planerad utlandsresa till Holland, Belgien, Frankrike och Italien. Denna resa varade från början av augusti till början av oktober samma år, alltså en betydligt kortare period än under tidigare år. Från Amsterdam förmedlade Sirén två porträtt av Abraham de Vries föreställande paret de Mey (Inv. S 67, S 70) åt Sinebrychoff. I Italien besökte han återigen Florens och Rom och denna gång lyckades han enligt egen mening uppspara en verklig raritet. Av en änka i Florens erbjöds han en bröstbild av en man i naturlig storlek som han trodde härstamma från den berömde renässansmästaren Sebastiano del Piombos hand (Inv. S 41). Enligt Sirén kände försäljerskan inte till tavlans värde och konstnär, men han hade genast igenkänt den som en Sebastiano del Piombo och ansåg tillfället vara en verklig fullträff:

[...] godt arbete af en af renässansens allra främsta mästare för nästan en spottstyfver. Om du är osäker angående bildens konstnärliga kvalitet, så visa fotografien åt någon som studerat italiensk konst! För min del har jag tillsvidare aldrig kunnat erbjuda dig något, som utgjorde en så god affär; det är nu möjligt, emedan alla mellanhänder saknas. Jag hoppas lifligt att du tar den äfven om den ej intresserar dig så mycket som ett holländskt porträtt ty det skulle verkligen göra mig ondt, om du s.a.s. läte en stekt fågel flyga dig ur munnen.²⁸

²⁷ T ö r m ä, 'Osvald Sirén', s. 268; 'Osvald Sirén in memoriam', *Svenska Dagbladet* 16.6.1966; 'Universitetet fick stort konstabliotek', *Hufvudstadsbladet* 23.5.1967.

²⁸ Sirén till Sinebrychoff den 10 september 1905.

Sinebrychoffs intresse väcktes givetvis av beskrivningen, trots att han ansåg sig ha gett ut en mindre förmögenhet på de två tavlorna av de Vries. Han köpte sent omsider porträttet, trots utdragna problem med försäljarinnan. Affären ledde även till en liten förtroendekris korrespondenterna emellan, som dock avklarades i bästa samförstånd. Attribueringen har senare kullkastats till förmån för kretsen kring 1500-talsmästaren Francesco Salviati. Även Siréns identifiering, enligt vilken tavlan troligtvis föreställde den berömde renässansskriftställaren Pietro Aretino, har omdefinierats av Altti Kusamo som bevisat att mannen föreställer en italiensk prelat från 1540–1550-talen.²⁹

De bevarade breven av Sirén tar slut vid affären med ”del Piombo”. Ur Sinebrychoffs brev kan man dock fortsätta studiet av deras kontakter. Av dessa framgår att Sirén ånyo fanns på plats i Florens under våren och sommaren 1906. Denna gång hittade han igen ett spektakulärt porträtt åt Sinebrychhoff och kunde erbjuda honom en tavla av Velázquez (Inv. S 95). Sin vana trogen var Sinebrychhoff försiktig och ställde sig till en början avvisande. Priset var för högt, 25 000 lire, och tavlan var dessutom osignerad. Korrespondensen tätnade kring denna tavla, och Sinebrychoffs tveksamhet och Siréns oförmåga att kunna garantera äktheten ledde ånyo till spända relationer. Sirén lyckades sedermera få utlåtanden av den spanska konstens sakkännare och köpet kunde ros i land. Samlaren i Helsingfors var inte tillfreds med Siréns agerande och kommunikationskunskaper; bland annat blev det slutliga priset med alla omkostnader betydligt högre än vad som utlovats. Attribueringen förblev osäker under en längre tid och först år 1974 övergav man tanken på Velázquez. Tavlan anses numera på sannolika grunder tillhöra den italienska målarskolan, men närmare än så har forskningen till dags dato inte kommit.³⁰

Våren och sommaren 1908 drog Sirén igen ut på resa och besökte åtminstone Holland och Italien. På grund av att hans brev från denna tid gått förloerade kan resan enbart rekonstrueras på basen av Sinebrychoffs bevarade brev. Sirén förmedlade flera stornamn åt Sinebrychhoff från denna resa. Från Amsterdam köptes ett havslandskap av Jan van Goyen (Inv. S 119), ett dampporträtt av Nicolaes Eliasz (Inv. S 100), ett stilleben av Willem Claesz Heda (Inv. S 114) samt ett dampporträtt av Rembrandt, senare attribuerad till dennes elev

²⁹ Kartio, 'Maalaukset', s. 127–128.

³⁰ Kartio, 'Paul ja Fanny Sinebrychhoff ja heidän taidekokoelmansa', s. 20.

Isaac de Joudreville (Inv. S 85), alla från 1600-talet. I Italien lyckades Sirén få tag i ett porträtt av den högt ansedda eleven till Rubens, Anton van Dyck (Inv. S 101). Sinebrychoff köpte dyrgripen sedan Sirén övertygat honom om äktheten, delvis med hjälp av intyg av sina utländska kolleger Bode, Gronau och Venturi. Dessa var sannolikt de berömda konsthistorikerna Wilhelm von Bode, Georg Gronau och Adolfo Venturi. Den sistnämnde, den store italienske konstforskaren Venturi, ledde under många år tidskriften *L'Arte*, i vilken Sirén publicerade flera artiklar under 1900-talets första decennium.³¹ I likhet med tavlan av Velazquez fattade Sinebrychoff dock inte riktigt tycke för detta porträtt utan ansåg han att van Goyen, "Rembrandt" och Eliasz var de bästa kapen under det året. Genom Siréns förmedling skaffade Sinebrychoff samma år ännu ett damporätt av Johannes Verspronck (Inv. S 102) och en piprökande man av David Teniers II (Inv. S 120), båda från 1600-talet.

Följande år, det sista från vilket breven finns bevarade, fortsatte inköpen med Siréns experthjälp och då inhandlade Sinebrychoff en tavla av Rubens (omattribuerad till Cornelis de Vos, Inv. S 111), en av Ravesteyn (Inv. S 103) samt två av Roslin (Inv. S 36, S 37). Det finns dock ej belägg för att Sirén skulle ha funnit dessa under någon resa. Efter detta tycks det som om Sirén ej längre varit mellanhand vid Sinebrychoffs konstköp. Den sistnämndes köpiver lugnade sig även vid denna tid för att en sista gång blossa upp år 1913, då friherre Hugo Rehbinders konstsamling auktionerades i Stockholm.³²

Senare resor och livsgärning

Efter dessa ovan behandlade resor gjorde Sirén även i fortsättningen flera resor till Italien, åtminstone till Florens i september 1910, Rom och Florens i slutet av 1912, Florens och Milano i augusti och september 1913 samt till Florens år 1920. Utöver de ovan sporadiskt nämnda personer inom konstvärlden som han stiftade bekantskap med blev han även god bekant med den mycket berömde amerikanske konsthistorikern Bernard Berenson, som bodde nära den lilla byn Settignano, ett stycke utanför Florens. I arkiven i Berensons Villa I Tatti finner man 18 brev på tyska och engelska från Sirén till Berenson från en lång period; det första härstammar från år 1902 och sista är daterat år 1955. Ur dessa framgår att de två herrarna träffades ett flertal gånger under Siréns uppehåll i Florens. I Mary Berensons dagböcker finner

³¹ *Bibliographia Osvaldo Sirén octogenario die 6 aprilis A.D. MCMLIX.*

³² Kartio, 'Paul ja Fanny Sinebrychoff ja heidän taidekokoelmansa', s. 21.

man även uppgifter om att den unge Sirén besökte paret Berenson i början av seklet. En kontakt som denna måste ha varit mycket inspirerande för den framåtsträvande unge konsthistorikern. Sirén skrev även flera recensioner över Berensons verk i svenska tidningar och tidskrifter och han tog starka intryck av denne, däribland Berensons konsthistoriska metod, stilanalysen, som ursprungligen utvecklades av italienaren Giovanni Morelli.³³

Sirén företog ett stort antal studieresor under hela sin livstid, såväl till Europa och Amerika som till Asien. Hans intresse för den östasiatiska konsten, som kom att bli hans egentliga livsgärning, väcktes under 1910-talet, som en följd av hans intresse för teosofin. Han hade redan tidigt tagit del av den teosofiska rörelsen och skrev även flera artiklar för tidskrifterna *Theosophia* och *Teosofiskt Forum*, bland annat om den kände renässansfilosofen och författaren Pico della Mirandola. Senare verkade han även som generalsekretär för Skandinaviska teosofiska samfundet under perioden 1938–1948. På äldre dagar intresserade han sig även i växande grad för zenbuddhismen och astrologin och han betonade vikten av konstnärens inre värld och emotioner vid konstverkens skapelseprocess.³⁴

Den första resan till Asien företog Sirén åren 1917–1918 med Japan som rese mål. Hans professur vid Stockholms högskola fick ett snöpligt slut efter en längre resa till Kina åren 1922–1923, då han oförväntat överträdde sin tjänstledighet utan förvarning med den påföljden att han var tvungen att begära avsked från sin post. Från år 1926 till pensioneringen år 1944 verkade han som intendent vid Nationalmuseum och som chef för dess måleri- och skulpturavdelning. Hans resor och forskning resulterade i ett flertal påkostade utgåvor om den kinesiska konsten av vilka de viktigaste är *Kinas trädgårdar* (1949–1950) och det sjudelade verket *Chinese Painting: Leading masters and Principles* (1956–1958), som är en helhetsöverblick av hans forskning om Kinas målerikonst. Under 1920-talet bodde han under flera års tid i Paris och London, där han bearbetade resultaten från forskningsresorna till Kina.³⁵

Av de hedersutmärkelser som Sirén förärades med må nämnas det första Charles Lang Freer Medal-priset år 1956, som utdelades av Freer Gallery i Washington för att hedra personer som arbetat för att göra den orientalistiska

³³ Sirén till Berenson 1902–1955 och Mary Berensons dagböcker 1902–1905, Villa I Tatti, Florens; T ö r m ä, 'Osvald Sirén', s. 267.

³⁴ T ö r m ä, 'Osvald Sirén', s. 266–268.

³⁵ *Ibid.*

konsten mera känd. År 1959 hedrades han med titeln hedersdoktor vid universitetet i Rom, som donerade en antik marmorkolonn åt honom. Kolonnen uppställdes sedan i Siréns trädgård på Lidingö i Stockholm.³⁶

Osvald Sirén var gift två gånger. Först med den redan nämnda Maria Myhrman, medicine licentiat, som dog år 1925 i den teosofiska rörelsens dåvarande amerikanska högkvarter Point Loma i Kalifornien. Paret fick två barn, Margherita och Erland. Margherita var även hon verksam inom det teosofiska samfundet och levde i Stockholm. Erland utbildade sig till arkitekt och var verksam i San Fransisco. Osvald Sirén ingick sitt andra äktenskap, samma år som hans hustru avlidit, med den franskfödda lektorn i litteratur, Rose Carbonel (1893–1976).³⁷

Det var inte enbart genom studierna vid Kejserliga Alexanders-universitetet och kontakterna till konstvärlden i Finland som Sirén gjorde en insats i den finska akademiska världen. Vid sin bortgång 1966 testamenterade Osvald Sirén den del av sitt bibliotek som berörde den västerländska konsten tillsammans med en stor mängd fotografier med tillhörande glasnegativ åt Konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet. Den donerade boksamlingen omfattar 2 874 band och fotografiernas antal uppgår till 10 871. Bland böckerna finns även några verkliga rariteter, bland vilka kan nämnas Leon Battista Albertis *Hecatompila* från år 1528 och *l'Architettura* från år 1568.³⁸ Den konsthistoriska institutionen, numera lärostolen, har även uppkallat sitt bibliotek, Sirenia, efter den store vetenskapsmannen och donatorn.

Följderna av Osvald Siréns många resor till Italien via andra europeiska länder var, som det framkommit, av mångahanda slag. Som mest reste han årligen till Italien och stannade där i långa perioder. Genom hans egen forskning blev han snart en sakkännare av den italienska renässansen och förrenässansen och upptogs bland de lärda på området. Han utgav flera verk om den italienska konsten, delvis med stöd av Sinebrychoff, och lyckades skapa sig ett namn inom facket, även utomlands. Hans kontaktnät inom området växte sig mycket stort under denna tid. Sirén drog även nytta av resorna och

³⁶ *Ibid.*; 'Universitetet fick stort konstabibliotek', *Hufvudstadsbladet* 23.5.1967.

³⁷ T ö r m ä, 'Osvald Sirén', s. 266–268 samt muntlig uppgift av Törmä.

³⁸ 'Universitetet fick stort konstabibliotek', *Hufvudstadsbladet* 23.5.1967; År 1967 upprättad katalog över de donerade böckerna och bildsamlingen, Osvald Siréns arkiv, Läroämnet konsthistoria, Helsingfors universitet.

sina kolleger då det gällde att vaska fram lämpliga porträtt för konstsamlaren Sinebrychoff, som utan tvivel hade Sirén att tacka för ett stort antal lyckade utländska tavelköp, låt vara att attribueringarna och identifieringsförsöken i vissa fall var misslyckade. De flesta köpen var dock fina prov på den europeiska konsthistorien, vilka i dagens läge kan beundras av allmänheten i det nyrenoverade konstmuseet vid Bulevarden i Helsingfors.

Konstsmakens slagfält?

De finländska konsttidskrifterna efter andra världskriget

KRISTINA LINNOVAARA

Konsten avgränsas och definieras genom en ständig symbolisk kamp mellan individer, sammanslutningar och institutioner.¹ I definitionen på vad som är god konst blandas mentala bilder med värderingar och föreställningar. Kampen gäller makt och inflytande samt uppfattningar om vilka förfaranden och samtalsämnen som är legitima. Efter andra världskriget uppställdes normerna för god konst huvudsakligen av en konstelit bestående av konstnärer, konsthistoriker, politiker, högre statliga tjänstemän och företagsledare som innehade förtroendeposter på konstfältet. Konstkritikerna räknades också till denna konstelit som övervakade att smaknormerna efterföljdes.

Kampen om makten på konstsmakens slagfält sker genom det skrivna ordet, genom bilder och genom institutionernas verksamhetskulturer och praktiker. Tillsammans bildar dessa ett kommunikationsfält där smaker manifesteras och legitimeras och där diskursen kring den goda konsten och erkända konstnärer skapas och upprätthålls.² Bildkonstens gränser skapas då stipendier delas ut, konstverk inhandlas och personer väljs till styrelser och juryer. Mera explicit görs denna gränsdragning av konstkritiken, som värderar konsten och ställer den goda konsten och de erkända konstnärerna i relation till en mindre värderad konst.

Efter andra världskriget sökte konstnärer såväl i Finland som på andra håll i Europa finna en väg ut ur det ideologiska värdetomrum som då präglade

¹ Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (London and New York 1984), s. 226–256.

² Michel Foucault, *Vetandets arkeologi* (Lund 2002), s. 155 f.

konstfältet. Speciellt på 1950-talet rådde en stark tro på att konsten kunde förbättra världen och folkupplysningsandan florerade. Den finländska idealismen var en del av en allmän europeisk optimism.³

Speciellt författarna tog del i den konstideologiska debatten.⁴ Antingen vädjade man till historien och den egna traditionen, eller så vände man blicken inåt, till den egna omedelbara erfarenheten. Inom bildkonsten tog tolkningar av känslor och erfarenheter efter kriget antingen realistiska, impressionistiska eller expressionistiska uttryck. Den äldre generationens borgerliga nationella ideologi ställdes mot den mera liberala medelåldersgenerationen och på 1950-talet mot de unga modernisterna och deras abstrakta uttrycksformer. Inom kulturfältet förekom direkt efter kriget en stark politisk uppdelning mellan vänstern, främst den radikala internationellt inriktade vänsterfalangen, och den traditionella borgerliga gruppen.⁵

1950-talet kom att karakteriseras av en värdepluralism som också framträdde på konstfältet i Finland. Konst och kvalitet omfattade både den nationalromantiska konsten och modernismens olika uttryck. Frågan om vilket som var viktigare, form eller innehåll, stod i centrum för diskussionerna. För 1950-talets modernister hade de nationella dragen ingen negativ inverkan på konstens kvalitet, så länge de uttryckte konstnärens autentiska och individuella känslor.⁶ Kraven på obundenhet, opolitiskhet och individualism lösgjorde smånigom konstnären från sin roll som tolk för folkandan.

Denna uppsats granskar hur de centrala konsttidskrifterna som började utkomma efter andra världskriget fungerade som språkrör för konsteliten och de olika smakriktningarna inom konstfältet. I konstfältets kommunikationsrum har pressen traditionellt haft en betydande roll som förmedlare

³ Om sökandet efter en ny ideologi i Europa, se Heikki Mikkeli, *Euroopan idea. Eurooppa-aatteen ja eurooppalaisuuden pitkä historia*, Suomen Historiallinen Seura (Helsinki 1994), s. 168–177. Om folkupplysningsideologin i Finland, se Risto Alasuutari, 'Toisen tasavallan pyhät arvot ja niiden rappeutuminen', Kirsi Saarikangas, Pasi Mäenpää, Minna Sarantola-Weiss (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 4. Koti, kylä, kaupunki* (Helsinki 2004), s. 264–267.

⁴ Kai Laitinen, *Suomen kirjallisuuden historia* (Helsinki 1997), s. 437 ff.

⁵ Merja Hurri, *Kulttuuriosasto. Symboliset taistelut, sukupolvikonflikti ja sananvapaus viiden pääkaupunkilehden kulttuuritoimituksissa 1945–1980*, Acta Universitatis Tamperensis A vol. 389 (Tampere 1993), s. 58–59.

⁶ Olli Valkonen, 'Modernismin 50-luku', Pirkko Tuukkanen & Timo Valjakka (toim.), *1950-luku: Vapautumisen aika* (Helsinki 2000), s. 9.

mellan producenter – konstnärer, museichefer, gallerister etc. – och konsumenter, d.v.s. publiken. Dagstidningarna och konsttidskrifterna var efter andra världskriget det forum där information, värderingar och normer om bildkonsten framfördes. Radions och i slutet av 1950-talet även televisionens betydelse var ringa i förhållande till pressens roll när det gäller utbudet på konstprogram.

De nya konsttidskrifterna träder fram

Kring sekelskiftet 1900 började dagstidningarna ha egna konst- eller kulturavdelningar som övervakade litteratur, bildkonst och musik.⁷ Konst- och kulturtidskrifter började utkomma ungefär samtidigt som en motvikt eller ett komplement till dagstidningarnas kulturavdelningar, vilka gav impulser till den bildade klass som följde med dessa.⁸ Kulturavdelningarna övervakade inte enbart bildkonsten utan även de andra konstformerna. Den första enbart på bildkonst specialiserade tidskriften i Finland var *Stenmans konstrevy*, som utgavs av Gösta Stenmans konstsalong under åren 1919–21.⁹ Efter att den upphört fick bildkonsten vänta närmare tjugofem år innan den fick en egen tidskrift. Innehållet blev mångsidigare också i dam- och familjetidningarna, och bildkonsten började framträda i dem närmast genom konstnärreportagen, där konstnären i allmänhet presenterades med högaktning och på ett visst avstånd.

Efter andra världskriget ökade intresset för konst och för nya konsttidskrifter bland den läsande allmänheten. Man ville gärna glömma krigshän-

⁷ Konst- eller kulturavdelningarna uppstod i dagstidningarna kring sekelskiftet 1900. Se Pirkko Leino-Kaukiainen, 'Monipuolista aikakauslehdistö 1880–1917', Päiviö Tommila (toim.), *Lehdistön historia 10. Aikakauslehdistön historia. Aikakauslehdistön kehityslinjat* (Kuopio 1992), s. 154.

⁸ Om konsttidskrifterna före 1945, se Ragnar Ekelund, 'Edeltäjämme', *Taide* 1/1945, Pirkko Leino-Kaukiainen, 'Perinteiden vaalijat vastaan arvojen särkeijät – kulttuuripoliittiset keskustelulehdet Finsk Tidskriftin perustamisesta 1950-luvulle', Päiviö Tommila (toim.), *Suomen lehdistön historia 8. Aikakauslehdistön historia. Yleisaikakauslehdet* (Kuopio 1991), s. 414–417.

⁹ I Europa var det inte ovanligt att kulturorganisationer och kulturinstitutioner grundade egna konsttidskrifter eller stödde sådan verksamhet. Se John A. Walker, 'Periodicals since 1945', Trevor Fawcett & Clive Phillpot (ed.), *The Art Press. Two Centuries of Art Magazines. Essays published for the Art Libraries Society on the occasion of the International Conference on Art Periodicals and the exhibition* (London 1976), s. 46.

delserna och den ökade fritiden skapade ett behov av förströelseläsning och underhållning som en motvikt till den grå vardagen efter kriget. M a i j a M ä k i n e n hävdar att konsttidskrifterna *Kuva* och *Taiteen maailma* prutade på den högkulturella linjen, samtidigt som de gamla konstidealen ännu fanns med i bakgrunden.¹⁰

De nya konsttidskrifterna *Taide*, *Taiteen maailma* och *Kuva* började alla utkomma år 1945.¹¹ Tidpunkten var inte någon slump. Tidskrifterna lanserades åtminstone till en början för att svara mot den finskspråkiga läsande allmänhetens förväntningar.¹² Dessa tre tidskrifter var de första som uttryckligen specialiserade sig på konst; tidigare hade kulturtidskrifterna även behandlat politik och vetenskap.¹³ Nytt var dessutom att *Kuva* och *Taiteen maailma* innehöll rikligt med bilder.

Taide utkom med sex nummer per år. Tidskriften blev bildkonstens språkrör, även om den också övervakade arkitekturen och konstindustrin. Dess första huvudredaktör var Einari J. Vehmas, *Uusi Suomis* ledande konstkritiker. Sinikka Kallio-Visapää, som medverkat i tidskriften från början, tog över redaktörskapet 1946 och efterträddes år 1947 av filosofie magister Alf Krohn (efter ett dubbelnummer, som redaktionens kassör Valter Vartio hade ansvarat för). Krohns prestige på konstfältet grundade sig snarare på hans

¹⁰ Mäkinens artikel grundar sig på hela innehållet i tidskrifterna och är en av de få undersökningar, som behandlar konsttidskrifterna efter andra världskriget. M a i j a M ä k i n e n, 'Taide kuuluu kaikille. 1940-luvun lopun kuvalliset taidelehdet', Auli Viikari (toim.), *40-luku. Kirjoituksia 1940-luvun kirjallisuudesta ja kulttuurista*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 700 (Helsinki 1998), s. 167–186.

¹¹ Yhtyneet Kuvalehdet hade gett ut *Kuva* sedan 1937. Tidskriften ändrade sin linje 1945 under Ilmari Kohtamäkis redaktörsskap. *Kuva* hade tidigare riktat sig till en upplyst medelklass, med politiska reportage och inslag från ett brett fält, i stil med amerikanska bildtidskrifter som *Life*.

¹² *Suomen Taiteen Vuosikirja*, som utgavs en gång per år av Konstnärsgillet, har utelämnats från denna översikt för den var en bok, se definitionen av en tidskrift i A r i U i n o, 'Aikakauslehdistön vakiintumiskausi 1830–1880', Päiviö Tommila (toim.), *Suomen lehdistön historia 10. Aikakauslehdistön historia. Aikakauslehdistön kehityslinjat* (Kuopio 1992), s. 41–43. Skribenterna var till en stor del de samma i årsboken som i *Taide*.

¹³ Denna artikel bygger på en genomgång av knappt 950 texter, innehållande artiklar, bildkavalkader och kåserier, som behandlar enbart eller i huvudsak bildkonsten. Allmänna konstartiklar har utelämnats ifall de inte speciellt har behandlat bildkonsten.

kontakter till inflytelserika personer på konstfältet, bland dem Oktobergruppens konstnärer, än på hans konstkritiska bedrifter.¹⁴

Taiteen maailma utkom med tolv nummer per år. Valma Kivitie, som hade journalistbakgrund, blev chefredaktör år 1945. Hon efterträddes 1950 av konsthistorikern Annikki Toikka-Karvonen, *Ylioppilaslehti*s chefredaktör 1945–1946.¹⁵ *Kuva* började tävla med *Taiteen maailma* när Tuuli Reijonen i slutet av år 1945 blev chefredaktör för tidskriften. Vid denna tidpunkt blev *Kuva* en utpräglad konsttidskrift.¹⁶

Läshungern var stor bland allmänheten efter kriget när ransoneringen på nästan allt annat än papper var som störst. I motsats till många europeiska konsttidskrifter som finansierades genom annonsering, var läsarunderlaget det väsentliga för en konsttidskrifts existens i Finland. Både *Kuva* och *Taiteen maailma* hade stora upplagor strax efter kriget, men de minskade drastiskt i början av 1950-talet då konkurrensen inom tidningsbranschen ökade.¹⁷ *Kuva* hade år 1947 en upplaga på 34 000 exemplar medan *Taiteen Maailmas* upplaga år 1945 var 21 300 exemplar. Utvecklingen kan bäst utläsas i upplagornas nedgång. År 1954 var *Kuvas* upplaga endast 7 000 exemplar. Samma år drogs tidskriften in sedan den blivit ekonomiskt olönsam.¹⁸ *Taiteen Maailma* upphörde redan 1953. *Taide*, som var den enda huvudsakligen

¹⁴ Kallio-Visapää skrev konst- och litteraturkritik och debuterade som författare år 1947. Sin sista artikel i *Taide* skrev hon 1949, samma år hon skrev några artiklar i *Kuva*. Därefter ingick inga artiklar av henne i någon av de tre konsttidskrifterna. Alf Krohn sysslade med skriftställerier vid sidan av sin ordinarie tjänst på universitetets bibliotek. Han skrev bl.a. konstkritik i *Suomalainen Suomi* och *Helsingin Sanomat* samt redigerade Konstnärsgillet årsböcker. Krohn skrev även under signaturerna A. K. och A. Kr-n. Han skrev även i *Kuva* 1945 och 1947.

¹⁵ Toikka-Karvonen var Onni Okkonens forskningsassistent åren 1946–1956. Hon skrev konstkritik även i *Helsingin Sanomat* och *Viikkosanomat* under 1950-talet, samtidigt som hon skrev i *Taiteen maailma*.

¹⁶ *Kuva* tillades 1947 underrubriken *Taidelehti*, för att markera sitt bevakningsområde.

¹⁷ Exempelvis *Kansan Kuvalehti* började utkomma 1952 och fick fort många läsare. Se Ilkka Mäkinen, 'Kaikki valta lukijalle: lukeminen toisen maailmansodan jälkeen', Anja Kervanto Nevanlinna, Laura Kolbe (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 3. Oma maa ja maailma* (Helsinki 2003), s. 234.

¹⁸ Pirkko Leino-Kaukainen, 'Aikakauslehdistön itsenäistymisvuodet 1918–1955', Päiviö Tommila (toim.), *Suomen lehdistön historia 10. Aikakauslehdistön historia. Aikakauslehdistön kehityslinjat* (Kuopio 1992) s. 253. Dessa uppgifter strider mot huvudredaktören Tuuli Reijonens uttalanden 1954 där hon glädjer sig över att antalet prenumeranter har ökat, Tuuli Reijonen: 'Lukijat!', *Kuva* 1/1954 och 'Lehti sulkeutuu', *Kuva* 12/1954.

på bildkonst specialiserade konsttidskriften, upphörde att utkomma 1952. *Taides* läsekrets var marginell i jämförelse med de övriga två populära konsttidskrifterna. Dess förläggare meddelade ännu år 1948 att antalet prenumeranter hade stigit från 750 till 2 000 inom ett år.¹⁹ Tidskrifternas röster klingade för allt färre öron då deras anonyma motpart, läsarna, minskade.

För de europeiska konsttidskrifterna var annonseringen ett livsvillkor och därför var de beroende av fluktuationerna inom konstmarknaden. Konsttidskrifterna gav genom annonseringen gallerierna och de promoverade konstnärerna publicitet.²⁰ Det finländska konstfältets litenhet avspeglar sig även i förhållandet mellan konstmarknaden och tidskrifterna; konstmarknaden, och här speciellt de av smakeliten erkända gallerierna, behövde inte göra reklam eftersom de kunde få sin röst hörd ”gratis”, i synnerhet i *Taide* som lästes av de erkända galleriernas potentiella kunder.²¹

Den elitistiska tidskriften Taide

Journalistiskt och redaktionellt representerade tidskrifterna skilda grupperingar. *Taide* var den som tydligast riktade sig dels till en intellektuell och konstintresserad aktiv publik, dels till yrkesutövande, professionella bildkonstnärer. Den kan karakteriseras som den mest elitistiska av dessa tre tidskrifter, vilket även tidskriftens knappa upplaga talar för. *Taide* betonade sakkunskap och artiklarna skrevs av välkända och erkända konsthistoriker eller

¹⁹ Kustannusosakeyhtiö Tuli till Konstnärsgillet 24.4.1948, Avgående brev 1948–49, Konstnärsgillet i Finland arkiv (KGFA), Finlands riksarkiv (RA). Konstnärsgillet understödde *Taide* ekonomiskt i början av 1950-talet genom att den bekostade pärmen. Konstnärsgillet styrelseprotokoll 14.10.1949, 7.3.1950, Protokoll, KGFA, RA.

²⁰ Walker, s. 45–46.

²¹ I *Taide* annonserade följande gallerier och konstsalonger mera eller mindre regelbundet de första åren tidskriften utkom: Taitteilijain salonki, Kumlin, Strindberg, Kuutolan taide, Salon des Arts samt Linnonen. Gallerier eller konstsalonger annonserade inte i *Taide* mellan åren 1948 och 1952, med undantag av Galerie Hörhammer som hade 2 annonser år 1948. Trenden för annonsfrekvensen var motsvarande i *Taiteen maailma*. Detta sammanfaller med att *Taiteen maailma* år 1950 började anmäla utställningar systematiskt. I *Taiteen maailma* annonserade inte de av konstfältet erkända gallerierna och konsthandlarna, utan närmast försäljare av hörtorgskonst, som hade den stora massans smak som rättsnöre och där kvantiteten gick före kvaliteten; jfr not 35. Kolva Oy:s annons över deras försäljningsutställning är mycket betecknande för den låga konsten, där målningar, skulpturer och ramar såldes i parti och minut (tukuttain ja vähittäin), *Taiteen maailma* 10/1945. I *Kuva* däremot annonserade Galerie Hörhammer som enda galleri, en enda gång under hela tidskriftens utgivning.

konstkritiker som innehade det för konstfältet viktiga symboliska kapitalet. I tidskriftens marknadsföring ingick att man utlovade artiklar av ”kunniga experter”.²² Fastän tidskriften var specialiserad på bildkonst förekom en del texter som behandlade konstindustrin och arkitekturen.²³ *Taide* ville höja konstens ställning i samhället, och den hade ett explicit folkupplysande syfte.²⁴ Men tonen i kungörelsen för tidskriftens innehåll var betydligt mindre proklamerande än i t.ex. *Taiteen maailma*.

Inom konsteliten och speciellt bland konstnärerna var man mån om att få det sista ordet i smakfrågor. Förhållandet mellan pressen och bildkonsten behandlades på bildkonstdagarna i Helsingfors 1954. Rektorn för Konstakademins skola, Aarre Heinonen, dryftade i sina uttalanden konstelitens ställning till pressen och frågan om vem som skulle värna om och definiera den legitima konsten och de erkända konstnärerna. Heinonen ansåg att pressen inte alltid var tillräckligt kritisk och att den kunde lyfta fram mindre begåvade konstnärer. Han efterlyste en mindre sensationslysten och publiktyllvänd övervakning av konstfältet.²⁵ Uttalandet var samtidigt ett klart ställningstagande mot de populistiska konsttidskrifterna.

Av de tre konsttidskrifterna hade *Taide* med sitt professionella grepp det bästa anseendet bland konstnärerna. Den höll sig till det estetiska och tillät inte populistiska felsteg. Till detta bidrog att *Taide* år 1950 började samarbeta med Konstnärsgillet i Finland. Därmed knöts banden fastare till konstnärskåren och speciellt till dess toppskikt inom Konstnärsgillet, som ville vara med om att utstaka smaknormerna på konstfältet. Redaktionsrådet gjorde upp en plan över innehållet, men mer än så torde inte rådet ha blandat sig i det journalistiska arbetet, trots att det hörde till dess uppgifter att övervaka tidskriftens innehåll.²⁶ Av allt att döma var man inom Konstnärsgillet inte angelägen att för mycket sammankopplas med *Taide*, då man dröjde med att

²² Detta skedde 1947 när tidskriften fick en ny förläggare, *Taide* 3/1947.

²³ Ett nedslag i utgåvorna under åren 1945, 1949 och 1952 visar att *Taide* innehöll artiklar med annat innehåll än bildkonst 7, 14 och 13 procent under respektive år, vilket gjorde 55, 28 och 15 artiklar. Det sista året utkom endast fyra nummer av *Taide*.

²⁴ E. J. Ve h m a s, 'Suuntaviivoja', *Taide* 1/1945.

²⁵ 'Lehdistö ja kuvataiteet', *Helsingin Sanomat* 7.2.1954.

²⁶ Konstnärsgillet styrelseprotokoll 7.3.1950, Protokoll, KGFA, RA. Förutom att redaktionsrådet skulle övervaka tidskriftens innehåll skulle den skaffa pämbilden. Redaktionsrådets protokoll (kopia) 6.2.1950, Brev 1949–50, KGFA, RA.

utse ett redaktionsråd och konstaterade att tidskriften inte var Konstnärsgillet officiella tidning.²⁷ Samarbetet med Konstnärsgillet innebar dock att Alf Krohn fick ett redaktionsråd vid sin sida. I rådet satt tre konstnärer; den flitiga skribenten, konsteoretikern och målaren Unto Pusa, som varit lärare i Fria Konstskolan samt grafikern Erkki Tanttou och målaren Kaarlo Koroma.²⁸ År 1951 efterträdde Joel Räsänen Erkki Tanttou inom redaktionsrådet. Efter omställningen meddelade tidskriften att den fortsättningsvis stod fast vid sitt program att arbeta för den goda bildkonsten.²⁹ Men nu var konstnärernas smak, speciellt Unto Pusas, uppenbart den vägledande.

Både den franskinspirerade expressionismen och modernismen samt den abstrakta fasen företrädde i *Taide* efter att Alf Krohn övertog huvudredaktörsposten och Unto Pusa fick en plats i redaktionsrådet. Pusa hade redan år 1945 tagit avstånd från naturalismen i en artikel om stilen. Han var den enda konstnären som skrev regelbundet under hela den tid *Taide* utkom. Pusa tog också ställning mot det akademiska måleriet och för det abstrakta måleriet.³⁰ Att tidskriften tog avstånd från naturalismens estetiska budskap kom fram i Alf Krohns artikel om hans högt beundrade Tyko Sallinen: ”Sallinen totuus ei kuitenkaan merkitse ns. luonnonmukaisuutta, vaan hän käyttää kuten yleensäkin moderni taide tyylittelyä ja korostamista saadakseen sisäisen, sielullisen puolen sitä vaikuttavammin ilmaistuksi.”³¹ När den franska konsten år 1952 presenterades i Konsthallen skrev Alf Krohn i en upplysande ton att den nonfigurativa konstens motiv var allegoriskt och stod som en symbol för verkligheten.³²

²⁷ Konstnärsgillet mötesprotokoll 31.1.1950, Protokoll, KGFA, RA.

²⁸ Ursprungligen hade Konstnärsgillet styrelse valt E. J. Vehmas, Gösta Diehl och som suppleant Kaarlo Koroma till tidningens konstnärliga kommitté. Uppgifter saknas om varför de två första inte kom att delta. Konstnärsgillet styrelseprotokoll 25.3.1949, Protokoll, KGFA, RA.

²⁹ *Taide* 1/1950.

³⁰ ’Tyyli arvoonsa’, *Taide* 2/1945, ’Irti akateemisuudesta’, *Taide* 3/1947, ’Abstrakti taide’, *Taide* 3/1951 och ’Abstrakti taide II’, *Taide* 4/1951.

³¹ ”Sallinens sanning betyder ändå inte s.k. naturtrogenhet, utan han använder, som den moderna konsten i allmänhet gör, stilisering och accentuering för att den själsliga sidan skulle få ett allt mer effektivt uttryck.” T. K. Sallinen. Eräitä hänen 1910-luvun taiteensa ominaispiirteitä?, *Taide* 2/1949.

³² ’Non-figuratiivinen taide’, *Taide* 1/1952.

Taides tyngdpunkt låg från första början på konstkritiken och det aktuella konstlivet, inte på allmänna artiklar, även om de sistnämndas andel var kvantitativt större.³³ Smakfrågorna övervakades av konstkritikerna. Professor Onni Okkonen, konstfältets främsta smakdomare efter kriget, drog sig dock bort från det mediala fältet och framträdde sista gången i konstpressen 1946 med en artikel i *Taide* om Helene Schjerfbeck.³⁴

Taide drog en skarp gräns mellan den goda konsten och hötorgskonsten.³⁵ Hötorgskonsten förebräddes, medan en god konstsmak enligt konstnären Viljo Kojonen endast kunde uppnås genom ”ett fördomsfritt studium av konstutställningar och samlingar” vilka ”småningom utvecklar konstsinnet”.³⁶

Utställningarna i Helsingfors anmäldes i *Taide* på 1940-talet huvudsakligen av expressionismens anhängare Einari Vehmas.³⁷ Även nationalromantikern Ludvig Wennervirta, konstfältets ”grand old man”, skrev några recensioner och artiklar. Den traditionella konstsynen representerades av dessa två herrar, som inte såg med blida ögon på de nya vindarna inom modernismen. Vehmas artikel ”Vid vägskalet” vittnar om den allmänna förvirring som många upplevde efter kriget. I det motsatsförhållande som existerade mellan rea-

³³ Även *Taide* följde den allmänna trenden enligt vilken bilderna blev allt viktigare, trots att tidskriften fortsättningsvis följde den traditionella kulturtidskriftens format. Bilderna på konstverken blev större och mera framträdande i *Taide* efter 1947 när förläggaren var ny. Efter det första året minskade antalet artiklar men de blev längre.

³⁴ ’Piiirteitä Helena Scherfbeckin elämästä ja tuotannosta’, *Taide* 1/1946.

³⁵ Jag följer här Viviane Renauds definition i hennes studie om hötorgskonsten, där hon säger att hötorgskonsten står i relation till kvalitativa kriterier traditionellt definierad som en företeelse utanför kulturens legitimerade fält, men att kvaliteten har en historiskt föränderlig karaktär. Karakteristiskt för hötorgskonstens konstnärer är att de arbetar för ”en befintlig efterfrågan, de är inga innovatörer”, de är dessutom tvungna att ”avyttra tavlorna med hjälp av olika reklamtryck i syfte att etablera sig i en konstnärsidentitet”. Viviane Renaud, *Hötorgskonst. Tavlorna, målarerna, marknaden och publiken* (Lund 1990), s. 138.

³⁶ ”[...] taidenäyttelyjen ja kokoelmien ahkera ja ennakkoluuloton tutkiminen kehittää vähitellen taideaistia.” ’Kuvataide ja rihkamakuvat’, *Taide* 1/1949. Hötorgskonsten behandlades också i Ka, ’Eräs uusi ilmiö taide-elämässämmä’ (om konstauktioner), *Taide* 2/1949.

³⁷ Efter Vehmas sista artikel 1948 i *Taide* verkade han inte mera i konsttidskrifterna. Vehmas kunde inte acceptera den abstrakta konkretismen och dess världsbild och han kan därför placeras tillsammans med den traditionella konstnärsgenerationens anhängare. Jfr Riitta Ojanperä, ’Elämä ja taide – näkökulmia Einari J. Vehmaksen taidearvosteluun’, Ulla Vihanta ja Hanna-Leena Paloposki (toim.), *Kirjoituksia taiteesta. Suomalaista kuvataidekriittikkä. Kuvataiteen keskusarkisto 4* (Helsinki 1997), s. 136 n. 87.

lismen och den abstrakta konsten tog Vehmas ställning till förmån för den förstnämnda "[...] sillä pelätessään aihetta taide on alkanut pelätä myös sisällystä, taiteilijan persoonallisuuden ja näkemyksen ilmituloa, vajoten usein pelkiksi ilmaisukeinoiksi ilman ilmaistavaa."³⁸ Wennervirta redogjorde däremot i sin sista artikel i *Taide* 1949 för sin estetiska ståndpunkt. Realismen var "alldeles som en hållpunkt, från vilken konsten utgår och till vilken den alltid återvänder", skrev han.³⁹

Året 1950 utgör en vattendelare för den modernistiska konststilens genombrott bland konstfältets producenter, om man ser på åsikterna i *Taide*. Decennieskiftet innebar att traditionalisterna slutgiltigt hamnade i skymundan. En yngre generation höll på att ta över: Okkonen skrev inte mera i pressen, Wennervirta närmade sig sextio och Vehmas koncentrerade all sin energi på sitt kritikerarbete i *Uusi Suomi*. Den senare hälften av 1940-talet hade dessa två synsätt förekommit sida vid sida, men 1950 var tiden inne för ett paradigmskifte inom konsten.

Samtidigt framträdde en ny generation konstkritiker i *Taide* som förhöll sig öppnare till modernismen och som också presenterade dess abstrakta uttryck för läsarna.⁴⁰ Även den modernistiska konstindustrin och arkitekturen ägnades en viss uppmärksamhet i *Taide*. Bland den yngre generationen konstkritiker blev Sakari Saarikivi en viktig röst. Sedan han år 1951 blivit ledande konstkritiker på *Helsingin Sanomat* var han en mycket aktiv skribent och smakdomare på konstfältet.⁴¹ Konstnärernas 55 utställning bedömde han som ett symptom på en stagnation inom konsten i Finland. "Mahdollisesti tämä abstraktisen suuntien vähäverisyys oli vain näyttelyn antama poik-

³⁸ "[...] samtidigt som konsten är rädd för motivet har konsten också börjat frukta innehållet, att konstnärens personlighet och åskådning avslöjas och att konsten sjunker blott till ett uttrycks sätt utan att ge uttryck för något." 'Tienhaarassa', *Taide* 3/1945.

³⁹ "Se on ikään kuin kiinnepeiste, josta taide lähtee ja johon se alati palaa." 'Realismi kuvataiteessa', *Taide* 3/1949. Wennervirta skrev ännu ett par artiklar i *Kuva* och *Taiteen maailma*. Den sista, skriven 1951, handlade om Emil Halonens betydelse för den finska konsten. 'Emil Halosen merkitys Suomen taiteessa', *Taiteen maailma* 1/1951.

⁴⁰ Följande konstkritiker skrev i *Taide*: Sinikka Kallio-Visapää, Alf Krohn, Sirkka Anttila och Jaakko Puokka, som samtidigt skrev konstkritik i *Suomalainen Suomi* 1946–1951.

⁴¹ Saarikivi hade inlett sin yrkesbana inom reklambranschen och arbetade under 1940-talet som förlagsanställd på WSOY. År 1951 blev han huvudredaktör för tidningen *Elanto*. Han skrev sin doktorsavhandling i konsthistoria om Hugo Simberg 1948 och erhöll doktorsgraden 1957. År 1958 blev han chef för upplysningsavdelningen vid Ateneums konstmuseum.

keuksellinen kuva – vai olisiko niin, että ”modernistimmekin” alkavat pyrkiä taiteen ”varmoille” vesille?”, undrade Saarikivi.⁴² Modernismens anhängare blickade ut mot Europa. På *Taides* sidor skrev Eila Pajastie, som även verkade som konstkritiker i *Nya Pressen* och *Ilta-Sanomat*, rapporter från konstlivet i England.⁴³ Kring decenniesskiftet hade exempelvis den nonfigurativa konsten inte ännu många anhängare på konstfältet, fastän några konstnärer redan uttryckte sig abstrakt, vilket Saarikivi noterade i samband med den italienska konstens utställning i Konsthallen: ”den nonfigurativa konsten framträder som en segerrik falang, men italienarna tycks ha lättare att omfatta en så pass radikal konstform än många andra konstfolk i Europa”.⁴⁴

Konst för en bred publik

Kuva och *Taiteen maailma* tävlade om samma läsare.⁴⁵ *Taiteen maailma* hade en uttalad programförklaring. Den förkunnade sig vara folkupplysande eller rent av pedagogisk eftersom det behövdes uppmuntring efter krigets fasor. Tidskriften hade som målsättning att skriva i en lättfattlig och folklig stil om alla de olika konstarterna. Den ville dock inte vara klass- eller elitbunden på något sätt, utan profilerade sig, sett även ur bildkonstens synvinkel, som en tidskrift för den urbana medelklassen.⁴⁶ Bildkonsten stod under åren 1945, 1949 och 1952 i *Taiteen maailma* för 15, 19 och 20 procent av innehållet, medan de motsvarande siffrorna för *Kuvas* del var tjuoan, femton och tjugotre procent.⁴⁷ *Taiteen maailma* var en aning mer textbetonad än *Kuva*.

Även *Kuva* riktade sig till en bred publik med intresse för de olika konstformerna, inte enbart bildkonsten. Film- och litteraturövervakningen uteblev

⁴² ”De abstrakta riktningarnas blodbrist gav utställningen en avvikande bild – eller skulle det kunna vara så att ”våra modernister” börjar söka sig till konstens ”trygga” vatten”. ’Taiteilijat tunte mattoman edessä’, *Taide* 2/1949.

⁴³ Om Pajasties konstsyn, se *L i s a L i n d g r e n*, ’Eila Pajastie, journalisti modernismin ”kenttäyöläisenä”’, Ulla Vihanta ja Hanna-Leena Paloposki (toim.), *Kirjoituksia taiteesta. Suomalaisista kuvataidekriittikistä. Kuvataiteen keskusarkisto 4* (Helsinki 1997), s. 147–173.

⁴⁴ ’Italian nykytaidetta’, *Taide* 3/1951.

⁴⁵ Mäkinen hävdar att båda tidskrifterna var riktade till den breda allmänheten, men även till konstnärerna och att läsekretsen utgjordes av den borgerliga medelklassen. *M ä k i n e n*, s. 168, 178–179.

⁴⁶ *Taiteen maailma*, 1/1945, s. 3.

⁴⁷ Som jämförelse kan nämnas bildkonstens andel på kultursidorna bland de fem största huvudstadsdagstidningar mellan åren 1945–1985, vilken var i medeltal 10,9 % efter musiken, teatern och litteraturen. *H u r r i*, tabell 12 och 24, s. 344, 347.

småningom i *Kuva*, men teatern, bildkonsten, musiken och dansen återstod. *Kuvas* journalistiska linje stödde sig från första början på bildmaterialet.⁴⁸ Tidskriften tog i bruk de av *Suomen Kuvalehti* införda bildreportagen eller bildkavalkaderna med därtill hörande bildtexter. Som tidskriftens namn antydde var bilderna centrala, och bildkavalkadernas andel ökade på artiklarnas bekostnad under de sista år som tidskriften utkom.

Kuva och *Taiteen maailma* skrev om konstlivets alla olika sidor, inklusive festligheterna och konstnärens vardag, arbete och privatliv. "[...] puhuttiin taiteesta ja taiteen vierestä, unohdettiin ikävät asiat ja tanssittiin.", rapporterade *Taiteen maailma* från Konstnärsgille's årsfest.⁴⁹ Texten illustrerades med fotografier av herrar klädda i frack och damer i långklänning, glatt diskuterande med varandra. Båda tidskrifterna hade en internationell profilering och skrev om utställningar och konstnärer i andra länder i en underhållande ton. Redan det stora antalet artiklar som var skrivna av andra än sakkunniga inom bildkonsten, vittnar om ett brett konstbegrepp och om en populariserande linje. I alla tre tidskrifter ventilerades åsikter om konstupplysningens betydelse, men speciellt *Taiteen maailma* och *Kuva* gav handledning och praktisk konstfostran i smakfrågor för en oerfaren publik. De sakkunnigas åsikt hade en avgörande betydelse för konstfostran ansåg signaturen KARLA i *Taiteen maailma*: "Kuinka rikastuttavaa onkaan katsella näyttelyä, ja kuinka paljon tavallinen maallikko siitä oppiikaan, jos hänellä on taiteentuntija seurassa."⁵⁰ I *Taiteen maailma* och *Kuva* var smakfrågan mera förankrad i gemene mans och kvinnas smak än i *Taide*, vilket tog sig uttryck i artiklar med rubriker som "Hur och varför köper publiken konst?"⁵¹

I bildkonstmaterialet och speciellt i rapporterna från aktuella konstutställningar kan man skönja vissa skillnader mellan tidskrifterna. Pågående utställ-

⁴⁸ Tuuli Reijonen, 'Lehti sulkeutuu', *Kuva* 12/1954.

⁴⁹ "[...] det talades om konst och om det som fanns omkring konsten, man glömde det tråkiga och dansade." 'Taiteen juhlahetkiä', *Taiteen Maailma* 2/1945.

⁵⁰ "Hur berikande är det inte, att se på en utställning och hur mycket lär sig inte en vanlig lekman om han har en konstkännare med sig." KARLA, 'Kuinka katselt taidenäyttelyä', *Taiteen maailma* 1/1948. I *Kuva* behandlades konstfostran av t.ex. O n n i O j a, 'Kuvaamataiteellinen valistustyö', *Kuva* 8/1949; se även P i a K a t e r m a, 'Kuvaamataidetajun kehittämisestä', *Kuva* 5/1953.

⁵¹ Kaarina Ruohutla, 'Miten ja miksi yleisö ostaa taidetta?', *Taiteen maailma* 1/1947.

ningar anmäldes i *Taiteen maailma*, i *Kuva* publicerades mest bildkavalkader från utställningarna. Skillnaden berodde sannolikt på att *Kuvas* enda ordinarie redaktör, Tuuli Reijonen, saknade konsthistorisk sakkunskap och själv inte ansvarade för konstkritiken, utan presenterade de pågående konstutställningarna genom bildmaterial. *Kuvas* skribenter var främst kulturjournalister, men under tidskriftens sista år skedde en profilering mot ett mera professionellt grepp i övervakningen av konsthändelserna. Detta hade att göra med att Petra Uexküll och Sakari Saarikivi började publicera artiklar i tidskriften på 1950-talet, Saarikivi under signaturen Artfan. Genom Uexkülls anmälningar infördes år 1953 en systematisk uppföljning av utställningarna i huvudstaden, vilket inte tidigare hade hört till *Kuvas* linje. En differentiering mellan kritikerna och kulturjournalisterna var nu ett faktum även i *Kuva*. Förutom antalet anmälningar ökade under *Kuvas* sista år även antalet artiklar som behandlade konstutställningar och konstnärer. Dessa var skrivna av Uexküll, som lyfte fram den italienska modernisten och bildhuggaren Marino Marini och den unga målaren Ahti Lavonen, men också mera traditionella konstnärer som Martta Helminen. Det stora antalet material utan författare i *Kuva* under tidskriftens sista period tyder på att huvudredaktören Tuuli Reijonen sannolikt stod för dessa.

Under Valma Kivitie tid på 1940-talet skrevs artiklarna i *Taiteen maailma* i första hand av olika kulturjournalister. Kivitie själv skrev endast några artiklar som berörde bildkonsten.⁵² Hennes blivande efterträdare Annikki Toikka-Karvonen svarade för en stor del av bildkonstmaterialet, huvudsakligen konstanmålningarna, innan hon övertog huvudredaktörsposten.⁵³ *Taiteen maailma* hade en annan utgångspunkt än *Kuva* efter 1950, emedan Annikki Toikka-Karvonen hade en erkänd kompetens på bildkonstfältet och till skillnad från sina föregångare själv skrev de flesta artiklar som berörde bildkonst.⁵⁴ Kritikens andel ökade markant i *Taiteen maailma* när Annikki Toikka-Karvonen år 1948 ensam började ansvara för den. Hennes konstanmålningar saknade djuplodade konstfilosofiska utläggelser och konsthistoris-

⁵² Valma Kivitie skrev även under pseudonymen V. K-ie eller Vie.

⁵³ Aune Lindström skrev konstanmålningarna om utställningarna i Helsingfors innan Toikka-Karvonen började skriva dem.

⁵⁴ Mäkinen hävdar utgående från hela tidskriftsmaterialet att *Kuva* inte är lika utpräglat folkkupplisande som *Taiteen maailma*. M ä k i n e n, s. 180–181. T.ex. rubriceringen var i *Taiteen maailma* mera klatschig än i *Kuva*. Jfr M ä k i n e n, s. 170.

ka hänvisningar. Istället skrev hon rättfram, ofta i ganska hårda ordalag om konstnärernas utställningar. Exempelvis Torger Enckells utställning ”orkade” hon inte engagera sig i, eftersom tecknandet i de flesta fall var slapphänt. Dessutom blev konstnärens ”underligt ljuva färgskala”, speciellt den ”söta röda och den hårda gräsgröna”, främmande för henne.⁵⁵ Antalet kompetenta konstskribenter sjönk i *Taiteen maailma* fr.o.m. slutet av 1940-talet. Toikka-Karvonen stod, under signaturen Marcetta, ensam för så gott som all konstkritik och allt bildkonstmateriel.

Konstkritikerna som smakdomare

Den högre konsten var den som utvecklade individen och samhället. Den lägre konsten representerade andlig regression. Förståelsen för och förmågan att kunna njuta av den högre konsten var förbehållen specialisterna, av vilka det förutsattes vederbörlig skolning och konstfostran.⁵⁶ Konstkritiken hade otvivelaktigt en central roll i folkbildningsarbetet; den presenterade och omformade idealen på konstfältet för publiken. Trots att detta folkbildningsideal hela tiden fanns med i bakgrunden, skrev konstkritikerna ändå huvudsakligen för de övriga producenterna på konstfältet.⁵⁷ Det som på ytan såg ut som folkbildning handlade i själva verket om konstkritikernas kamp om definierandet av god konst och legitima handlingsmönster på konstfältet. Kritikerna var med om att avgränsa konstnärens verksamhetsutrymme på konstfältet. I denna bemärkelse vände sig även de populära konsttidskrifterna till konstnärerna.⁵⁸

De tre konsttidskrifterna hade en stor och brokig skara skribenter, bestående av konstkritiker, konsthistoriker, journalister, författare och akademiskt utbildade humanister samt konstintresserade. Bildkonst- och kulturjournalismen hade ännu inte ställts mot varandra före andra världskriget, eftersom

⁵⁵ 'Näyttelykatsaus', *Taiteen maailma* 11–12/1950.

⁵⁶ Pertti Alasuutari, 'Toisen tasavallan pyhät arvot ja niiden rappeutuminen', Kirsi Saarikangas, Pasi Mäenpää, Minna Sarantola-Weiss (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 4. Koti, kylä, kaupunki* (Helsinki 2004), s. 266–267.

⁵⁷ Om massmediernas representanter som konstens förmedlare, se t.ex. Pekka Gronow, 'Sanomalehtien kulttuuriolosasto I. taideinformaation välittäjinä', *Parnasso* 2/1968, s. 105–106.

⁵⁸ Om möjligheternas rum, se Pierre Bourdieu, *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur* (Stockholm/ Stehag 2000), s. 147; jfr Donald Broady, 'Inledning', Donald Broady (red.) *Kulturens fält* (Göteborg 1998), s. 17 f. Jfr Mäkinen, s. 168.

i stort sett samma personer var verksamma på båda områden. I och med att de populära konsttidskrifterna med folkupplysande ambitioner började utkomma efter kriget förändrades situationen. Genom dem öppnades ett nytt forum för högkulturens demokratisering, där konstlivet dryftades av personer som stod utanför bildkonstfältet och bildkonsteliten och som saknade den av konsteliten erkända kompetensen. De legitimerade smakprofeterna på konstfältet rörde sig för första gången inom samma forum som de icke-erkända, d.v.s. de vanliga kulturjournalisterna, noveller i bildkonstfrågor ur konstelitens synvinkel.

Konstkritikerna bildade inte någon stor grupp på 1950-talet, då det totala antalet heltidsjournalister i Finland var knappt tvåhundra. Efter kriget fanns det endast fyra ordinarie konstkritiker inom huvudstadspressen, E. J. Vehmas i *Uusi Suomi*, Edward Richter vid *Helsingin Sanomat* samt Antero Rinne vid *Suomen Sosiaalidemokraatti* och på svenskt håll Sigrid Schauman i *Nya Pressen*.⁵⁹ Konstkritikernas yrkesidentitet var bunden till kritiken i motsats till kulturjournalisterna som enbart skrev allmänna artiklar.⁶⁰ Av konstkritikerna förutsattes det slags symboliska kapital som uppskattades på konstfältet. I regel innebar detta akademiska studier i konsthistoria samt publicerade texter. Det gav färdigheten att definiera vad som var god konst och vad som inte var det. Kritikerns kompetens bestod i hur han eller hon lyckades skapa allmänt

⁵⁹ Under 1940- och 1950-talet ökade antalet ordinarie kulturjournalister i dagstidningarna och år 1960 fanns det i allt som allt tolv tidningar en ordinarie kulturjournalist, av vilka sju i lokaltidningar. Se Esko Keränen, *Muuttuva työnkuva. Toimitustyön differentoitumiskehitys Suomen sanomalehdistössä*, Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja N:o 24 (Helsinki 1984), s. 133. Om Richter, Vehmas och Rinne som konstkritiker, se Erkki Anttonen, 'Edward Richter', Ulla Vihanta ja Hanna-Leena Paloposki (toim.), *Kirjoituksia taiteesta. Suomalaista kuvataidekriittiköä. Kuvataiteen keskusarkisto 4* (Helsinki 1997), s. 83–101; Ojanperä, s. 115–146, Ulla Vihanta, 'Antero Rinne: individualismin ja subjektiivisuuden puolustaja', Ulla Vihanta ja Hanna-Leena Paloposki (toim.), *Kirjoituksia taiteesta 2. Kuvataidekriittiköja, taide-elämän vaikuttajia ja valistajia. Kuvataiteen keskusarkisto 5* (Helsinki 1998), s. 20–42. Ragnar Ekelund kan räknas till kategorin permanenta konstkritiker. Han skrev i *Hufvudsadsbladet* ca 350 anmälningar mellan åren 1943 och 1950. Om Ekelund som konstkritiker, se Hanna-Leena Paloposki, 'Muoto ja väri. Ragnar Ekelund taidekriittikkona', Liisa Lindgren, Hanna-Leena Paloposki, Elina Heikka (toim.), *Kirjoituksia taiteesta 3. Modernisteja ja taiteilijakriittiköita. Kuvataiteen keskusarkisto* (Helsinki 2001), s. 81–103.

⁶⁰ Jfr Hurri, s. 28.

godkända normer om konst.⁶¹ Men det symboliska kapitalet kunde lika väl vara knutet till kön, sociala kontakter eller förmågan att förstå konstnärens arbete, allt beroende på situationen.

Många av de erkända konstkritikerna hade under 1940- och 1950-talet haft personliga konstnärliga ambitioner. Exempelvis professor Onni Okkonen och docent Ludvig Wennervirta hade båda i sin ungdom målat och drömt om konstnärssyrket. Okkonen övergav inte målandet. Han ställde ut sina verk på 1940-talet. Det gjorde också Sakari Saarikivi. Konstnärerna uppskattade denna dubbelroll hos kritikerna, och förtroendet för konstanmärlarna ökade om de innehade detta kapital. Sigrid Schaumans kritikerbana kan anses vara exceptionell i en värld där männen innehade topposterna. Hon skrev inte alls i konsttidskrifterna, men genom att hon var en ansedd och erkänd konstnärinna var också hon en högt uppskattad konstkritiker i pressen. Den unge målaren Rafael Wardi sammanfattade år 1954 den behärskande tanken att en kritiker endast genom eget konstnärligt skapande kunde ”bli medveten om svårigheterna att lösa hithörande problem”.⁶² Samma tanke kan utläsas i signaturen L.H.:s anmälan i *Taide* om Onni Okkonens utställning 1948: ”[...] luomisen askareessa saatu oppitunti on arvokkaampi kuin monikin korkeampi tieteellinen teoretisointi. Lisäksi se antaa kriitikolle – kuten Onni Okkonen on – luotettavuutta ja arvovaltaa ymmärrettävistä syistä.”⁶³

Kretsen av sakkunniga skribenter på bildkonstens område var inte stor under 1940- och 1950-talen. Allt som allt var det fråga om ett tiotal personer. Många av dem som skrev i *Taide*, *Kuva* och *Taiteen maailma* skrev också i huvudstadens dagstidningar, och de flesta hade i regel andra uppgifter utanför det mediala fältet – sitt skriftställereri skötte de vid sidan av en ordinarie tjänst.⁶⁴ Alla var konstkritiker, men de skrev också allmänna artiklar om konst i tidskrifterna. Exempelvis Aune Lindström skrev helst folkupp-

⁶¹ *Ibid.*, s. 40.

⁶² *Nya Pressen* 27.11.1954.

⁶³ ”[...] en lektion i skapande verksamhet är värdefullare än mången högre vetenskaplig teoretisering. Dessutom ger den kritikern – vilket Onni Okkonen är – av begripliga skäl, mera förtroende och prestige.” ”Viime kevään yksityisnäyttelyjä”, *Taide* 3–4/1948.

⁶⁴ T.ex. Sakari Saarikivi skrev i konstkritik i *Helsingin Sanomat* fr.o.m. 1951, Sirkka Anttila i *Uusi Suomi* och *Suomen Sosiaalidemokraatti*, Petra Uexküll i *Ilta-Sanomat* och Eila Pajastie i *Ilta-Sanomat* och *Nya Pressen*. Vehmas ordinarie arbetsplats fanns vid institutionen för kemi vid Helsingfors universitet, Aune Lindström var amanuens vid Ateneum och Sakari Saarikivi arbetade som huvudredaktör för tidningen *Elanto*.

lysande artiklar med informativt innehåll av typen ”Vad är ’ismerna? Om några yrkestermer inom konstillitteraturen”.⁶⁵ Yrkesidentiteten hos speciellt konstkritikerna tycks ha varit diffus efter kriget, men också långt därefter, eftersom kritikerna skrev både för den stora allmänheten samtidigt som de agerade som normgivare och portväktare på konstfältet.⁶⁶

Flera av de konstkritiker som skrev i tidskrifterna hade kontakter till Konstakademiens stiftelse. En del satt i dess principalråd och innehade sålunda den mest prestigefyllda och eftertraktade positionen på konstfältet. Antero Rinne, Ludvig Wennervirta och Sakari Saarikivi var medlemmar i rådet under hela eller en del av den tid som tidskrifterna utkom. *Taides* skribenter Antero Rinne och Unto Pusa var däremot medlemmar av föreningen Nutidskonsts styrelse, som stod i förbindelse med Konstakademin och speciellt den av undervisningsministeriet understödda internationella utställningsverksamheten. Saarikoski var också engagerad i Nutidskonst och dess verksamhet. Både Rinne och Wennervirta hade kontakter med statliga myndigheter genom att båda satt i statens bildkonstkommitté. En del av skribenterna, t.ex. Eila Pajastie och Alf Krohn, hade haft temporära anställningsförhållanden vid Konstakademin.

Många av konstkritikerna satt således på flera poster inom konstfältet. Det uppstod lätt en situation där de i pressen legitimerade elitens konstsmak samtidigt som de som medlemmar av samma elit var med om att definiera denna smak. Relationen fungerade också i den andra riktningen. Konstkritikerna och konstskriftställarna blev valda till förtroendeposter för att de var centrala attitydskapare i fråga om konstideal och stilnormer. Genom sin ställning i pressen, speciellt i rikstidningarna, genererade de ytterligare det symboliska kapital som förtroendeuppgiften inom konsteliten krävde. För konstkritikerna var folkupplysningens ribba hög. Det existerade en konflikt mellan kravet på ambitiöst skrivande och det folkligt underhållande, som speciellt

⁶⁵ ’Mitä ’ismit’ ovat? Joistakin taidekirjallisuuden ammattisanoista’, *Taide* 4/1947. Enligt Hanna-Leena Paloposki är en genomgående uppfattning hos Aune Lindström den att konsten har en uppfostrande och förädlade roll för människan och hon ville få med alla människor i den goda konstens inflytelsesfär genom sina texter. H a n n a - L e e n a P a l o p o s k i, ”Taitteen pitää olla sanoma ihmiseltä toiselle.” Aune Lindströmin lehtikirjoitukset taiteesta’, Ulla Vihanta ja Hanna-Leena Paloposki (toim.), *Kirjoituksia taiteesta 2. Kuvataidekriittikoja, taide-elämän vaikuttajia ja valistajia. Kuvataiteen keskusarkisto* 5 (Helsinki 1998), s. 46–47.

⁶⁶ Jfr Hurri, s. 11

Kuva och *Taiteen maailma* försvarade. Genom medverkan i dessa tidskrifter ökade kritikernas symboliska kapital åtminstone inte i konstelitens ögon.

Kritiken mot smakdomarna

Kritikernas roll nagelfors i pressen och i konsttidskrifterna där debatten fortsatte.⁶⁷ Debatten om kritikerna fördes på två nivåer. Angreppen kom dels från olika aktörer inom kulturlivet, dels från läsarna. Konstkritikernas roll ventilerades speciellt i *Kuva* och *Taiteen maailma*.⁶⁸ Det gällde såväl bildkonstkritykerna som litteratur- och teaterkritikerna. Inom bildkonsten kom kritiken mot anmälarna inte bara från allmänheten, utan även inifrån konstfältet. Det är överraskande att anmälarna inte utsattes för hård kritik i *Taide*, eftersom konstnärerna i allmänhet förhöll sig kritiskt till konstkritikerna. Men eftersom det var fråga om konstfältets ”egen” tidskrift och en allmän konsensus och kollegialitet rådde mellan kritikerkåren och konsteliten, förblev de kritiska rösterna få. Eino Krohn försökte klargöra det diffusa i smakfrågorna, när han konstaterade att ”det existerar verkligen god och dålig konst, som en absolut sanning”, men det egenmäktiga och diffusa i kritikeryrket kvarstod, när han fortsatte att se på kritikerns uppgift – ”kritikern skall klargöra för sig själv hur stark och ärlig konstnärens upplevelse har varit”.⁶⁹ Unto Pusa var den enda i *Taide* som förebrådde kritikerna. Han ansåg att de lyfte fram

⁶⁷ T.ex. i *Nya Pressen* orsakade Yngve Bäckes utlåtanden en debatt om konstkritikernas roll, arbetsförhållanden och själva konstkritiken. *Nya Pressen* 20.11.1954, 25.11.1954 och 27.11.1954. De fyra ledande konstkritikerna, Sigrid Schauman (*Nya Pressen*), Sakari Saarikivi (*Helsingin Sanomat*), Einari Vehmas (*Uusi Suomi*) och Olli Valkonen (*Suomen Sosialidemokraatti*) försvarade sig med att arbetet var dåligt betalt och inte uppskattat inom tidningsväsendet samt att det sköttes vid sidan om ordinarie tjänst då ordinarie kritikertjänster saknades.

⁶⁸ I *Taiteen maailma* behandlas konstkritikernas roll utförligare än i *Kuva*. Bl.a. fördes en diskussion mellan Olavi Bonsdorff och Marcetta om konstkritikernas roll för konstnären och läsaren, vilken utmynnade i frågan om vilket symboliskt kapital, som är viktigt för en god kritiker. Olavi Bonsdorff, ”Taidearvostelija – rajoittunut, puolueellinen ja ylimielinen”, *Taiteen maailma* 8/1950; Marcetta, ”Taidearvostelija – onko suomalainen taidearvostelija tosiaan rajoittunut, puolueellinen ja ylimielinen”, *Taiteen maailma* 9/1950; Olavi Bonsdorff, ”Keskustelua taidearvostelusta”, *Taiteen maailma* 10/1950. Bonsdorff yrkade på en diskussion om kritikerna och deras ansvar och hänvisade till en motsvarande debatt som förts i Sverige. Marcetta försvarade kritikeryrket genom att hänvisa till vad yrket kräver – utbildning, tid och pengar för utlandsresor. Bonsdorff däremot krävde framförallt känslan för konst hos en kritiker, inte lärdom.

⁶⁹ ”Taidearvostelu”, *Taide* 4/1949.

kvasikonstnärer som förblivit dagsländor.⁷⁰ Konstkritiken var onekligen en maktfråga på konstfältet, men i de populära konsttidskrifterna värderades kritikerna i förhållande till deras folkbildande uppgift, inte till deras position inom själva konstfältet.

I och med ökningen av populära texter om bildkonst uppstod ett behov att dra skarpare gränser mellan professionella konstkritiker och kulturjournalister. De kritiker som inte följde den etablerade konstelitens normer och praxis ville man få in på rätta spår eller stänga utanför sin egen krets. Om den legitimerade konsten utsattes för kritik eller maktstrukturerna ifrågasattes kom konsteliten med mothugg. Frågan om kritikerverksamheten var aktuell med jämna mellanrum under 1950-talet och även Konstnärsgilletts styrelse diskuterade frågan år 1958. Styrelsen konstaterade att läsarna var upprörda över vad kritikerna skrev och ville få bukt med detta. ”Useat arvostelijat tuntuvat käyttävän lehtien palstoja henkilökohtaisten vihanpurkauksiensa vuodatuspaikkoina”, konstaterade styrelsen.⁷¹ För ändamålet grundades en kommitté vars uppgift torde ha varit att övervaka konstkritiken. Det saknas dock uppgifter om huruvida kommittén sammanträdde överhuvudtaget.⁷²

Kvinnornas röst i kommunikationsrummet

De kvinnliga journalisternas genombrott i den finländska pressen skedde under andra världskriget. Efter kriget förändrades synen på människan och den maskulina nationen. Det moderniserade samhället blev könsneutralt och öppnade sig även för kvinnorna. Speciellt kulturområdet ansågs vara lämpligt för kvinnliga journalister och skribenter.⁷³ Kvinnornas frammarsch på konstfältet emottogs inte oförbehållsamt av alla. Exempelvis konstnären Martti Ranttila skrev till Ludvig Wennervirta att han inte kände sig bekväm med tanken att bli föremål för en konstkritik skriven av en kvinna, en åsikt som

⁷⁰ 'Maalaustaide ammattina', *Taide* 2/1951.

⁷¹ ”Många kritiker tycks använda tidningarnas spalter som utgjutelseplatser för sina personliga vredesutbrott.”

⁷² Kommittén bestod av konstnärerna Olavi Valavuori, Tapani Raittila, Tuulikki Pietilä och hennes bror, arkitekt Reima Pietilä. Konstnärsgilletts styrelseprotokoll 4.11.1958, Protokoll, KGFA, RA.

⁷³ J u k k a R e l a n d e r, 'Jäähyväiset Snellmanille', Kirsi Saarikangas, Pasi Mäenpää, Minna Sarantola-Weiss (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 4. Koti, kylä, kaupunki* (Helsinki 2004), s. 139; K e r ä n e n, s. 97–98. Kvinnornas ökade utbildningsmöjligheter gagnade konstskribenterna, vars majoritet bestod av kvinnor. Jfr L i n d g r e n, 'Eila Pajastie', s. 147.

säkert delades av många män av den äldre generationen. Han ansåg att det inte stod rätt till när kvinnorna på detta sätt småningom blev kritiker.⁷⁴

En handfull kvinnor verkade som konstkritiker. Deras betydelse inom konsttidsskrifternas sfär var uppenbar. Kvinnorna hade lyckats besätta även de centrala positionerna som huvudredaktörer för de populära konsttidsskrifterna *Kuva* och *Taiteen maailma*, men i den för konstfältet och konststreliten viktiga professionellt inriktade *Taide* förekom kvinnor endast som medarbetare.⁷⁵ För de kvinnor som uttryckligen skrev konstrecensioner var skrivandet det enda sättet att fungera som sakkunniga, eftersom tjänsterna på konstfältet efter kriget och för en lång tid framöver innehades av män. Skrivandet var ett sätt att upprätthålla den yrkeskunskap de hade förvärvat genom sina studier.⁷⁶

Kvinnan sågs ännu efter kriget närmast som en beskyddare och förmedlare av kulturen, inte som en nydanare eller skapare och ännu mindre som en kritiker av rådande smaknormer och praktiker. Många kvinnor höll sig till neutrala historiska ämnen, men det började också förekomma offentliga kritiska röster mot de rådande förhållandena på konstfältet. Annikki Toikka-Karvonen ifrågasatte juryförfarandet i den första treårsutställningen som Konstakademien anordnade: [...] onko täysin korrektilä menettelyä, että jos ja kun näyttelytoimikunnassa on mukana aktiivisia taiteilijoita, he valitsevat runsain mitoin omia töitään ja lisäksi ripustavat ne edustavimmille seinille?”, undrade hon och konstaterade att detta inte kunde annat än väcka bitterhet hos de andra konstnärerna.⁷⁷

⁷⁴ ”Tuntuu kuin ei olisi oikeenpäin asiat kun näin vähitellen ehkä tulee paljaita naisia arvostelijoiksi.” Martti Ranttila till Ludvig Wennervirta, odaterat brev, Coll. 256.4, Ludvig Wennervirtas samling, Finlands Nationalbibliotek.

⁷⁵ Allt som allt femton kvinnor skrev i *Taide* under de år den utkom.

⁷⁶ Eila Pajastie skrev i *Taide* så länge den utkom samt i *Kuva* och *Taiteen maailma*, Sinikka Kallio-Visapää skrev aktivt i *Taide* i slutet av 1940-talet, Sirkka Anttila skrev enbart i *Taide*. Aune Lindström, på den tiden amanuens i Ateneum, skrev några artiklar i *Taide* och *Taiteen maailma* samt i *Kuva*. Hennes kolleger från Ateneum, Leena Savolainen och Salme Sarajas, skrev några artiklar i *Kuva* och i *Taide*.

⁷⁷ ”[...] är det ett helt korrekt tillvägagångssätt, om och när det finns aktiva konstnärer med i utställningsjuryn, att de i rikliga mått väljer sina egna verk och dessutom hänger upp dem på de mest representativa väggarna?” ”Taideakatemia kolmevuotisnäyttely”, *Taiteen maailma* 11–12/1950.

Gränsdragningen mellan konsteliten och en ny generation skribenter dryftades i *Ilta-Sanommat* i slutet av 1950-talet i relation till reaktionerna mot Petra Uexküll, som utsattes för konstnärernas kritik, dock inte på konsttidskrifternas sidor. Uexküll förhöll sig öppet, ifrågasättande och kritiskt till konstföreteelserna, men detta godkände inte konstnärerna inom den etablerade konsteliten i Konstnärsgillet styrelse.⁷⁸ Styrelsen, med ordförande Erkki Koponen i spetsen, sände år 1959 en skrivelse till *Ilta-Sanomats* huvudredaktör: ”Mikään korkeakoulututkinto sinäänsä ei anna pätevyttä arvostelijan tehtävään ja toiselta puolen kyky arvostella ei edellytä korkeakoulututkintoa. Tärkeintä on luontainen taipumus ymmärtää taidetta.”, skrev konstnärerna med en hänvisning till Uexkülls färdigheter och kompetens.⁷⁹ Uexküll beskyldes bl.a. för att inte känna till reglerna för stadens konstinköp när hon föreslog att de erbjudna konstverken skulle ställas ut för allmänheten: ”Arvostelija ei tunne sääntöjä, joita ostoissa noudatetaan. Ostot määrää asiantuntijalautakunta eikä yleisö”, skrev Konstnärsgillet styrelse.⁸⁰ Gränsdragningarna i kommunikationsrummet kunde också gälla verksamhetsmetoderna. Trots att 1950-talet på ideologisk nivå innebar en frigörelsens tid var maktelitens arbetssätt okränkbara, och dess integritet bevakades envist.

Skrivande konstnärer

Tidskrifterna var inte något forum för de skapande konstnärerna i bred mening. 1940- och 1950-talen var ännu inte de skrivande och samhälleligt engagerade konstnärernas tid. Samhällsfrågor debatterades inte alls i konsttidskrifterna om man härmed avser ett meningsutbyte mellan olika ideologiska synsätt. Konstnärerna formade inte heller nämnvärt det konstnärliga paradigmet i konsttidskrifterna under 1940- och 1950-talen, utan smakfrågorna förbehölls konstkritikerna och konsthistorikerna.

Flera konstnärer skrev en eller två artiklar eller korta inlägg i tidskrifterna, men själva konstkritiken var förbehållen kritikerna.⁸¹ Några konstnärer skrev

⁷⁸ Konstnärsgillet styrelseprotokoll 5.11.1959, Protokoll, KGFA, RA.

⁷⁹ ”Ingen högskolexamen i sig ger kompetens för kritikeruppgiften och å andra sidan förutsätter förmågan att kritisera ingen högskolexamen. Det viktigaste är en naturlig fallenhet att förstå konst.”

⁸⁰ ”Kritikern känner inte till reglerna som gäller vid konstinköp. En expertnämnd bestämmer över inköpen, inte publiken”, Konstnärsgillet till *Ilta-Sanommat* (kopia), november 1959, Kaarlo Koromas arkiv, Skrifter och hågkomster, Centalarkivet för bildkonst (CAB).

⁸¹ Bildkonsten skiljde sig t.ex. från musiken där kritikerna var kompositörer. M ä k i n e n, s. 52.

aktivt i tidskrifterna vid sidan av sitt skapande yrke. Unto Pusa var en av dem, Onni Oja en annan.⁸² Oja, vars egen konst var traditionell och vars estetiska uttalanden var diplomatiska, var den enda konstnären som i *Taide* regelbundet skrev om utställningarna i Helsingfors.

Det är ganska naturligt att de skrivande konstnärernas insats var störst i *Taide*. Efter 1950 hade de modernistiskt orienterade kritikerna och konstnärerna, med Unto Pusa i spetsen, *Taide* som sitt forum. Resandet utomlands ökade efter kriget, och allt fler konstnärer rapporterade om sina reseintryck i form av reseskildringar och reflektioner över konstlivet i andra länder.⁸³ De nordiska länderna och Frankrike var populära resemål. Genom artiklarna spreds nya intryck om konststilarna till konstnärerna och läsarna i Finland. Konstnärerna skrev också om övriga ämnen i *Taide*, om andra konstnärer, konstsamlingar och konstriktningar.⁸⁴ En av skribenterna var Yrjö Verho, vars artikel om konstnären Tauno Sarmaja var rubricerad ”bohem och slösarpojke”.⁸⁵ Konstnärsmymen upprätthölls aktivt i Verhos artikel. För honom var Sarmaja en konstnär som följde sitt kall och vars rädsla för publicitet delvis bottnade i konstnärens ”anspråkslöshet och hans lynne som fullständigt struntar i ära och rykte”.

Också flera av de konstnärer som skrev i *Taide* hade kopplingar till Konstakademins stiftelse. De hörde till konstelitens inre krets, där de genom sina olika förtroendeuppdrag fungerade som smakens portväktare. Deras texter hade en större tyngd eftersom rösten kom från maktens centrum. Lennart

⁸² Utöver dessa två skrev också Ragnar Ekelund och Osmo Laine, men mera aktivt i dagstidningar.

⁸³ Bl.a. H. Ahtela (Einar Reuter), ’Ruotsin taide-elämästä kuluneen vuoden lopulla l. nuori ekspressionismi’, *Taide* 2/1945 och ’Ruotsin taide-elämästä kuluneen vuoden lopulla’, *Taide* 3/1945; Sven Grönvall, ’Ruotsin nykyaikaista taidetta’, *Taide* 3/1945; Unto Pusa, ’Tanskaa tähytämässä. Matkakirje’, *Taide* 4/1945 och Wille Boijer-Poijärvi, ’Pikapiirtoja Tukholman taide-elämästä syksyllä 1945’, *Taide* 5–6/1945; H. Ahtela, ’Munchin taideteosten paluu kotimaahan toisen maailmansodan kynnyksellä’, *Taide* 4/1947; Unto Pusa, ’Ensi kertaa Ranskassa’, *Taide* 2/1949 och Helge Dahlman, ’Georges Braque’, *Taide* 5–6/1947. Även Eino Krohn skrev om intryck av den svenska nutidskonsten, se ’Ruotsin uusi taide’, *Taide* 5–6/1948.

⁸⁴ Bl.a. följande konstnärer skrev en eller två artiklar i *Taide*: Uuno Alanko, H. Ahtela, Yrjö Verho, Helge Dahlman, Erkki Tanttu, Aarre Heinonen, Kaarlo Koroma, Viljo Kojo, Lennart Segerstråhle, Aukusti Tuhka, Wolle Veiner och Wille Boijer-Poijärvi.

⁸⁵ ’Tauno Sarmaja – boheemi ja tuhlaajapoika’, *Taide* 1–2/1947.

Segerstråhle satt både i principalrådet och styrelsen för Konstakademins stiftelse, Aarre Heinonen och Sven Grönvall däremot i stiftelsens styrelse. Ragnar Ekelund var den enda skrivande konstnären i statens bildkonstkommitté. Han var också en central gestalt i Konstnärsgillet styrelse efter kriget, där också Pusa var medlem år 1952. Därtill hörde många av de skrivande konstnärerna till konstnärsföreningarnas styrelser.

I *Kuva* ökade antalet artiklar skrivna av konstnärer under perioden 1950–1951. Det var delvis samma personer som skrev i *Kuva* och *Taide*. I *Taideen maailma* var Wille Boijer-Pojjärvi den aktivaste skribenten av de knappt tio konstnärer som skrev i tidskriften. Ingen kvinnlig konstnär medverkade i *Taide*, som helt och hållet var de manliga konstnärernas forum.⁸⁶ Den enda kvinnan som uttryckligen tog ställning till maktproblematiken på konstfältet var den unga bildhuggaren Eila Hiltunen. Hon såg de icke-etablerade skulptörernas ställning inom bildhuggeriet som mycket problematiskt. ”Ja sitäpaitsi, jos näiden maan hiljaisten vaatimattomien kuvanveistäjien onnistuu intrigoinnista huolimatta päästä joskus mukaan ulkomaille meneviin näyttelyihin, saattaapa käydä niin, että pahaa-aavistamaton ulkomainen kritiikki ylistää näitä, joille kotimaassa ei mikään aurinko paista.”, skrev hon i *Kuva* om den aktuella situationen.⁸⁷

Kulturjournalisternas röst i kommunikationsrummet

I *Kuva* och *Taideen maailma* verkade kunniga konstkännare och mindre bevandrade diletteranter sida vid sida. Det var två vitt skilda fält och olika värderingar som möttes i de populära konsttidskrifterna. Vissa kulturjournalister hade ett högkulturellt intresse. Framstående personer som filosofie doktor Eino Krohn, docent i estetik vid Helsingfors universitet, skrev artiklar med konstfilosofiskt och estetiskt innehåll, men oftast utan direkt anknytning

⁸⁶ Konstnärinnorna Lyyli Ollila och Elsa Linnos skrev i *Kuva* och *Taideen maailma*. Lyyli Ollila, 'Rohkaiseva taiteilijantaival', *Taideen maailma* 7/1945; 'Eino Rappin seinämaalaus', *Kuva* 9/1948, och 'Gösta Diehliä tapaamassa', *Kuva* 11/1948 samt Elsa Linnos, 'Nykyhetken ranskalainen maalaus', *Kuva* 10/1948. Om kvinnliga konstnärers deltagande i den offentliga debatten 1917–1927, jfr Rakel Kallio 'Taidekritiikki ja sukupuoli-ideologia', *Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier* 10 (1987) s. 244.

⁸⁷ ”Och förresten, om dessa landets tysta anspråkslösa bildhuggare, trots intriger lyckas få komma med i en utländsk utställning, kan det gå så att den intet ont anande utländska kritiken lovordar dessa, som inte får njuta av någon sol i fosterlandet.” 'Suomen kuvanveiston karsinasta', *Kuva* 3/1950.

till bildkonsten. Han skrev främst i *Taide*, som hans bror Alf Krohn ansvarade för, men även i *Kuva*. Kulturjournalisterna berörde i allmänhet inte smakfrågor, som var förbehållna konstkritikerna. Indirekt utmanade de ändå konstelitens skribenter genom att kulturjournalisterna förde fram mindre kända eller icke-erkända konstnärer. I *Taiteen maailma* uppträdde såväl konkretisten Lars-Gunnar Nordström, den unga skulptrisen Eila Hiltunen som den traditionella bildhuggaren Aukusti Veuro och den utländska konstnären Leonor Fini – som målade katter och skelett i hötorgsstil – jämlikt i kommunikationsrummet.⁸⁸

De flesta kulturjournalister skrev regelbundet i tidskrifterna, också om andra konstformer än bildkonst. Endast en del av dem var journalister till yrket. Den mediala eliten, d.v.s. personer som varit huvudredaktörer eller redaktionssekreterare, hade etablerat sig på ledande poster även inom konst-tidskrifterna. Tuuli Reijonen hade varit redaktionssekreterare vid *Suomen Kuvalehti*. Ilmari Kohtamäki flyttade år 1945 från *Kuva* till chefredaktörsplatsen på *Kansan Kuvalehti*, där han arbetade för att utveckla tidningens kulturutbud. Även några av de vanliga journalisterna i konsttidskrifterna hade hört till den mediala eliten, bl.a. Ensio Rislakki, som hade varit *Kuvas* första huvudredaktör då den ännu inte var en konsttidskrift.

Författare framträdde också sporadiskt i konsttidskrifterna.⁸⁹ Inom litteraturen hade modernismen diskuterats livligt. Jarno Pennanen, aktiv inom den vänsterorienterade författarföreningen Kiila, hade aktivt tagit del i diskussionen om konstens politisering som fördes i kulturtidskrifterna efter kriget. Han påminde den avsomnade debatten på konstfältet om att konsten var i kris och eggade till en revolution där konstnärens inre måste sättas på spel, dock utan att vinna gehör bland bildkonstnärerna.⁹⁰

⁸⁸ S., 'Esitteleme Lars-Gunnar Nordströmin', *Taiteen maailma* 3/1952; 'Muovailen Irja Koskista. Nuori kuvanveistäjä Eila Hiltunen kertoo työstään ja mallistaan' (skribent saknas), *Taiteen maailma* 7-8/1947; 'Leonor Fini maalaa kissoja ja luurankoja ja ansaitsee yhtä hyvin kuin Picasso' (skribent saknas), *Taiteen maailma* 5/1952; V e r n e r i V e s t e r d a h l, 'Monumentaalista taidetta', *Taiteen maailma* 10/1946.

⁸⁹ Bl.a. Kirsi Kunnas i *Taiteen maailma*, Lasse Heikkilä och Helvi Hämäläinen i både *Kuva* och *Taide* samt Jarno Pennanen, Tito Colliander och poeten Ragna Ljungdell i *Taide*.

⁹⁰ 'Taiteen tulevaisuus', *Taide* 2/1945. Om Pennanens konstsyn och kritikerbana, se O l l i V a l k o n e n, 'Kirjallista taidekriittiköä. Jarno Pennanen', Ulla Vihanta ja Hanna-Leena Paloposki (toim.), *Kirjoituksia taiteesta 2. Kuvataidekriittiköja, taide-elämän vaikuttajia ja valistajia. Kuvataiteen keskusarkisto 5* (Helsinki 1998), s. 77-88.

Konstmecenaten Jalo Sihtola representerade en mindre grupp skribenter, nämligen företagsledarna. Han byggde skickligt upp en offentlig bild av sig själv som konstskännare och opinionsbildare på konstfältet. Sihtola framhävde sin roll som aktör på konstfältet genom sina artiklar, bl.a. en artikel skriven i brevform till konstnären Einar Reuter, där Sihtola uppträder som konnässör.⁹¹

Det var i regel kulturjournalisterna som övervakade konsthändelserna utanför huvudstaden. Utställningarna i de s.k. landsortsstäderna övervakades i alla tre konsttidsskrifter och i *Taide* anmäldes de konsekvent. Motsättningen mellan centrum och periferi på konstfältet kom till uttryck i vem som skrev anmälningarna i *Taide*. Det var i regel lokala kulturjournalister som övervakade utställningarna, vilket signalerade att de inte var lika viktiga som huvudstadens konsthändelser.⁹² De här anmälningarna hade inte heller samma vikt i kampen om den goda smaken, som fördes på konstfältet i Helsingfors. För allmänheten spelade denna omständighet knappast någon större roll, men på konstfältet i Helsingfors gjorde den det. I *Kuva* och *Täiteen maailma* följde man med konsthändelserna på landsbygden och motsättningarna mellan centrum och periferin noterades emellanåt i spalterna.⁹³

De kritiska rösterna på konstfältet framträder anonymt

Typiskt för konsttidsskrifterna var att de dagsaktuella frågorna behandlades pseudonymt och i kåseriform. Anonymiteten präglade konstfältets kritiska röster. Försiktigheten är utmärkande för en elit som både utifrån och inifrån vill bli uppfattad som en av konsensus och kollegialitet sammanhållen grupp. Konsteliten var defensiv och ville inte framträda offentligt. Det förekom artiklar i vilka man direkt ställde frågor till konstelitens representanter i aktuella spörsmål, som i Kerttu Niilonens artikel där juryförfarandet i den skandalomsusade Finska konstens utställning behandlades utan att kritiskt ta

⁹¹ 'Figuratiivinen ja abstraktinen taide', *Kuva* 2/1953. Dessutom 'Keräilijä kertoo kokoomastaan', *Kuva* 11/1951; 'Italian nykytaiteen näyttely', *Kuva* 5/1953; 'Taideteosten arviointi', *Kuva* 7–8/1953 och 'Kuka on suuri taiteilija?', *Kuva* 9/1953.

⁹² De flesta anmälningar skrevs av Olavi och Verner Vesterdahl, vilka också skrev för *Kuva* och *Täiteen maailma*. Under 1940-talet övervakade Åbokonstnären Osmo Laine regelbundet sin hemstads utställningar i *Taide* samtidigt som han fr.o.m. 1949 skrev konstkritik i *Turun Sanomat*.

⁹³ T.e.x. K a a r l o K o r o m a, 'Kuvataide ja maaseutu', *Kuva* 5/1952.

ställning till förfarandet. Konstelitens representanter – Erkki Koponen, Ludvig Wennervirta och Aarre Heinonen – fick definiera en idealjury. Koponens yttrande att den mest ideala juryn är tiden, ”för den skiljer mest objektivt åt god konst från dålig”, exemplifierar konstelitens offentliga underskattning av sin egen maktställning trots att den var uppenbar och faktisk.⁹⁴

I de allmänna kulturtidskrifterna hade man tagit avstånd från dagspolitiken, men efter kriget intresserade sig de unga skribenterna allt mera för politiska spörsmål. Kulturdebatten i dagstidningarna spred sig till konsttidskrifterna.⁹⁵ Den modernistiska konsten förkastade alla samhällsideologier och koncentrerade sig på de inre värderingarna och det fria uttryckssättet. Bildkonsten förblev efter kriget opolitisk, och historien erbjöd inte mera de arbetsredskap som modernistgenerationens konstnärer behövde för att bearbeta sina tankar och känslor i den efterkrigstida verkligheten. I första hand kom engagemanget i tidskrifterna till uttryck i estetiska spörsmål, men även i sådana sammanhang fattades en direkt debatt mellan olika synsätt.⁹⁶ Det förekom inte något öppet åsiktsutbyte på tidskrifternas sidor gällande konstfrågor, utan olika synsätt presenterades sida vid sida. Artiklarna var skrivna för allmänheten, och inte ens i *Taide* debatterade eller försvarade konstnärerna och de konstsak-kunniga sina estetiska synsätt. Man analyserade nog och försökte förstå de nya intrycken inom konsten. Saarikivi preciserade år 1952 den stämning som sedan kriget var rådande när det gällde konstens uppgift: ”Sillä ratkaisematta on vielä – ja ikuisesti ratkaisematta jäänee – kysymys siitä, kumpi taiteessa on tärkeämpää, muoto vai sisällys, osaaminen vai julistaminen, miellyttävyyys vai vaikuttavuus.”⁹⁷

Politiken, inklusive språkfrågan, lämnades medvetet åt sidan. Detta var den allmänna uppfattningen ännu långt in på 1950-talet bland de flesta kulturjournalister. Den förenande länken mellan konstelitens aktörer var ännu efter kriget det gemensamma bildningsidealet och utbildningen. Förhållandet till det totalitära Sovjetunionens ideologiska bildkonst direkt efter kriget rörde sig på skalan positiv–neutral i alla tre tidskrifter. Den moderna ryska

⁹⁴ Kerttu Niilonen, ’Minkäläinen on ihannejury?’, *Kuva* 5–6/1948.

⁹⁵ Mäkinen, s. 183.

⁹⁶ Om politiken och kulturjournalismen i pressen, se Hurri, s. 14–16.

⁹⁷ ”Ty frågan är ännu olöst – och den förblir troligtvis det för all evighet – huruvida det viktigaste i konsten är formen eller innehållet, kunnandet eller förkunnandet, behagligheten eller inflytandet”, Artfa n, ’Salonkitaidetta’, *Kuva* 11/1952.

konstens utställning i Helsingfors 1950 gav inga som helst tecken på samhällspolitiska eller kritiska reaktioner i konsttidskrifterna, inte ens i *Taide*, trots att utställningen väckte reaktioner på annat håll i pressen.⁹⁸

Bildkonstnärerna var inte intresserade av politiska eller ens allmänkulturella debatter.⁹⁹ I *Taiteen maailma* övervakades inte alls kulturpolitiska frågor. En del aktuella frågor på konstfältet behandlades, men initiativet togs oftast av författare som verkade utanför konstfältet. Även om Valma Kivitie var samlingspartist var *Taiteen maailma* en obunden tidskrift vars skribenter var politiskt heterogena. Konstkritikern i *Suomen Sosialidemokraatti* Antero Rinne skrev exempelvis på 1940-talet i alla tre konsttidskrifter. Men trots sin professionella inriktning på samhällsanalys behandlade Rinnes konstartiklar inte samhällsrelaterade problem.¹⁰⁰ Politiken inverkade varken på tidskriftens innehåll eller på valet av skribenter. Exempelvis Rafael Lindqvist, signaturen Sepia, var emot äktsinnarna medan Ludvig Wennervirta var för dem.

Till skillnad från *Taiteen maailma* ökade de konstpolitiska eller samhällskritiska ställningstagandena i *Kuva* i och med 1950-talet genom kåserierna. Den främsta debattören i *Kuva* var signaturen Artfan (Sakari Saarikivi) som stod för allt som allt sjuttionio kåserier mellan åren 1951 och 1954.¹⁰¹ Saarikivi hade

⁹⁸ Vehmas skrev elakartat om utställningen. Se Ojanperä, s. 135. I konsttidskrifterna skrev följande om utställningen: Antero Rinne, 'Ilja Repin, Venäjän suuri maalari', *Taide* 3/1945; Wolle Weiner hyllade den sociala realismen och dess konstnärer i Sovjetunionen i två artiklar, 'Sosialistisesta realismista', *Taide* 4/1945, och 'Sosialistisesta realismista II', *Taide* 5/1945. Annikki Toikka-Karvonens anmälan om den ryska konstutställningen behandlade enbart den konstnärliga aspekten. 'Näyttelykatsaus', *Taiteen maailma* 10/1950. I *Kuva* däremot publicerades en bild med en kort text där det konstaterades att den dyrkade sociala realismen är mycket främmande för det västerländska synsättet. 'Neuvostovenäläistä taidetta' (skribent saknas), *Kuva* 10/1950.

⁹⁹ Betecknande för den allmänna diskussionsatmosfären bland konstnärerna var att det i *Kuva* inrättades en ny spalt uttryckligen för bildkonstnärer där de kunde säga sin åsikt i olika frågor. Den enda som trädde fram var bildhuggaren Sakari Tohka om ateljébristen, 'Nuorten sana', *Kuva* 4/1947.

¹⁰⁰ Jfr Viikari, s. 36. Rinne hörde till modernismens förespråkare och kretsen kring Maire Gullichsen och föreningen Nutidskonst som han varit med om att grunda. Rinne blev 1947 utnämnd till den första professorn i sociologi och socialpsykologi vid Samhällsvetenskapliga högskolan.

¹⁰¹ Saarikivi arbetade då som *Elantos* huvudredaktör, men han innehade en docentur vid konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet. Uppgifterna om signaturerna hämtade ur Leikearkisto. Kirjoittajat ja nimimerkit taidehistorian alalta, CAB.

en bred erfarenhet av olika poster på både konstens och pressens område. Det här avspeglar sig i hans kåserier; rösten i dem hade inblick i konstfältet. Han tog ställning till både mindre och större frågor. Beslutsfattarnas förhållnings-sätt till Ateneums utvidgning får en slänga, och Saarikivi föreslår att Ateneum bränns upp: ”Sittenhän voisimmekin aloittaa suoraan sen monen nuoren taitelijan haaveileman Suomen nykytaiteen museon rakentamisen, kun kaikki entinen roska olisi pois tieltä!”, konstaterar han sarkastiskt.¹⁰² Anonymitetens gjorde det möjligt att skriva om konstnärer på ett mera personligt plan, utan att skribenten riskerade att utsättas för motangrepp. Saarikivi skrev elakt om några av 1950-talets centrala konstnärer, Helge Dahlman, Aarre Heinonen och Tuomas von Boehm. Saarikivi hade redan tidigare år 1949 kritiserat modernismens stagnation i Finland och när han betraktade dessa tre konstnärer, som enligt honom hade blivit för salongsfäliga, ansåg han att en regression inom den finska konsten var inom synhåll. ”Onko meidän tästä vedettävää se johtopäätös, että Suomen maalaustaide on saapunut kuolioon – raffinemangin ja rutiinin umpioon?”, undrade han, men önskade samtidigt att det ”i någon vrå skulle växa upp en ny generation dumma, råa, okunniga och aggressiva konstnärer, som skulle bryta sig ur detta vakuum, dit vår målar-konst nu är på väg.”¹⁰³

I *Taide* var Kaarlo Koroma den enda konstnären som trädde fram med konstpolitiska åsikter i dagsaktuella frågor, såsom upphovsrätten. Han var troligen den som stod bakom signaturen ”Tarkkailija” under perioden 1949–1951.¹⁰⁴ ”Tarkkailija” tog upp frågor som flera gånger behandlats i riksdagen, t.ex. utsmyckningen av offentliga byggnader och ateljébristen. Den borgerligt och fosterländskt sinnade Kaarlo Koroma undvek dock att blanda ideologi eller politik i sina åsikter. Innehållsmässigt var hans artiklar informativa och strävade efter en objektivitet som var förenlig med hans yrkesidentitet.¹⁰⁵

¹⁰² ”Sedan kan vi direkt börja bygga museet för finsk nutidskonst som många unga konstnärer drömmer om, när allt tidigare skräp är ur vägen.” ’Ateneum palaa’, *Kuva* 12/1952.

¹⁰³ ”Måste vi dra den slutsatsen, att Finlands bildkonst har fått kallbrand – och befinner sig i raffinemangets och rutinens vacuum?”; ”[...] uusi polvi tyhmiä, raakoja, taitamattomia ja hyökkäyshaluisia taitelijoita, jotka sarkisivät sen umpion, johon maalaustaiteemme nyt yrite-tään sulloa.” ’Salonkitaidetta’, *Kuva* 11/1952.

¹⁰⁴ Kaarlo Koromas arkiv, CAB, Kirjoituksia 1950-luvulta. Riksdagsledamoten, *Turun Sanomats* journalist Irma Karvikko använde samma pseudonym.

¹⁰⁵ Koroma var officer vid försvarsmakten åren 1948–1956. Han utövade då konstnärssyrket vid sidan av sin ordinarie tjänst.

Mångfalden byllas i de populära tidskrifterna

Personreportagen kan som genre förenas med kulturjournalisterna snarare än konstkritikerna. Denna trend eller arbetsfördelning tycks ha blivit starkare i konsttidskrifterna i och med ingången till 1950-talet och den sammanhänger delvis med konstkritikeryrkets allt tydligare differentiering.

Det mest centrala innehållet i de två populära konsttidskrifterna *Kuva* och *Taiteen maailma* var reportagen om levande finska och utländska konstnärer.¹⁰⁶ *Kuva* introducerade levande finska konstnärer framför allt genom ett rikligt bildmaterial, där konstverken framträdde som det mest centrala, men även bilder av konstnären publicerades. I *Taiteen maailma* presenterades däremot konstnärerna mera i text än i bild. Den konstnärsbild som *Kuva* och *Taiteen maailma* förmedlade var idealiserad samtidigt som artiklarna presenterade konstnärerna som vanliga dödliga.¹⁰⁷ Konstnärerna fick representera modellmedborgaren i det efterkrigstida Finland, där man med hänvisning till konstnärernas särdrag så som anspråkslöshet, ärlighet och arbetsamhet, konstruerade bilden av en god och sedlig medborgare.¹⁰⁸ Tidskrifterna öppnade möjlighet för gemene man att bli bekant med den mytomspunna konstnären. Genom populariseringar skapades på längre sikt en ny föreställning om bildkonsten, utan den borgerliga, svenskspråkiga och elitistiska stämpeln.

Representanter för såväl den traditionella figurativa konsten som den abstrakta konsten presenterades sida vid sida. Artiklarna betonade konstnärrens person och yrke framför estetiska värderingar av konstnärrens verk. I och med ingången till 1950-talet minskade personporträtten i *Taiteen maailma* på bekostnad av den ökade övervakningen av de finska utställningarna. I *Kuva* var däremot konstnärsporrätten framträdande under hela den tid som tidskriften utkom.

Ingen enstaka konstnär lyftes fram mera än andra i *Kuvas* och *Taiteen maailmas* personporträtt. Artiklarna och bildkavalkaderna behandlade såväl erkända som icke-erkända konstnärer, och gränsen var inte särskilt skarp mellan högkultur och populärkultur. Kulturjournalisterna hade i allmänhet inga ambitioner att föra fram någon speciell konstnär. Men på en längre

¹⁰⁶ Jfr Mäkinen, s. 171.

¹⁰⁷ Jfr Mäkinen, s. 177.

¹⁰⁸ Jfr Risto Alapuro, *Suomen älymystö Venäjän varjossa* (Helsinki 1997), s. 146–150.

tidsaxel kom enstaka levande konstnärer, såsom Tapani Raittila, Erik Enroth, Sakari Tohka och Helge Dahlman, främst från ”Konst på Papper” och Oktobergruppen, att framträda mera synligt än andra. Det finns ett samband mellan alla dessa framträdanden i kommunikationsrummet och konstnärernas förhållande till konsteliten. Alla var premierade av konsteliten och därigenom med jämna mellanrum synliga i offentligheten. De presenterades regelbundet också i *Taide*. Alf Krohn hade personligen nära band till Oktobergruppen eftersom hans avlidne bror, Ernst Krohn, hade hört till den. Det låg nära hans intresse att föra fram gruppens konstnärer och dess konstnärliga förebild Tyko Sallinen samt verksamheten kring Artek och Maire Gullichsen, som stod konstnärgruppen nära.¹⁰⁹

I *Taiteen maailma* och *Kuva* presenterades aktuella konstnärer, men till skillnad från *Taide* presenterades även konstnärer som inte var aktuella genom utställningar eller utmärkelser. De flesta av dessa konstnärer utövade sitt yrke utanför konstfältet i Helsingfors. I *Kuva* uppmärksammades Matti Annala av signaturen RATA, som för läsaren försökte placera in konstnären på fältet: ”Alavutelainen Matti Annala [...] tuli järjestelemään asioitaan pääkaupungissa, näyttelyään Bäcksbäckillä. Annala ei ole mikään modernisti, ei rohkea tavoittelija, [...] mutta hänen maalauksiinsa voi aina luottaa.”¹¹⁰

De kvinnliga konstnärerna noterades av både *Taide* och de två populära tidskrifterna. I *Taide* framträdde exempelvis Ester Helenius, Tuulikki Pietilä och Tove Jansson i två artiklar var. Alla tre var belönade konstnärer som hade noterats av konsteliten. Ester Helenius var den enda levande kvinnliga konstnär, vars utställning ägnades mera spaltutrymme i *Taide*.¹¹¹ I *Kuva* framträdde däremot betydligt fler kvinnliga konstnärer, som i övrigt inte

¹⁰⁹ ’T. K. Sallinen’, *Taide* 3/1947; ’Sakari Tohkan taide’, *Taide* 5–6/1948; ’T. K. Sallinen’, *Taide* 2/1949; ’Degasin veistoksia Artekilla’, *Taide* 1/1950; ’Kauttuan seinämaalau’, *Taide* 3/1950; ’Sven Grönvall – muuan taiteen helmenkalastaja’, *Kuva* 5–6/1947 och ’Helge Dahlman – väritaiteemme hienohermoinen edustaja’, *Kuva* 7–8/1947.

¹¹⁰ ”Matti Annala från Alavo [...] kom för att sköta sina ärenden i huvudstaden, sin utställning på Bäcksbäck. Annala är ingen modernist, ingen djävrlig streber, men [...] man kan alltid lita på hans målningar.” RATA, ”Toimituksessa kävi vieraita”, *Kuva* 12/1952. Övriga dylika konstnärer var bl.a. Leo Korpela, Armas Majanen och Björn Landström.

¹¹¹ E. J. Vehmas, ’Kahta sukupolvea’, *Taide* 1/1945; Sinikka Kallio-Visa-pää, ’Jälkijatuksia Ester Heleniuksen näyttelystä’, *Taide* 5–6/1946. Tove Janssons och Irina Bäcksbäck de Maestros utställning i Bäcksbäck konstsalong uppföljdes däremot genom två stora bilder av konstverk från utställningen. ’Kaksi naistaiteilijaa Bäcksbäck salongissa’, *Taide* 5–6/1946.

hade tilldelats några offentliga erkännanden. De var okända namn på sidan om den finländska konstelitens gunstlingar.¹¹² Tidskrifterna presenterade de icke-erkända konstnärerna med en ”högkulturell” retorik, trots att det symboliska kapitalet hos dessa konstnärer inte värderades särskilt högt på konstfältet. *Kuva* presenterade t.ex. konstnärinnan Aino Alli genom hennes utländska meriter, som *de facto* inte mera vägde tungt på det inhemska konstfältet. Hon hade bl.a. ställt ut i Paris salonger, och Louvre hade köpt verk av henne.¹¹³ Bland kvinnliga konstnärer tycks det dock ha funnits en solidaritet över yrkesgränserna. Det var ofta kvinnliga journalister, enstaka konstnärshustrur och ibland kvinnliga konstnärskollegor som skrev om kvinnliga konstnärer.¹¹⁴

I *Taide* förekom inte några egentliga personporträtt av levande konstnärer, utan tyngdpunkten låg på utställningarna, som anmäldes kollektivt i form av artiklar under rubriker så som ”Höstens konstutställningar”. Enskilda levande konstnärers utställningar ägnades sällan separata anmälningar. I *Taides* konstkritik framträdde sällan sådana konstnärer som inte ställde ut i de etablerade konstsalongerna, exempelvis den årligen återkommande Konstnärernas utställning, eller i utställningar som anordnades av staten eller föreningen Nutidskonst. Endast de etablerade och kända, av konsteliten anlitade gallerierna som t.ex. Artek, Strindberg, Hörhammer och Bäcksbäcka noterades på *Taides* sidor. De här gallerierna betonade sina kulturella strävanden framför de ekonomiska vinsterna, trots galleriernas kommersiella karaktär.

Nya konsttidskrifter lanseras i slutet av 1950-talet

Efter att *Taide*, *Kuva* och *Taiteen maailma* upphört i medlet av 1950-talet utgavs under samma årtionde ännu konsttidskrifterna *Arina*, med endast fyra nummer under året 1959, och *Ajantaide – kuvataiteellinen aikakauslehti* som utkom under åren 1957 och 1958. *Arina* behandlade förutom bildkonst även musik, litteratur, teater, film, arkitektur och konstindustri, medan *Ajantaide* koncentrerade sig enbart på bildkonsten. Båda var marginella tidskrifter med små läsekretsar.

¹¹² T.ex. Aino Mukka, Katri Tähtilä, Kaija Väre och Pirkko Metsä.

¹¹³ -y-, 'Aino Allin taidetta', *Kuva* 7–8/1948.

¹¹⁴ T.ex. följande skrev om de kvinnliga konstnärerna: konstnärinnan Lyyli Ollila, författarinnorna Helvi Hämäläinen och Kirsi Kunnas samt konstnären Kaarlo Koromas hustru, journalisten Maria Koroma.

I motsats till de tidigare utkomna tre tidskrifterna var *Arina* tvåspråkig.¹¹⁵ Den hade ett redaktionsutskott bestående av tolv medlemmar, där bildkonsten representerades av konstnären Juhana Blomstedt och sekreteraren vid statens bildkonstkommission Seppo Niinivaara. Dessa bidrog med korta utställningsanmälningar i *Arina*. Ideologiskt stod tidskriften nära modernismen, och den hade en urban profilering. De flesta medlemmarna av redaktionsrådet hörde till en krets av skribenter i *Ylioppilaslehti* under 1950-talet.¹¹⁶ I *Arina* försvarades det abstrakta uttrycket inom bildkonsten i bl.a. Seppo Niinivaaras artikel om det moderna bildhuggeriet – i en för finländarna känslig kontext, nämligen hjältemonumenten. Modernisterna förhöll sig avvisande till de realistiska skulpturerna, som ansågs ge uttryck för akademiska värderingar.¹¹⁷ Tidskriftens förhållningssätt karakteriserade den unga modernistgenerationen i slutet av 1950-talet som tog avstånd från den nationella konstens arv, dess värderingar och dess ”tomtegubbe-liknande soldater i snökåpa”, som Niinivaara uttryckte det.¹¹⁸ Den konkretistiska konsten framträdde första gången synligt i *Arina* när konstnären Lars-Gunnar Nordström pejlade den abstrakta konstens aktuella situation, då både press och kritik förhöll sig oförstående till den. ”Pressen har systematiskt roat sig med skandal- och skämthistorier i ’konstbranschen’ och sålunda åstadkommit en billig opinionsbildning”, skrev Nordström klandrande.¹¹⁹

Ajantaides huvudredaktör var den inom kulturlivet verksamme mångsysslaren Janne Hakulinen. Tidskriften utgavs av den av Hakulinen grundade föreningen Kansan taiteenedistämisyhdistys, vars verksamhet bestod av försäljning av inhemsk och utländsk grafik. Tidskriften hade också kontakter till Työväen Sivistysliitto och arbetarrörelsen. I likhet med *Kuva* och *Taiteen maailma* ansåg man att konsten tillhörde folket, men skillnaden var att *Ajantaide* ansåg att arbetarrörelsen hade en central roll i detta folkbildningsarbete. ”Tarvitaan suurien joukkojärjestöjen aktiivista osallistumista työskentelyyn

¹¹⁵ Alla artiklar var inte översatta. Svenskspråkiga skribenters artiklar utgavs på svenska med en finsk översättning.

¹¹⁶ Matti Klinge & Mauno Harm, *Ylioppilaslehti* (Helsinki 1983), s. 283–284.

¹¹⁷ Liisa Lindgren, ’Muistomerkkien Suomi’, Anja Kervanto Nevanlinna, Laura Kolbe (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 3. Oma maa ja maailma* (Helsinki 2003), s. 392.

¹¹⁸ ’Mykät monumentit’, *Arina* 2/1959.

¹¹⁹ ’Det abstraktas situation’, *Arina* 1/1959.

kuvataiteiden puolesta”, förkunnade Hakulinen.¹²⁰ Inom Konstnärsgillet i Finland arbetade man också för att bredda konstintresset till arbetarklassen och man samarbetade med arbetarrörelsernas kulturföreningar. Konstnärerna var representerade även i *Ajantaides* redaktionsråd genom Mauri Favén och Kaarlo Koroma.¹²¹ Tidskriftens livstid blev som för de flesta andra specialtidskrifter inte lång. Innehållet var brokigt och ojämnt, speciellt uppmärksammades grafikkonsten. Eftersom skribenterna med några få undantag var personer utanför konstfältet vann tidskriften inte gehör vare sig bland konstnärerna eller allmänheten.¹²² *Ajantaide* föll på det ringa läsarunderlaget, men också på att dess syfte närmast hade varit att fungera som en marknadsföringskanal för föreningens försäljningsverksamhet i stället för att forma sig efter dess läsekrets.

Konsttidskrifterna uppstod efter kriget för att fylla ett existerande tomrum i det finländska bildkonstfältet.¹²³ Initiativen till deras grundande kom i allmänhet ovanifrån genom offentliga, t.o.m. statliga initiativ. Målsättningen var att bildkonsten skulle uppnå en viss status inom kulturlivet. Initiativen var antingen styrda av etablissemangen på konstfältet, som i *Taides* fall, eller av företag som såg ekonomiska vinstmöjligheter i verksamheten, liksom i *Kuvas* och *Taiteen maailmas* fall.¹²⁴

När *Taide* upphörde uppstod inom konstnärskretsarna ett behov av ett nytt gemensamt forum. Tanken på en ny konsttidskrift hade på olika håll vunnit anhängare. Redaktionsrådet för *Arina* tog år 1959 kontakt med Erkki Koponen från Konstnärsgillet och föreslog samarbete, men Konstnärsgillet förhöll sig avvisande.¹²⁵ Inom Konstföreningen i Finland, som leddes av Amos An-

¹²⁰ ”De stora massorganisationernas aktiva deltagande behövs i arbetet för bildkonstnärerna.” ’Yhteiskunta ja kuvataiteet’, *Ajantaide* 4/1958.

¹²¹ Konstnärsgillet styrelseprotokoll 12.4.1957, Protokoll, KGFA, RA. I redaktionsrådet satt dessutom Yrjö Saarela, som efter att ha blivit redaktionssekreterare efter Kalevi Rahikainen ersattes i redaktionsrådet av Leo Palander.

¹²² Grafikernas förbund förhöll sig negativt till föreningens affärsverksamhet eftersom den sålde mycket stora editioner av grafik. ”Taiteen palveluksessa”, odaterat opublicerat manuskript, Sekalaisia kirjoituksia, Kaarlo Koromas arkiv, CAB.

¹²³ Jfr Seppo Niinivaaras kritiska artikel om konsttidskrifterna i Finland före 1960. Se p o N i i n i v a a r a, ’Kuvataide. *Taide*-lehdistä – ja -lehdestä’, *Suomalainen Suomi* 7/1962.

¹²⁴ R i i t t a O j a n p e r ä (1997) hävdar att Einari J. Vehmas hade grundat *Taide*, men påståendet saknar källhänvisningar.

¹²⁵ Konstnärsgillet styrelseprotokoll 28.8.1959, Protokoll, KGFA, RA.

derson, hade man diskuterat möjligheterna att grunda en egen konstpublikation, men föreningen bordlade planerna då Konstnärsgillet planerade att utge en ny konsttidskrift.¹²⁶ Initiativet till den nya konsttidskriften togs alltså igen av en offentlig instans, Konstnärsgillet, i samarbete med undervisningsministeriet.¹²⁷ I september 1959 beslöt man inom Konstnärsgillet att grunda en ny, helt egen konsttidskrift, som fick namnet *Taide*.¹²⁸

*

Olika ideologier och estetiska riktningar förekom sida vid sida efter kriget, men inom bildkonsten uppstod inte ett samhällspolitiskt engagemang kring konsten, såsom inom exempelvis litteraturen. Konsttidskrifterna som började utkomma efter kriget var produkter av detta kulturklimat. De blev varken slagfält för konkurrerande smakideologier eller språkrör för en dominerande ideologi. Åsikter utbyttes artigt och sakligt, utan proklamationer och hets.

De populära tidskrifterna medförde en ny situation för konsteliten och de professionella konstkritikerna. I de populära tidskrifterna presenterades allt som högre konst, utan hänsyn till konstelitens definitioner av god konst. De sakkunnigas folkupplysningsanda sattes på prov i denna nya situation. *Taide* gick sin egen väg och blev, trots att den var i en liten grupps händer, öppen för olika smakriktningar.

¹²⁶ Konstföreningens årsmötesprotokoll 10.3.1959, Finska Konstföreningen 1956–62, Finska konstföreningens arkiv, CAB.

¹²⁷ Konstnärsgillet styrelseprotokoll 29.5.1959, Protokoll, KGFA, RA.

¹²⁸ Erkki Koponen valdes till huvudredaktör och till redaktör kallades författaren Erkki Vala, som medverkade endast en kort period. Till redaktionsrådet valdes konstnärerna Hans Björklind, Kaarlo Koroma, Olavi Valavuori och Sam Vanni samt juristen Jorma Tissari, Konstnärsgillet styrelseprotokoll 4.9.1959 och 10.10.1959, Protokoll, KGFA, RA. Ett provnummer av *Taide* utkom i slutet av 1959.

GRANSKNINGAR

Ett förnämligt bidrag till medeltidens stadsforskning

Liisa Seppänen (toim.), *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*, *Archeologia Medii Aevi Finlandiae* IX, 409 s., Turku 2003.

Den historiska tidens, särskilt medeltidens arkeologi har upplevt ett uppsving i Europa under de sista decennierna av 1900-talet. Denna trend har också inverkat på den arkeologiska forskningens inriktning i Finland. Sedan 1980-talet har de medeltida kulturlagren i Åbo varit föremål för omfattande utgrävningar, och fr.o.m. mitten av 1990-talet har särskilt den arkeologiska lärostolen vid Åbo universitet profilerat sig genom insatser inom historisk arkeologi, särskilt stadsarkeologi. Det stort upplagda medeltidsarkeologiska forskningsprojektet "Från by till stad - förändrade levnadsformer i sydvästra Finland från 900-talet till 1500-talet" som den arkeologiska institutionen vid Åbo universitet sedan senare hälften av 1990-talet har varit engagerad i tillsammans med Åbo landskapsmuseum, har lett till en i flera avseenden förändrad syn på Åbo stads medeltida utveckling. Den arkeologiska forskning som sedan 1980-talet bedrivits i Åbo presenteras i verket "Kaupunkia pintaa syvemmältä - Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan" (Staden sedd även under ytan - Arkeologiska aspekter på Åbo stads historia). De flesta artiklarna är på finska med utförliga sammanfattningar på engelska.

Verket har ambitionen att inte enbart förmedla de färdiga forskningsresultaten utan att också ge läsaren inblickar i de metoder och forskningsprocesser som kommer till användning inom de olika discipliner som medverkar i stadsarkeologiska forskningsprojekt. Detta illustreras väl av några av rubrikerna för de olika avdelningarna i verket: "Stadsarkeologins fältmetoder och utmaningar", "Från byggnader till tolkningar av staden" och "Från föremålsundersökningar till forskning av levnadsförhållanden".

Verket inleds med en forskningshistorisk översikt av professor J u s s i - P e k k a T a a v i t s a i n e n, projektledare för det ovannämnda forskningsprojektet "Från by till stad". Han presenterar det arkeologiska intresse som Åbo tilldragit sig under olika tider sedan 1880-talet och ger en översikt av de mera vidlyftiga utgrävningar som utförts i staden sedan 1980-talet. Svårigheterna att etablera akademisk undervisning i arkeologi vid båda universiteterna

i Åbo belyses även i detta bidrag.

Bidrag av mera generell karaktär är Elina Salorantas redogörelse för kulturlagrens stratigrafi samt stratigrafisk utgrävningsteknik och dateringsproblematik, S i r k k u P i h l m a n s försök till strukturell granskning av lokaliteten Åbos funktionella status i de regionala bebyggelse- och gränsstrukturerna under senare järnålder och korstågstad samt M i n n a S a r t e s presentation av Aboa Vetus- museets tillblivelse.

Tillkomsten av Åbo stad behandlas av M a r k u s H i e k k a n e n, som utgående från den senaste tidens utgrävningar presenterar en ny tolkning av stadens anläggande. I motsats till äldre uppfattningar som daterade stadens uppkomst till mitten av 1200-talet eller till ännu tidigare tidpunkter, förlägger Hiekkänen grundandet av staden till 1280–1290-talen. Enligt Hiekkänen anlades staden i samverkan av den svenska centralmakten, det finska stiftets ledning samt av dominikanerna, och den hade således inte sitt ursprung i en tidigare hanseatisk handelskoloni vid Aura ås mynning. Hiekkänens datering och avvisandet av teorin om en handelskoloni stöds av de nyare uppfattningar som framförts av bl.a. A k s e l E. C h r i s t e n s e n och som gör gällande att den tyska handelspenetrationen i Östersjöområdet kom i gång först under årtiondena före mitten av 1200-talet, d.v.s. över ett århundrade senare än vad som förutsatts i äldre hansaforskning. För omdateringen av stadens tillkomst har keramikfynden och dendrokronologiska dateringar central betydelse. De förra behandlas av A k i P i h l m a n som särskilt uppehåller sig vid fyndmaterialet från slutet av 1200-talet och början av 1300-talet. I Aura ådal började importerad keramik förekomma under senare hälften av 1200-talet och denna import kopplar Pihlman till den kyrkliga och världsliga maktens organisering i regionen; keramikimporten bör dock snarare sättas i samband med den tyska handelns starka expansion i Östersjöområdet fr.o.m. andra kvartalet av 1200-talet. De dendrokronologiska dateringarna i staden behandlas av P e n t t i Z e t t e r b e r g.

Samtidigt som utgrävningarna ger vid handen att Åbo stad tillkommit senare än man traditionellt antagit, visar 1990-talets utgrävningar att sten- och tegelbyggnader tidigt, redan under förra hälften av 1300-talet, ser ut att ha dominerat byggnadsbeståndet i de centrala delarna av staden. Denna problematik behandlas i tvenne bidrag av K a r i U o t i l a, som även uppehåller sig vid källkritiska problem och osäkerhetsfaktorer i tolkningen av byggnadsrester. I en tredje artikel dryftar Uotila möjligheten att hänsyn till fri sikt från det östra slottstornet på Åbo slott till domkyrkan varit orsak till oregelbundenheterna i borgens grundplan.

Utgående från ett antal byggnadsarkeologiska detaljiakttagelser i Åbo domkyrka tar K n u t D r a k e upp till förnyad granskning domkyrkans byggnadshistoria och dateringsproblematik i ett svenskspråkigt bidrag. Han konstaterar att den ursprungliga domkyrkan varit av trä och har haft en fristående sakristia av sten och vill i denna kyrka se den domkyrka som invigdes år 1300. Som en möjlig datering för tillkomsten av en andra större sakristia

samt långhuset i tegel anför han perioden 1364–1425 stödande sig på att det i sakristian på en konsol ursprungligen ser ut att ha funnits ett oxhuvud, det mecklenburgska husets vapenbild, som senare borthuggits. I artikeln behandlas även senare byggnadsskeden. Drake anser att den relativa kronologi som han presenterar är entydig, medan de olika byggnadsfasernas absoluta datering däremot är problematisk.

Resterna av medeltida träbyggnader i stadsarkeologiskt, särskilt aboensiskt material behandlas i tvenne artiklar. Den forskningsmetodik med vilken man utgående från fragmentariska byggnadsrester av träbyggnader försöker klarlägga det medeltida träbyggnadsbeståndets karaktär, särskilt i Åbo, presenteras av Liisa Seppänen, medan Marita Kykyri mera konkret behandlar olika strukturella byggnadslement som kommit i dagen vid utgrävningarna och möjligheterna att utgående från dem dra generella slutsatser om förekomsten av olika byggnadstyper.

I de flesta av de övriga bidragen presenteras de metoder som kommer till användning då man ur olika arkeologiska fyndkategorier försöker utvinna kunskap om medeltidsstadens yttre skepnad samt den ekonomiska och sociala verkligheten. Till denna kategori föremålsstudier hör, förutom Aki Pihlmans ovan nämnda artikel, Jussi-Pekka Taavitsainens presentation av pilgrimsmärken som blivit funna i Åbo; dessa är tre till antalet av vilka det äldsta härstammar från början av 1300-talet. Dessutom presenteras tillverkningen av keramiska kärl i Åbo i början av nya tiden (Carita Tulkkii), de medeltida glasfynden i staden (Georg Haggren), skedarnas användningsändamål och deras klassificering (Visa Immonen), läderfynden från tvenne utgrävningar i Åbo (Janne Harjula och Sanna Jokela), medeltida textiltbearbetningsredskap (Heini Kirjavainen), kritpiporna fram till början av 1800-talet som daterande föremål och samhällsfenomen (Mika Ainasoja) samt leksaker i det aboensiska fyndmaterialet (Kirsti Sipiläinen).

Företrädare för ett flertal biologiska och miljövetenskaper har medverkat vid analyseringen av fyndmaterialet från Åbo. I volymen representeras denna forskningssektor i artiklar som behandlar livet i Åbo i ljuset av arkeobotansk forskning (Terri Lempiäinen), pollenanalysens vittnesbörd om bebyggelseutvecklingen i Åbotrakten (Irmeli Vuorela), förekomsten av ryggradslösa djur i det aboensiska fyndmaterialet (Petteri Vihervaara, Jyrki Muona och Timo Vuorisalo), människoben som vittnesbörd om forntida människors hälsotillstånd (Heikki S. Vuorinen), de lokalt anmärkningsvärt höga koncentrationerna av tungmetaller i medeltida skikt i Åbo (Veli-Pekka Salonen och Jussi-Pekka Taavitsainen) samt tillämpningen av arkeoosteologiska forskningsmetoder på utgrävt djurbensmaterial med åskådliga demonstrationer av hur olika statistiska klassificeringsmetoder ger från varandra avvikande resultat (Auli Tourunen).

Som helhet utgör verket en instruktiv presentation av den stadsarkeologiska

forskning som bedrivs vid Åbo universitet. Det infriar utgivarnas ambition att förmedla insikter om de möjligheter som olika discipliners medverkan skapar för ökad kunskap om och förståelse för tillkomsten och utvecklingen av urbana miljöer i förgången tid samt att framhålla de osäkerhetsmoment som ingår i tolkningarna. Verket är dessutom rikt illustrerat med fotografier, kartor och diagram.

Eljas Orrman

Svenska tidningsmakare och deras tidningar

Gunilla Lundström, *När tidningarna blev moderna. Om svensk journalistik 1898–1969*. Diss., 403 s., Sylwan 13. NORDICOM-Sverige, Göteborgs universitet 2004.

I Sverige utkom åren 2000–2002 *Den svenska pressens historia* i fyra band med Per Rydén och Karl-Erik Gustafsson som huvudredaktörer. Detta stora nationella historieverk initierades i mitten av 1990-talet av eldsjälén inom svensk presshistoria, framlidne Sven Gerentz, och som en av medförfattarna i detta storverk märktes den skånska journalisten och pressforskaren Gunilla Lundström. Hennes bidrag med rubriken ”En värld i rubriker och bilder” behandlande perioden 1897–1919 ingick i seriens tredje del.

Projektet *Den svenska pressens historia* startade år 1998 en egen publikationsserie, *Sylwan*, för presshistoriska förstudier, dokumentation av symposier och seminarier under arbetets gång samt för annan press- och mediehistorisk forskning. I denna skriftserie har behandlats vitt skilda teman som landsortspress, regional- och lokalpress, redaktionella spörsmål, presshistoriska forskare och deras produktion. *Sylwan*, som alltsedan starten utgivits av NORDICOM-Sverige vid Göteborgs universitet, har sålunda ”överlevt” översiktsverket. Gunilla Lundströms avhandling ingår som nummer 13 i skriftserien och utkommer två år efter att det fjärde och sista bandet av *Den svenska pressens historia* såg dagens ljus.

Gunilla Lundström, med ett förflutet som journalist och journalistutbildare, arbetade vidare med sitt material och disputerade våren 2004 vid Lunds universitet med avhandlingen *När tidningarna blev moderna. Om svensk journalistik 1898–1969*. Lundström, som varit journalist i nära fyrtio år, bl.a. på *Dagens Nyheter* och sedan i drygt tre decennier på *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* i Malmö, är sällsynt väl skickad för den uppgift hon tagit sig an, nämligen att undersöka den s.k. moderniseringen inom svensk press. Hennes avhandling rör sig i gränslandet mellan journalistik och presshistoria, och arbetets kronologiska spännvidd omfattar drygt sju årtionde av presshistoria i Sverige.

Lundströms avhandling är, liksom tidigare alster i skriftserien, mycket sparsamt illustrerad, med elva illustrationer fördelade på drygt 400 sidor. De flesta avbildar pressmaterial (tidningssidor, notiser, rubriker o.d.). Med tanke på att bildjournalistikens utveckling är karakteriserande för pressen under 1900-talet, skulle ett fylligare bildmaterial ha varit på sin plats. Likaså skulle det onekligen ha underlättat läsningen av texten, som på sina ställen är tämligen faktaspäckad. Materialet i de behandlade tidningarna, främst *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*, presenteras ytterligare i fem tabeller

och sammanställningar. Tack vare pärmbilden får vi i alla fall se porträtten av de tre tidningsmakare som avhandlingen är uppbyggd kring, nämligen Carl Gustaf Tengwall, Ewald Stomberg och Sigge Ågren. För övrigt är layouten ”modern”, d.v.s. rätt spartansk, utan extravaganser. En eloge bör ges för de mycket användbara person- och tidningsregistren i slutet av boken.

Det är ett imponerande stort material som Gunilla Lundström använt sig av. Avhandlingens källförteckningen är diger. Här redovisas skilt för ”primärmaterialet”, d.v.s. använda tidningsnummer, muntliga uppgifter (intervjuer), tryckt material i olika arkiv, tidningsartiklar, tidskriftsartiklar och böcker. Redovisandet av tidnings- och tidskriftsartiklarna skilt för sig ter sig måhända onödigt. Arkivmaterialet koncentreras naturligen till Sveriges Presarkiv (bl.a. *Aftonbladets*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms-Tidningens* och *Svenska Dagbladets* arkiv) i Riksarkivet, men Lundström har också använt sig av t.ex. brevsamlingar i Kungliga Bibliotekets handskriftssamling och i Stockholms Stadsarkiv. Den använda litteraturen verkar täckande. Nothänvisningarna är precisa och relevanta och överhuvudtaget står avhandlingens akribi på en hög nivå.

Lundströms metod har med hennes egna ord varit ”att på olika sätt konfrontera tidningsmaterialet med det som påstås om hur det var, att jämföra minnena av det som gjordes med det dåtida resultatet”. Hon har tagit utgångspunkt i vad som sagts och skrivits om ”tidningsmakarna” och deras blad och sedan jämfört detta med innehållet i deras respektive tidningar. Men i kapitel tre ”Referat blir drama i växande drake” har författaren gått den andra vägen. Här har hon börjat med tidningsmaterialet för att sedan ge det en ram ur andra källor. Denna metod är ganska lyckad, med ett undantag, dispositionen. De tre huvudkapitlen (1, 2 och 4), som koncentreras kring Tengwalls, Stombergs och Ågrens insatser, fungerar bra. Det tredje, ovannämnda huvudkapitlets struktur och kronologi skiljer sig från de övriga kapitlen på ett sätt som gör avhandlingens disposition något haltande. Avsnittet, som tidsmässigt omspannar hela den undersökta perioden, är avhandlingens viktigaste. Här finns de tyngsta resultaten; här analyseras den journalistiska utvecklingsgången som redovisats för i övriga kapitel. Varför författaren inte placerat detta avsnitt sist av de fyra huvudkapitlen förblir en gåta.

Valet av de tre journalister som undersökningen uppbyggts kring kan givetvis också diskuteras. Varför inte Oscar Hemberg som förnyade nyhetsjournalistiken vid *Dagens Nyheter* i början av seklet, Johannes Wickman, utrikesredaktör vid samma tidning i trettio år eller Carl-Adam Nycop, legendarisk ”kvällstidningsmakare” och en av männen bakom *Expressen*, bara för att nämna några huvudstadsjournalister under ifrågavarande tid. Men det skall nog medges att det är svårt att kritisera Lundströms val av Tengwall, Stomberg och Ågren. Dessutom passerar en rad andra centralgestalter ur den svenska tidningsvärlden under 1900-talet revy i framställningen, bl.a. Ivar Andersson, Sten Dehlgren, Oscar Hemberg, Anton Karlgren, Helmer Key,

Ivar Ljungqvist, Sigvard Malmberg, Gösta Sjöberg, Otto von Zweigbergk och Erik Åkerlund.

Avhandlingens första huvudkapitel beskriver den alltför tidigt bortgångne Carl Gustaf Tengwall, en av pionjerna inom den svenska journalistkåren. Under sin tidningsmannabana verkade han som fast anställd medarbetare vid *Helsingborgs Dagblad* 1886–88, som redaktionssekreterare vid *Göteborgs Afonblad* 1888–89, dito vid *Smålands Allehanda* i Jönköping 1889–91, redaktör vid *Borås Tidning* 1891–92, åter vid *Smålands Allehanda* 1892, fr.o.m. följande år som bladets redaktör. År 1897 tog Tengwall steget ut och flyttade till Stockholm, där han blev redaktionssekreterare vid *Dagens Nyheter*. Där stannade han blott ett år innan han övergick till *Svenska Dagbladet* i september 1898. Tengwall fick den något kryptiska titeln ”medredaktör” för tidningen, där Helmer Key ståtade som ansvarig utgivare och huvudredaktör. Vid *SvD* stannade Tengwall till november 1907, då han efter huvudredaktörsskiftet där Gustaf Zethelius efterträdde Key som huvudredaktör, blev anställd av högerorganet *Stockholms Dagblad*, nu som medredaktör och ansvarig utgivare. Under åren vid *Stockholms Dagblad* bidrog Tengwall till tidningens uppsving i form av en fördubbling av upplagan, från 18 000 exemplar år 1907 till 35 000 exemplar år 1913. I maj 1913 avled Tengwall i blodförgiftning, enligt Lundström en följd av en misskött halsfluss.

I det andra huvudkapitlet följer Lundström Ewald Stombergs journalistiska bana. Stombergs och Tengwalls vägar korsades i början av tioalet, då den sistnämnde satt som chefredaktör för *Svenska Dagbladet*, Tengwalls gamla tidning. Före det hade Stomberg varit volontär vid Småland i Jönköping därifrån han småningom kom till *Göteborgs-Posten* med Valfrid Södergren som huvudredaktör. År 1918 avancerade Stomberg till andre redaktör vid *SvD*, men tvingades avgå 1921 efter en schism med redaktionen, som ”fått nog av hans allt brutalare framfart”. År 1923 blev Stomberg huvudredaktör för *Sydsvenskan* i Malmö och i början av september 1928 var han åter i Stockholm, nu som ny chefredaktör för Torsten Kreugers *Stockholms Dagblad*. När tidningen i november 1931 slogs samman med *Stockholms-Tidningen* under det långa och otympliga namnet *Stockholms-Tidningen Stockholms Dagblad* blev Stomberg dess förste chefredaktör. I slutet av år 1936 fick Stomberg sin revansch då han återvände till sin gamla tidning *Svenska Dagbladet*, fr.o.m. 1937 återigen som andre redaktör, där han kvarstannade till sin pensionering den 1 oktober 1941.

Sigfrid ”Sigge” Ågren (1910–1989) är den för allmänheten kanske mest kända av Lundströms tre ”tidningsmakare”. Det beror säkerligen på att hans aktiva tid inföll efter andra världskriget, medan Tengwall var verksam före första världskriget och Stomberg under mellankrigstiden. Ågren och Nycop var männen bakom kvällstidningen *Expressens* storhetstid. Tillsammans förde de upp *Expressen* till Sveriges största tidning år 1959 genom en osedvanligt slagkraftig nyhetsjournalistik. Ågren själv, av Lundström karakteriserad som centralredaktionens starke man, nådde visserligen aldrig upp till den for-

mella topposition på *Expressen*, som Tengwall och Stomberg innehade på sina respektive tidningar, men var otvivelaktigt med författarens ord ”en av nyckelmännen i *Expressens* egen success story”.

Ägren, med vilken Lundström år 1988 bläddrade igenom de tjugotvå första årgångarna av *Expressen*, bidrog sålunda till ”det nyskapande konceptet” (Lundströms term) med slagkraftig redigering ifråga om såväl rubriksättning och ingresser som sidlayoten överhuvudtaget. I början av femtiotalet satsade man på s.k. sannsagor, vanligt folk som blev folkhjältar, t.ex. ”Stålfarfar” alias den sextiosexåriga Gustav Håkansson i Sverigeloppet 1951 eller bandyspelaren Gösta ”Snoddas” Nordgren, som år 1952 i radion sjöng sången ”Flottarkärlek” med vilken han blev hela Sveriges folkparksstjärna. I konceptet ingick också förmänskligandet av den s.k. myndighetsrapporteringen samt kampanjournalistik, t.ex. rörande trafikvett och bostadsbrist. Allt detta gjorde *Expressen* till en ny slags tidning, trots att Ägren fyrtio år senare ur ett sentida perspektiv fann den förvånansvärt konventionell och föga överraskande.

Vilka är då resultaten av Gunilla Lundströms avhandling? Hon har speciellt koncentrerat sig på studiet av två moderniseringsfenomen inom den svenska journalistiken. Det ena är den process som ledde till att redigeringen fr.o.m. 1950-talet utvecklades till en specifik yrkeskompetens, där ”rewriting, rubriksättning och layout sörjde för en slagkraft som genomsvade hela tidningen”. Som ett led i samma process ingick den centrala redigering som företogs av centralredaktionen, där allt redaktionellt material ”passerade och smältes”. Det andra fenomenet som Lundström särskilt undersökt är hur den refererande nyhetsjournalistiken småningom förvandlades till en nyhetsjournalistik som själv dramatiskt iscensatte stoffet genom att dels vinkla det aktuella nyhetsmaterialet med rubriker och ingresser och dels förmedla det via olika aktörer.

Mycket av det Gunilla Lundström beskriver känns bekant för en finländsk pressforskare och kan appliceras också på pressförhållandena i vårt land. Mera sidor, flera bilder, större rubriker, flera redaktörer, ett mångsidigare innehåll, allt detta gäller också för den finländska tidningspressens utveckling under 1900-talet. Vi hade dock i Finland ingen motsvarighet till kvällspressen i den svenska huvudstaden med duon *Aftonbladet* och *Expressen*, vilka under 1960-, 1970- och 1980-talen förde ett veritabelt upplagekrig med skyhöga, i dag ouppnåeliga upplagesiffror som följd. Men grundandet av *Iltalehti* år 1981 ledde till att marknaden för eftermiddagstidningarna också i Finland började växa. På några år fördubblades *Iltä-Sanomats* och *Iltalehtis* totalupplaga jämfört med den förstnämnda tidningens upplagesiffra år 1980. En tydlig skillnad fanns dock mellan Finland och Sverige i fråga om eftermiddagstidningarna, lösnummerförsäljningen i Finland var ringa i jämförelse med övriga nordiska länder.

Det är en njutning och glädje att läsa Gunilla Lundströms väl underbyggda presshistoriska undersökning, vilken kan tjäna som föredöme för kommande pressforskare inte bara i Sverige, utan också i de övriga nordiska länderna

som exempel på hur man kan arbeta vidare med specialteman efter att de stora nationella presshistoriska översikterna färdigställts. Lundströms framställning präglas av författarens journalistiska bakgrund. Hennes text är väl underbyggd, vinklingarna skickliga, analysen kunnig och slutsatserna relevanta. Gunilla Lundströms avhandling kan sålunda med skäl betecknas som ett pionjärarbete inom svensk presshistoria.

Lars-Folke Landgrén

Skulle Sverige ha försvarat Själland?

Juhana Aunesluoma, *Britain, Sweden and the Cold War, 1945–54. Understanding Neutrality*, 211 s., Palgrave Macmillan 2003.

Ett huvudtema i Juhana Aunesluomas synnerligen läsvärda bok handlar om briternas betydelse som förmedlande länk mellan Sverige och västalliansen under krigets första år. Den amerikanska attityden som, i sin grävsta utformning, gick ut på att svensk isolationism skulle straffas med isolering, föresvävade aldrig briterna. Visserligen var de under de första efterkrigsåren klart skeptiska gentemot den svenska neutralitetslinjen, men 1949 sedan väst-alliansen tagit form, visade de förståelse för det svenska beslutet att stå utanför. Aunesluoma visar hur de i pragmatisk anda försökte få svenskarna att så långt som möjligt förbereda sina stridskrafter för framtida samverkan med NATO. Det skedde på två sätt; genom att ge den fortsatta svenska militära upprustningen en hjälpande hand och genom att utveckla personliga kontakter med befattningshavare inom de svenska militära stäbarna.

Med tyst välsignelse från de politiska ledarna i de båda länderna byggdes ett nät av kontakter upp. Officerare på hög, men inte högsta, nivå utbytte i förtroliga former information om organisation, materiel och planer. I oktober 1949, för att nämna ett slående exempel, förde amiralerna Strömbäck och Anderberg samtal med den brittiske marinattachén om möjligt samarbete i händelse av krig. Diskussionerna avsåg både sådana lägen där Sverige var neutralt och sådana där det var allierat (s. 92). Den brittiska hållningen var flexibel och samarbetsinriktad och överlämnade åt svenskarna att ta ställning till om samarbetet skulle resultera i någon form av uttalade överenskommelser.

Kom då någonsin några överenskommelser om samarbete i krig till stånd? I början av 1990-talet när journalister och forskare först kom till insikt om att Sverige gjort långtgående förberedelser för att ta emot militär hjälp från väst spreds uppfattningen att Sverige *de facto* varit hemlig medlem av NATO och att neutralitetsdoktrinen var en stor lögn.¹ Debatten ledde till att regeringen i augusti 1992 tillsatte en utredning, Neutralitetspolitikkommisionen (NPK), med uppgift att kartlägga alla förberedelser som fram till 1969 vidtogs för att mottaga hjälp från väst.

Utredningen kunde visa på att ett brett samarbete med västmakterna inleddes i början 1950-talet. Sverige fick möjlighet att köpa militär utrustning från väst, och informationsutbyte etablerades i en rad militärtekniska frågor.

¹ Jfr Wilhelm Agrell, *Den stora lögnen* (Stockholm 1991).

Under 1950-talets första hälft inleddes också ett samarbete i flygsäkerhetsfrågor mellan de danska, norska och svenska flygvapnen. År 1960 formaliserades samarbetet och redovisades nu öppet. Svensk flygvapenpersonal fick kännedom om bl.a. flygfält och sambandsrutiner i Danmark och Norge. Svenska flygledare fick erfarenhet av NATO:s rutiner för trafikledning. Danska och norska officerare fick upplysningar om svenska flygbaser.

NPK fann dock inget som tydde på att planer upprättats för operativ samverkan med andra länder eller på att det skulle ha funnits några formella säkerhetsgarantier från någon av stormakterna i väst gentemot Sverige. De genomförda förberedelserna var helt förenliga med folkrätten. De innebar ”inte någon bindning eller förpliktelse att agera på ett visst sätt i krig” och minskade inte möjligheterna att stå utanför ett storkrig, om man inte själv angreps. Sålunda bands inte den svenska handlingsfriheten.

Aunesluoma tar i sin undersökning upp samma fråga, men på basis av ett betydligt rikare material än det som NPK kunde utnyttja, och han kan därmed ge ett viktigt bidrag till vår kunskap om den svenska neutralitetspolitikens faktiska innebörd. I likhet med NPK kommer han fram till att Sverige aldrig ingick några överenskommelser som skulle ha stått i strid med neutralitetsavsikten. Trots hemliga kontakter, informationsutbyte och samordnade försvarsplaner blev Sverige aldrig någon hemlig NATO-medlem (s. 157).

Både NPK och Aunesluoma kommer alltså fram till att det svenska samarbetet med väst inte ledde till några bindande avtal. När dessutom samma slutsats nyligen dragits av Magnus Petersson som undersökt svensk-norska säkerhetsrelationer 1949–1969,² börjar det bli dags att avföra ”hemliga-medlems-hypotesen” från den vetenskapliga dagordningen. Frågan om Sverige *kunde* förbli neutralt om ett tredje världskrig skulle bryta ut tycks vara besvarad med ett övertygande ”ja”.

Men det finns en minst lika intressant följdfråga som aktualiseras vid läsningen av Aunesluomas bok, nämligen om Sverige *ville* förbli neutralt i ett nytt krig, om Sverige verkligen i alla lägen hade valt att hålla fast vid neutraliteten? Det är en fråga värd att ställa, inte för att den går att med säkerhet besvara, utan för att den tvingar fram reflektioner kring den miljö i vilken svensk säkerhetspolitik formades.

En första synpunkt måste då bli att det inte fanns ett ”Sverige”. Skillnader i attityder och tänkesätt mellan militärer och politiker var stora, liksom skillnaderna inom de båda grupperna. Detta har visats i tidigare forskning och Aunesluoma förstärker bilden t.ex. när han berättar om hur amiralernas kontakter med britterna ägde rum med den uttalade förutsättningen att försvarsministern skulle hållas utanför. Än mer talande är flygvapenchefen Nordenskiölds yttrande till britterna i maj 1949 att Sverige visserligen inte skrivit under paktens men i realiteten ändå var med i den.

² Magnus Petersson, *”Brödralfolkens väl”*. Svensk-norska säkerhetsrelationer 1949–1969 (Stockholm 2003).

Men andra inslag i bilden är kanske mer överraskande. För mig gäller det framför allt bilden av det hot Sverige stod inför.

De företrädare för den brittiska krigsmakten som i början av 1950-talet kom i kontakt med svenska kolleger tycks ha sett det som en huvuduppgift att propagera för vissa sanningar om utvecklingen av ett framtida krig. En auktoritativ sammanfattning av innehållet i det brittiska budskapet har Aunesluoma funnit i en PM författad av amiral Buzzard i juni 1954.

Den brittiska förkunnelsen gick, för det första, ut på att i ett nytt världskrig skulle Skandinavien vara av vitalt intresse för ryssarna eftersom det var nyckeln till haven och till de områden varifrån Ryssland kunde angripas med kärnvapen. För det andra var Sverige, i kraft av sitt läge och sin relativt aktningvärda militära styrka, ryssarnas huvudproblem i Skandinavien. För det tredje låg lösningen på ryssarnas problem i att snabbt ta kontroll över Själland innan Sverige med sina starka flyg- och flottstridskrafter blivit indraget i kriget. Från Själland skulle ryssarna ha den kontroll av Östersjön som krävdes för en invasion av Sverige. Därifrån skulle de också kontrollera de svenska försörjningslinjerna. Kontentan var att ryssarna skulle göra allt för att få kontroll över Själland och att slaget om Själland i praktiken också var slaget om Sverige. Var Själland förlorat var också Sveriges öde beseglat.³

Hur väl förankrat var då detta krigsscenario i den svenska miljön? Amiral Buzzard som under två års tid fört samtal om dessa frågor med skandinaviska försvarsministrar, vapengrenschefer och underrättelseofficerare menade att åtminstone militärerna delade hans uppfattningar. De svenska vapengrenscheferna hade understrukit för Buzzard att detta var saker som de försökt övertyga regeringen om, och de ansåg sig ha övertygat åtminstone några av dem om att Ryssland skulle angripa förr eller senare, och om att när Själland en gång var förlorat vore chansen att hålla ut mot ryssarna liten eller obefintlig.

Det danska krigsscenarioet fick oundvikligen konsekvenser för tänkandet kring den svenska neutralitetslinjen. Ifall nu Sverige vore tillspillogivet om ryssarna behärskade Själland, skulle då den svenska regeringen, i händelse av krig mellan Ryssland och Danmark, verkligen sätta det strikta iakttagandet av Haag-konventionens neutralitetsregler i främsta rummet? Vore det inte bättre att ingripa innan det var för sent, även om det innebar att neutraliteten kastades över bord? Britterna svarade obetingat ja på den frågan och ledande svenska militärer gjorde, enligt amiral Buzzard, detsamma. Buzzard var övertygad om att de dessutom skulle göra sitt yttersta för att förmå regeringen att ansluta sig till sjö- och luftslaget om Själland.

³ *Ibid*, s. 146, 147, 149.

Ett ryskt anfall mot Själland tycks alltså vara en situation där Sverige visserligen *kunde* vara neutralt men där åtminstone delar av Sverige inte *ville* vara det. Att flere ledande militärer hörde till dem som inte ville framgå av Aunesluomas studie och den slutsatsen ligger också i linje med vad tidigare forskning kommit fram till. Men hur var det med regeringen, som ju till sist skulle besluta om saken?

Vi vet inte om de svenska vapengrencheferna överdrev när de sade till Buzzard att de hade övertygat åtminstone några av regeringens medlemmar om realismen i det brittiska krigsscenarioet. Vi vet heller inte om dessa övertygade ministrar i så fall också tänkte i banor av svenskt deltagande i försvaret av Själland. Men det finns ett dokument, som passerat genom regeringen och där sådana tankar faktiskt kan skönjas. Det är den drygt tiosidiga PM om svensk försvarsplanering som försvarsminister Allan Vougt i mars 1951 skickade över till den brittiske flygministern Arthur Henderson.

Enligt ett följebrev som Vougt fogade till sitt PM till Henderson var syftet att ge den brittiska regeringen en uppfattning om de svenska planerna för att med tillgängliga resurser stå emot ett angrepp. Promemorian beskriver följdriktigt den svenska försvarsmaktens uppbyggnad och de olika vapenslagens ungefärliga styrka och materiella utrustning. Den redogör för hur olika tänkbara sovjetiska angrepp skulle bemötas och utstrålar tillfredsställelse med det svenska försvarets tillstånd samt tilltro till dess möjligheter att stå emot ett ryskt angrepp.

På en punkt andas skrivelsen dock oro. Det gäller det läge som skulle uppstå om en sovjetisk framryckning i västlig riktning också skulle omfatta Danmark, inklusive Själland. En sådan operation skulle kräva luftlandsättningar eller kombinerade sjökrigsoperationer, men, fortsätter promemorian, ”både västmakterna och Sverige kan emellertid använda sina flygstyrkor för att motverka sådana operationer”.⁴ Promemorian resonerar sedan vidare utifrån det fall att Själland ändå skulle ockuperas av ryska styrkor. Själland skulle då kunna bli bas för en attack mot Sverige. Omfattande operationer över Öresund skulle dock kräva att ”starka enheter och avsevärda förråd” fördes över till Själland. Detta kan, enligt skrivelsen, ”försvåras genom att skicka in flygstyrkor från Västmakterna och Sverige”.⁵

Samma krigsscenario som Buzzard och andra flera år senare ansåg sig ha fått gehör finns alltså som en möjlighet redan i denna PM från våren 1951. Men det mest förvånande är givetvis att den lösning som brittena förespråkade också finns med i bilden, nämligen att svenska styrkor deltar i slaget om Själland redan innan Sverige blivit angripen. Det är uppenbarligen fråga om att Sverige självmant skall bryta neutraliteten för att i samverkan med västmakterna angripa sovjetiska trupper. Ett sådant angrepp kunde tänkas

⁴ ... can ... have their air forces oppose such operations...

⁵ ... by sending in Western Power and Swedish air forces ...

både för att stoppa, eller åtminstone försvåra, själva invasionen av Själland och, i ett senare skede, för att hindra ryssarna från att förstärka sina positioner där.

Vougts PM ägnades en hel del uppmärksamhet i NPK:s rapport. Kommissionen ställde den mot regeringens utrikespolitiska deklaration från mars 1950, enligt vilken det inom ramarna för neutralitetspolitiken inte fanns utrymme för gemensamma stabsförhandlingar och försvarsplaner med grannländerna. Detta var den restriktion man ålagt sig för att övertyga omvärlden om neutralitetspolitikens trovärdighet. Promemorian innebar enligt NPK att dessa restriktioner överskreds. Den slutsatsen kom kommissionen fram till utan att gå in på de olika tänkta krigsfallen. Den springande punkten var, enligt kommissionen, själva överlämnandet av utförliga uppgifter om svenska försvarsresurser och svensk försvarsplanering. Därmed skapades, tycktes NPK mena, en utgångspunkt för fortsatta ”stabssamtal” mellan briter och svenskar. Kommissionen noterade också att Vougt var beredd till fortsatta kontakter på regeringsnivå vid ett besök i London (som dock inställdes).

NPK:s svar på frågan om promemorian höll sig inom ramarna var alltså nekande och det förefaller vara en riktig bedömning. Men det finns en minst lika viktig fråga att ställa, nämligen vad promemorian säger om den svenska viljan att, i olika tänkta lägen, hålla fast vid neutralitetspolitiken. Hade NPK intresserat sig för den saken hade den rimligen tagit upp promemorians användningar om svenskt deltagande i försvaret av Själland. Men det gör den alltså inte.

Självklart är det av stort intresse att i Aunesluomas bok ta del av den brittiska reaktionen på Vougt PM. Sammanfattande konstaterar han att den ledde till att hoppet ökade att Sveriges neutralitet i praktiken inte skulle förhindra ett effektivt försvar av Skandinavien (s. 108–). En fingervisning om hur resonemanget gick ger en rapport skriven av lord Montgomery i april 1951. Montgomery talade om nyttan av hemliga och informella överläggningar med svenska myndigheter för att utbyta information och ”uppnå viss samordning av planeringen av försvaret av Skandinavien”. Genom dessa samtal skulle man kunna få veta mer om de svenska avsikterna, i synnerhet med hänsyn till försvaret av Danmark.⁶

Det är emellertid litet svårt att förstå hur briterna kunde dra dessa slutsatser, ifall promemorian, som Aunesluoma skriver, inte gav mycket information som briterna inte redan kände till, och om det viktigaste var handlingens ursprung och inte dess innehåll. Att han formulerar sig på det sättet beror, så vitt jag kan förstå, på att han i sin beskrivning av promemorian följer NPK:s referat. Därför nämner inte heller han det avsnitt som ur brittisk synvinkel kanske var det mest intressanta, det om försvaret av Själland. Hade han gjort det skulle hans iakttagelse att dokumentet uppfattades som ett tecken på att

⁶ Aunesluoma, s. 111. Om Montgomery kände till Vougt PM framgår inte.

svenskarna var på väg att lämna neutralitetsdoktrinen varit ännu starkare underbyggt.

Aunesluoma gör i ett av bokens avslutande resonemang en övergripande karakteristik av Sveriges neutralitetspolitik. Han konstaterar att Sverige aldrig förband sig att militärt stödja västmakterna i ett framtida krig. Men han säger också att ”eftersom den svenska regeringen ytterst hade frihet att avgöra om den skulle eller inte skulle ansluta till kampen innan Sverige självt blev angripet, skulle neutraliteten alltid vara ett möjligt scenario, om än inte det mest sannolika.” Sverige var alltså inte förpliktigt att delta i ett krig i närområdet, men kunde göra det om regeringen så fann lämpligt. I ett krigsläge hade Sverige handlingsfrihet. Är detta en riktig tolkning av den svenska politiken, vilket det mycket väl *kan* vara, så måste den betecknas som ett grovt dubbelspel.

Det förekom både i den politiska debatten och i diplomaters uttalanden att handlingsfrihet lyftes fram som den svenska politikens centrala mål. När det skedde ingrep utrikesministern med en bestämd tillrättavisning. Det överordnade målet med den svenska politiken var att om möjligt hålla landet utanför ett nytt storkrig och för att lyckas med det gällde det att övertyga de stridande om att Sverige inte skulle stödja deras fiender och att det följaktligen inte heller fanns skäl att i förebyggande syfte angripa Sverige. De stridande måste uppfatta den svenska politiken som *förutsägbar*, de måste i sina kalkyler utgå från att Sverige i ett krig skulle följa neutralitetsrättens bestämmelser. En politik som uppfattades som syftande till att bevara handlingsfriheten hade, enligt detta synsätt, inte samma möjlighet att hålla Sverige utanför ett krig. Tillämpat på Själlands-fallet kunde svensk handlingsfrihet visserligen i bästa fall leda till att ryssarna avhöll sig från att angripa Själland, men ett troligare utfall var att de ändå anföll och då inledde sin operation med att angripa svenska flyg- och flottbaser.

I den svenska regeringens offentliga deklARATIONER var det således aldrig tal om att lyfta fram handlingsfrihet som politikens mål. Ändå kan möjligheten att Sverige ändå självmant skulle ingripa i ett framtida krig ha spelat en viktig roll i både militärens och politikernas tänkande. Vad Aunesluoma visar är att sådana tankar kraftigt stimulerades av den brittiska militära planeringen som, under dessa år innan den västtyska försvarsmakten återuppstätt, tillskrev Sverige en nyckelroll i försvaret av Skandinavien.

Vad man nu undrar är hur långt denna tankeverksamhet drevs inom de militära staberna och inom regeringskansliet. Vem eller vilka hade egentligen författat Vougts PM och vilka var deras långsiktiga avsikter? Vad hände med den danska frågan sedan Torsten Nilsson tagit över som försvarsminister? Som all god forskning leder Aunesluomas bok till nya angelägna frågeställningar.

Karl Molin

FRÅN FÄLTET

Riksarkivet 2002–2003

Riksarkivets verksamhet präglades åren 2002–2003 av många viktiga aktiviteter och projekt. Av dessa kan nämnas följande:

En ny mikrofilmläsosal öppnades för forskarna år 2002. I salen finns drygt 50 mikrofilmläsapparater av vilka ett tjugotal är avsedda för rullfilmer, resten för mikrokort. Sommaren 2003 avgick riksarkivarie Kari Tarkiainen med pension och efterträddes av teol.dr. Jussi Nuorteva.

Riksarkivet mottog under åren 2002–2003 sammanlagt 34 leveranser av myndigheterna. I hyllmeter räknat uppgår leveranserna till ca 2 400 hyllmeter. Utöver detta ökade kart- och ritningssamlingen med drygt 3 000 kartor och ritningar.

Bland annat följande *myndigheter* och *inrättningar* överlät sina handlingar till Riksarkivet:

År 2002

Barnmorskeinstitutet 1888–1995; Esbo härads häradsskrivare 1952–1961; Helsingfors länsfängelse 1873–1961; Helsingfors polisinrättning 1930–1960; Helsingfors sjukvårdsinstitut 1904–; Justitieministeriets allmänna avdelning och fängvårdsavdelning; Nylands förbund 1946–1993. Utöver detta mottog Riksarkivet regionplaner från Nylands förbund och kartor från forststyrelsen och Nylands lantmäteribyrå.

Sammanlagda mängden leveranser uppgick till 561 hyllmeter och 544 kartor och ritningar.

År 2003

Folkskolornas läroplanskommitté 1945–1952; Handels- och industriministeriet; Helsingfors svenska sjukvårdsinstitut 1948–1998; Helsingin teollisuuskoulu-Helsingin teknillinen opisto 1886–1995; tillskott till Järnvägsstyrelsens arkiv; Navigationsskolan i Helsingfors; tillskott till Nordinfos arkiv; Social- och hälsovårdsministeriet; Statens filmgranskningsbyrå 1910–1926; Statistikcentralen: basmaterial rörande folkräkningarna 1950 och 1960.

Sammanlagda mängden leveranser uppgick till 1 837 hyllmeter samt 2 486 stycken kartor och ritningar bl.a. från Nylands lantmäteribyrå.

Riksarkivet mottog under åren 2002–2003 sammanlagt 222 leveranser ouppordnat arkivmaterial av privata personer eller organisationer. I hyllme-

ter uppgår leveranserna till 689 hyllmeter. Nyttjandet av en del av arkiv-materialet är tillsvidare begränsat p.g.a. pågående förteckningsarbete eller i enlighet med överlåtarens önskemål.

Privatpersoner och släkter

År 2002

Tillskott till familjen Auramos arkiv; lantbruksrådet Edvard Björkenheims arkiv; tillskott till Georg C. Ehrnrooths arkiv; militärmästare Matti Haikonens arkiv; FM Harri Hallenbergs arkiv; bergsrådet Olavi Jaakkolas arkiv; kantor Jalmari Kahris arkiv; verkst.dir. Armas Linnamaas arkiv; tillskott till prosten K. A. Nymans arkiv; tillskott till Lennart Pinomaas arkiv; tillskott till Heikki Ritavuoris arkiv; tillskott till Erkki Salonens arkiv; Sakari och Päivikki Sohlbergs arkiv; Heikki Talvities hemliga privatarkiv; familjen Tarkkas arkiv; tillskott till Antti Tulenheimos arkiv; tillskott till Aarne I. Välikangas arkiv.

Utöver ovannämnda arkiv överlät Finska Missionssällskapet ett antal privata personers arkiv. Nämnas kan bl.a. Rauha Moisios och Aili Havas, som varit verksamma i Israel; Ilma Ruth Ahos, som verkat i Kina och Japan samt Terttu Heikkiniens, som verkat i Sydvästafrika. Riksarkivet fick även mottaga över 50 privatpersoners och familjers arkiv av Suomen Kulttuurirahasto. Som exempel kan nämnas prof. Veikko Väänänen och lektor Helen Väänänen arkiv; medicinalrådet Leena Sibelius arkiv; skådespelaren Ture Juntus arkiv samt minister Herman Paavilainens arkiv.

År 2003

Pastor H. K. Erviös arkiv; tillskott till släkten Europaeus arkiv; släkten Grönholms arkiv; kommerserådet Oskari Huttunens arkiv; konstnären Eero Järnefelts brev och dagböcker; tillskott till O. W. Kankaanrantas arkiv; prof. Matti Koskenniemis arkiv; vichäradshövding Simo Käräväs arkiv; prof. Henrik Lilius arkiv; Siiri ja Paavo Läikkös arkiv; tillskott till Jaakko Numminens arkiv; partisekreterare Kari Räisänens arkiv; hembygdsrådet Boris Saarmaas arkiv; Kaarlo Teräsvuoris arkiv; skolorådet Kaarlo Tiiriläs dagböcker 1893–1936; vichäradshövding Kimmo Tiiriläs familjearkiv; tillskott till Osmo Tiiriläs arkiv; tillskott till Riitta Uosukainens arkiv; prof. A. I. Virtanens arkiv; Onni och Iida Voipios arkiv; tillskott till Aarne I. Välikangas arkiv.

Utöver ovannämnda arkiv donerade Suomen Kulttuurirahasto även detta år ett antal privata personers arkiv. Nämnas kan bl.a. Alma och Unio Hiitonens arkiv och dipl.ing. Holger Jalanders arkiv.

*Föreningar, organisationer och samfund**År 2002*

Finlands Djurskyddsförenings arkiv; tillskott till Finlands Svenska Marthaförbunds arkiv; tillskott till Finlands Turistförbunds arkiv; Finlands UNIFEM-organisations arkiv; Finsk-Ugriska Sällskapetets arkiv; Finska Notisbyråns arkiv; tillskott till Finska Vetenskaps-Societetens arkiv; Föreningen för Mental Hälsa i Finland, arkivet; Geografiska Sällskapetets i Finland arkiv; Kriminalföreningens i Finland arkiv; Socialmedicinska föreningens arkiv; Stiftelsen Suomalaisen Yhteiskunnan Tuki, arkivet; Suomen Teatterikoulu och Svenska Teaterskolans arkiv.

År 2003

Architectura – Finlands Kvinnliga Arkitekters förening, arkivet; Celia- bibliotekets för synskadade arkiv; tillskott till Finlands Journalistförbunds arkiv; Finlands Krigsveteranförbunds arkiv; Finlands kvinnliga Akademikers förbunds arkiv; tillskott till Finsk-Ugriska Sällskapetets arkiv; Forskningsinrättningens för sjukvård arkiv; tillskott till Helsingfors Diakonissanstalts arkiv; Helsingin Ristiina-Seuras arkiv; Krigsinvalidernas brödraförbund: Nylands distrikt, arkivet; Kriminalvårdsföreningens arkiv; tillskott till Konkordiaförbundets arkiv; Käkisalmen Kaupungin Rouvasväen yhdistys, arkivet; Meteorologiska institutet: väderobservationer från 1700-talet till 1900-talets början; tillskott till Rädda Barnens arkiv; Socialmedicinska föreningens arkiv; tillskott till Studenternas Nykterhetsförenings arkiv, tillskott till Svenska Finlands folktings arkiv; tillskott till Uusi Suomis arkiv; Vanda krigsveteraners arkiv; Wiipurin reaalikot, arkivet.

Övrigt

Till följd av predikoprojektet vid Helsingfors universitets institution för praktisk teologi mottogs 40 teologers predikningar och annat material.

Riksarkivet besöktes år 2002 av 34 811 forskare och kunder. År 2003 ökade antalet besök med ca 1500. Antalet framtagna arkivenheter uppgick under åren till 35 900 respektive 34 100. Riksarkivet svarade båda åren på drygt 2 600 utredningar och förfrågningar, som baserade sig på material som förvaras i Riksarkivet. Utlåningen av handlingar och mikrofilmer uppgick till 4 100 år 2002 och 4 350 år 2003. Inlåningsverksamheten var betydligt mindre, båda åren räknades ca 350 inlån av handlingar och mikrofilmer.

Christina Forssell

Helsinki Summer School 2004 och Dies Mediaevales 2004

Under de första veckorna i augusti ordnade Helsingfors universitet en internationell sommarskola. Studerandena från över trettiofem länder representerade olika ämnen, allt från scenkonst och design till informationsbehandling och ekonomi. Sammanlagt bjöd sommarskolan, HSS, på elva kurser som varade mellan två och tre veckor med högklassig undervisning och mångsidigt program. Självt hade jag möjligheten att delta i kursen *Cultural and Economic Assimilation in Medieval Northern Europe*. Samarbetsparterna för kursen var historiska institutionen, Renvall-institutet och Centrum för Nordenstudier (CENS) vid Helsingfors universitet.

Kursen bestod av föreläsningar, arbetsgrupper och exkursioner. Ledande teman för arbetsgrupperna var *Conquest, Colonisation and Christianity, Hagiography and History*, samt *Urban Networks*. Under sju förmiddagar föreläste experter inom medeltidsforskning från Danmark, Finland, Nederländerna och Norge. De föreläste om olika metoder och tekniker för att handskas med diverse medeltida källor, med särskilt intresse för ovanstående huvudteman. Föreläsarna hade erfarenheter av mycket olika material och ämnen, och således fick vi elever insikt i många teoretiska och metodologiska verktyg. Programmets mångfald var givande och föreläsarna ypperliga. Fil. dr Marko Lamberg från Jyväskylä diskuterade etnicitet i tidigmoderna samhällen utgående från beskrivningar av den finsktalande gruppen i det svenska riket och fil. dr Maiju Lehmijoki-Gardner, Helsingfors, presenterade olika normativa dokument och deras uppkomst främst i samband med religiösa ordnar. Fil. dr Carsten Selch Jensen, Danmark, föreläste om städernas roll i korstågsrörelsen både till Palestina och till Baltikum, fil. dr Tuomas Heikkilä, Helsingfors, presenterade manuskriptstudier och ett konkret exempel på vad jämförelse av texter till exempel kan berätta om kontaktnätverk, medan fil. dr Anneke Mulder-Bakker, Nederländerna, valde att tala om helgon, deras liv och hur de uppfattades av sin samtid samt hur hagiografiskt material kan användas t.ex. inom genderforskning. Fil. dr Lars Boje Mortensen, Norge, talade om textkritik och hur viktigt det är att fråga sig varför en text kopierades eller ansågs viktig under en viss tidsperiod. Fil. dr Outi Merisalo, Jyväskylä, föreläsning om handskriftslära och paleografi hade den beskrivande rubriken ”*Where Angels Fear to Tread? What a Medievalist Must Know about Codicology and Paleography.*”

Efter varje föreläsning presenterades en eller två av kursdeltagarnas arbetspapper. Allt som allt var vi elva deltagare från Danmark, Estland, Finland och Sverige. Bland nationaliteterna var dessutom Italien representerat. Ämnena varierade från historia och konstvetenskap till arkeologi och teologi. Morgo-

nens föreläsare hade förberett kommentarer, och hela gruppen inbjöds att ställa frågor och ge kommentarer. Alla elva kursdeltagare var i olika stadier av sin forskning vilket gjorde att diskussionen blev mycket berikande. Vissa av oss höll just på att inrikta sig på medeltiden, medan andra redan var i slutskedet av sin doktorsavhandling. De längre hunna kunde ge de övriga tips och idéer, medan de som ännu hade sin magistersexamen framför sig kunde påminna gruppen om att alla texter och teorier inte kan tas för givna utan ibland måste förklaras och kontextualiseras.

Ingen kurs kunde vara fullständig utan exkursioner! Vi fick besöka riksarkivet och Helsingfors universitetsbibliotek och bekanta oss med deras samlingar. Förutom exkursionerna i Helsingfors gjorde kursen och deltagarna i *Dies Medieuales* 2004 en dagsresa till Tallinn där vi fick besöka Tallinns statsarkiv och bekanta oss med valda exemplar ur dess samlingar.

Kursen kulminerade i deltagandet i *Dies Medieuales* 2004, den 13–15 augusti. *Dies Medieuales* är ett seminarium som ordnas vartannat år av Glossa r.f., som är ett samarbetsorgan för studerande och forskare inom medievistik. Flera av föreläsarna på kursen medverkade genom att leda arbetsgrupper, hålla föredrag och kommentera presentationer på *Dies Medieuales*. Några av kursdeltagarna höll anföranden på *Dies Medieuales* och alla deltog i mån av möjlighet i föreläsningarna och arbetsgrupperna såväl som i fritidsprogrammet. Vanligtvis har *Dies Medieuales* främst varit ett forum för medeltidsforskare från Finland, men i år var den mycket nordisk och till och med internationell. Den internationella och disciplinärt rika atmosfären på *Dies Medieuales* kändes som en naturlig fortsättning på HSS-kursen.

Efter fil. dr Tuomas M. S. Lehtonen s välkomstord inleddes föreläsningarna på *Dies Medieuales* av fil. dr Lars Boje Mortensen som talade om Rom som världens huvudstad, *caput mundi*, och jämförde denna tanke bl.a. med tanken om Jerusalem som jordens mittpunkt. Efter lunch kunde deltagarna välja mellan två arbetsgrupper med två eller tre anföranden och möjligheter till diskussion. Själv valde jag denna gång att lyssna till föredrag om medeltida matkultur som sin tids spegel i medeltida Egentliga Finland av fil. mag. Marja Hartola, om hur död och slakt beskrivs och användes för att beteckna människor under medeltiden av fil. dr Hannele Klemettilä, och Hannele Mattilas föredrag om hur medeltiden framställs av filmindustrin. Efter kaffepausen talade fil. mag. Sofia Lahhti om relikier som maktinstrument i handel och religion. Fil. mag. Tom Linkinen diskuterade förtigandet av sodomi i medeltida texter.

På kvällen utdelades det första Jarl Gallén-priset. Fil. dr Jarl Gallén (1908–1990) var en framträdande medeltidshistoriker som knöt Finlands medeltida historia till den bredare europeiska historien. Hans kanske mest kända bidrag till medeltidsforskning är hans forskning och analys av gränser, där det latinska väst möter det ortodoxa öst, tankar om gränser både geografiskt och kulturellt. Gallén verkade som professor i historia vid Helsingfors universitet 1964–1975 och blev känd såväl internationellt som på hemmaplan som en

intellektuell *homo ludens*, lekande människa, med stor livsglädje och glädje i forskning. Det är mer än lämpligt att ett pris instiftats för att hedra hans livslånga värv som medeltidsforskare. Det första Jarl Gallén priset tilldelades fil. dr Sverre Bagge, professor i medeltidshistoria vid Bergens universitet. Sverre Bagge är en av de mest framträdande aktörerna inom medeltidsforskning i Norden idag. Han har bl. a. forskat i medeltidens betydelse som en period för den katolska och den litterära kulturen i Norge, hur det förflutna har beskrivits under medeltiden, om texters ideologiska betydelse och om statsbildningens problematik i Europas gränsområden. Sverre Bagge har aktivt infört internationella diskussioner inom medeltidsforskning och tvärvetenskaplighet till Norden. Sverre Bagge är förutom tidigare chefredaktör för *Scandinavian Journal of History* även medlem av redaktionen för *Journal of Medieval History*. I sommar deltog han i organisationskommittén för Leeds International Medieval Congress 2004. Sverre Bagges internationalitet och betydelse för nordisk medeltidsforskning poängterades då han utnämndes till mottagare av det första Jarl Gallén-priset. Efter Sverre Bagges föreläsning om traditioner i kyrkohistorisk forskning i Norden fick vi njuta av medeltida sånger och förfriskningar i Finska Litteratursällskapets utrymmen.

På lördag morgon föreläste fil. dr Hanno Brand från Groeningen, Nederländerna, om Hansabegreppets historia och hur det använts i senare tider. Fil. dr Bo Franzén från Stockholm diskuterade problemen med att använda databaser för namnskicket i Sverige för att analysera könsfördelningen bland befolkningen. I de mindre arbetsgrupperna diskuterades bl.a. Jesse Keskiahos attityder till visioner i 700-talets anglo-latinska texter, och fil. lic. Katja Ritari presenterade sin forskning om den irländska hagiografen och kyrkofäderna ur en teologisk synvinkel. Tyvärr kunde jag inte delta i eftermiddagens och kvällens program, men jag hörde att föredragen och festmiddagen varit mycket lyckade.

På söndagen ordnades en exkursion till Västra Nyland under ledning av en av experterna på Finlands stenkyrkor, fil. dr Markus Hiekkänen. Deltagarna i Dies Mediaevalis besökte Ingå kyrka med dess kända dödsdans samt Raseborg, Ekenäs och Lojo.

Marita von Weissenberg

Historiska föreningen informerar:

Vi ber att få upplysa våra medlemmar samt tidskriftens läsare om att Historiska föreningens och Historisk Tidskrift för Finlands websidor har fått nya adresser: **www.historiskaforeningen.fi** och **www.historisktidskrift.fi**. De gamla adresserna fungerar även i fortsättningen jämsides med de nya.

Föreningen har nyligen även låtit utarbeta ett register över artiklar som ingått i Historisk Tidskrift för Finland. Registret finns publicerat och kan användas på tidskriftens hemsida. Genom detta är det möjligt att söka efter HTF-artiklar på basen av artikelns tema eller författare/recensent. Arbetet har utförts av fil.stud. Antti Pokela enligt riktlinjer utformade av föreningens styrelse och tidskriftens redaktion. Styrelsen tar gärna emot kommentarer om detta samt om hemsidorna i allmänhet.

Styrelsen

Medarbetare i detta nummer:

Kim Björklund, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, direktör, Renvall-institutet, Helsingfors universitet; *Kristina Linnovaara*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Maria Lähteenmäki*, docent, Helsingfors universitet; *Karl Molin*, professor, Historiska institutionen och kulturvetarlinjen, Stockholms universitet; *Eljas Orrman*, arkivråd, Finlands Riksarkiv; *Jussi Wacklin*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Mikko Ylikangas*, fil.mag. (disp.), forskare, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Maria Lähteenmäkis (övers. Ulrika Enckell) och Jussi Wacklins (övers. Laura Mattsson) uppsatser.

Innehåll

Maria Lähteenmäki: En sjukdomsdrabbad familj i norr. Hur förebyggandet av tuberkulos påverkade allmogens levnadsvanor.	193
Jussi Wacklin: Offentligt berusad. Alkohol och urbana rum i Leningrad och Helsingfors mellan världskrigen.	210
Mikko Ylikangas: Kokain, kommissarie Palmu! Droger i Helsingfors på 1920-talet.	241
Kim Björklund: Oswald Siréns resor till Italien 1901–1909.	252
Kristina Linnovaara: Konstsmakens slagfält? De finländska konsttidskrifterna efter andra världskriget.	272
Granskningar	
Liisa Seppänen (red.): Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologia näkökulmia Turun historiaan. Av Eljas Orman.	306
Gunilla Lundström: När tidningarna blev moderna. Om svensk journalistik 1898–1969. Av Lars-Folke Landgrén.	310
Juhana Aunessuoma: Britain, Sweden and the Cold War, 1945–54. Understanding Neutrality. Av Karl Molin.	315
Från fältet	321

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: <http://pro.tsv.fi/historisk-tidskrift>.

Prenumerationspris 2004: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.